

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Присвячується 100-річчю Дніпропетровського національного університету імені Олесе Гончара, який вбачає основною метою діяльності надання допомоги студентам в усвідомленні шляхів досягнення осмисленого, активного, насиченого пошуками нового, щасливого життя

**ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія: ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 23

Дніпро
2017

*Надруковано за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара (протокол № 8 від 22.12.2016 р.)*

Рецензенти:

д-р психол. наук, проф. О. П. Саннікова
д-р пед. наук, проф. В. А. Гладуш

Випуск присвячений узагальненню результатів психологічних досліджень особистісних чинників, які впливають на успішність функціонування людини як суб'єкта життєдіяльності. Автори пов'язують ці чинники з усвідомленням людиною змісту життя, активною залученістю до реалізації основних життєвих задач, сформованою етнічною ідентичністю і системою різноманітних цінностей. Доведено, що за наявності розглянутих психологічних передумов успішності функціонування людина здобуває спроможність до переживання стійких різних видів благополуччя: психологічного, соціального, суб'єктивного, що сприяє збереженню здоров'я.

Для наукових співробітників, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, слухачів ФПК, студентів гуманітарних факультетів.

Выпуск посвящен обобщению результатов психологических исследований основных факторов, влияющих на успешность функционирования человека как субъекта жизнедеятельности. Авторы связывают эти факторы с осознанием человеком смысла жизни, активной включенностью в реализацию основных жизненных задач, зрелой этнической идентичностью и системой разнообразных ценностей. Доказано, что при наличии рассмотренных предпосылок человек приобретает способность к переживанию стойких разных видов благополучия: психологического, социального, субъективного, что способствует сохранению здоровья.

Для научных сотрудников, преподавателей высших учебных заведений, аспирантов, слушателей ФПК, студентов гуманитарных факультетов.

The issue is focused on the presentation of the results of analysis of various psychological precursors of the positive personality functioning. The authors relate these to the comprehension by the individual of the meaning of life, active involvement into the realization of the major life tasks, the integrity of ethnic identity, diversity of the system of values. It has been demonstrated that thanks to the abovementioned predictors the individual is likely to experience lasting and health-promoting states of psychological, social, and subjective well-being.

The publications are intended for researchers, professionals of higher educational establishments, Ph.D. students, in-career trainees, students majoring in social sciences and humanities.

Редакційна колегія:

чл.-кор. НАПН України, д-р психол. наук, проф. **Е. Л. Носенко** (відп. ред.); д-р психол. наук, проф. **І. Ф. Аршава**; д-р психол. наук, проф. **О. І. Богучарова**; д-р психол. наук, проф. **О. Ф. Іванова**; д-р психол. наук, проф. **В. М. Чорнобровкін**; д-р психол. наук, проф. **В. А. Чорнобровкіна**; д-р психол. наук, проф. **Н. Ф. Шевченко**; д-р психол. наук, проф. **Вашенко І. В.**; д-р психології **І. Кокіна** (Латвія); проф. **Ф. Крамер** (США); проф. **Н. Кемертелідзе** (Грузія); д-р психол. наук, проф. **Д. Ш. Надірашвілі** (Грузія); д-р психол. наук, проф. **Ю. Бистрова** (Польща); д-р психол. наук **Л. З. Левіт** (Беларусь); канд. психол. наук, доц. **О. О. Байср** (відп. секр.).

Yu. Holovko, O. Bayer

Dnipropetrovsk Oles Honchar National University

THE RELATION BETWEEN THE MANIFESTATIONS OF DRIVER BEHAVIOR AND ADOLESCENTS' PSYCHOLOGICAL WELL-BEING

Анотація. Проаналізовано поняття драйверної поведінки як прояву сценарної моделі, отриманої дитиною від батьків, визначено поняття «драйвер» та описано п'ять драйверів, виділених на даний момент: «будь кращим», «роби інших щасливими», «намагайся», «ніколи» та «поспішай». Проаналізовано, теоретично обґрунтовано та емпірично перевірено зв'язок виявлень драйверної поведінки з притаманним підлітку психологічним благополуччям. Запроновано вивчення такого зв'язку через те, якими позитивними цінностями керуються підлітки з різними рівнями притаманних їм драйверів і наскільки самоактуалізованими вони є. Основні гіпотези дослідження підтверджено.

Ключові слова: драйвер, драйверна поведінка, життєвий сценарій, підлітки, психологічне благополуччя, «сильні риси особистості», самоактуалізація.

Аннотация. Теоретически и методологически обоснована возможность изучения связи между проявлениями драйверного поведения и присущим подростку психологическим благополучием через позитивные ценности, которыми он руководствуется, и уровень его самоактуализации. В соответствии с результатами эмпирического исследования, подросткам, которым свойственно проявление всех пяти выделенных на данный момент драйверов, характерен значительно более высокий уровень переживания психологического благополучия. Те подростки, которые руководствуются ведущим драйвером «будь сильным», являются более самоактуализированными, а те, которые следуют драйверу «будь лучшим», в большей степени придерживаются позитивной ценности «храбрость». Высокие показатели по ценностям «духовность», «понимание прекрасного» и «трансцендентность» сопровождаются значимо более низким уровнем проявлений драйверного поведения.

Ключевые слова: драйвер, драйверное поведение, жизненный сценарий, подростки, психологическое благополучие, «сильные черты личности», самоактуализация.

Problem identification. The topic of family scenarios and driver behavior, unfortunately, is still not well learnt for today, although the works of such psychologists as E. Berne, T. Kahler, M. Cox (the author of the driver behavior questionnaire), M. & R. Goulding, W. Cornell and others have become accessible to the reading public.

As R. Campbell states, all parents love their kids yet not all are able to show it (Campbell, 2015). The topic chosen for the article is actual and important because parents knowing their weak points as well as possible unresolved childhood offences, accepting and speculating upon them will enable themselves to reflect more on their behavior as a mother or a father. Observing one's reactions and emotions that may arise when dealing with one's own children so that the parent's personality is not detrimental but supportive and stimulative for the child is a crucial precondition of her psychological well-being.

Driver behavior is more likely to manifest itself in a stressful situation (Goulding & Goulding, 1997; Makarov & Makarova, 2002). Nevertheless, as representatives of transactional analysis believe, if a subject fails to cope with the stressful situation with driver behavior, she acutely feels her instability and gets under the impact of parental messages (Makarov & Makarova, 2002). This idea is similar to that of N. Nayenko: fulfilling complicated tasks under extreme conditions of activity is often linked to the threat to the subject's personal well-being (Nosenko, 2010). So, the youngster who experiences a life status of "I am not OK" may not reflect on why in certain situations her behavior repeats itself and appears standard.

The objective of the present study is to learn the relationship between the manifestations of driver behavior and youngsters' psychological well-being.

As E. Berne and his followers state, parental commands and countermands which are five singled out drivers lying in the basis of driver behavior come from a parent's frustrated child Ego-state (Makarov & Makarova, 2002). Thus all feelings and emotions which parents experience in this state may hinder their children's full development and fulfillment of all tasks which arise in front of them.

T. Kahler stresses that drivers can be partially inborn, meaning they can be the result of the influence of natural factors and the factors of upbringing. H. Capers believes that drivers can be seen as a child's strategy of survival when shaping the scenario that helps explain their evidently being automatic (Capers & Kahler, 1974; Kahler, 1975). Other theorists state that all drivers are mottos which children first hear from their parents (Capers & Kahler, 1974). Although all these assumptions still remain only assumptions. By now one of the most perspective tasks is creating convincing arguments of driver behavior origins.

T. Kahler discriminates safe and unsafe scenario models and relevant variants of driver behavior. Driver (in English – "coachman", "the one who drives and calls") is one of the five distinctly determined ways of behavior that is realized in the period from half a second to a couple of seconds. Drivers are behavioral manifestations of scenario messages from real parents to a child, for instance, from a mother to a son (Makarov & Makarova, 2002). Drivers are shaped on the basis of messages, or directions, which come from parents and determine a negative scenario of a person's life, represent a parallel Parent – Parent transaction, and are stored in the child's parental Ego-state.

Driver behavior regulates following the scenario switching on in certain situations and directing a subject to the set behavioral pattern. The driver when pushing the subject to fulfill the scenario behavior gives her the feeling of well-being thus keeping the state "I am not OK". In other words, this schema sounds this way: "You are safe when you follow the scenario, if you do not – you are unsafe" (Makarov & Makarova, 2002).

T. Kahler named every driver as a parental command or countermand (Kahler, 1975).

1. When the driver "*be the best*" is played, the individual is subordinated to the voice of the inner father: "You will feel "I am OK" only when you do everything in the right way". The Ego-state of the adaptive child reacts to the father's voice: "Until I do everything I can, I will not finish my work", and makes heroic efforts and performs "feats". The mimics and gestures of such a person are similar to those of an adult, but tension is evident. The speech is very detailed, the person explains everything not omitting any trivia. The words that complement the main idea yet do not carry any additional information may appear (whatever it is, perhaps, obviously, without a doubt and the like). The gestures and mimics of a thinker are typical of these subjects, they count fingers, hold the chin or forehead. The look is directed forwards or upwards to a certain point as if the person is reading the text in front of her (Makarov & Makarova, 2002).

2. If a person has "*make other people happy*" as a dominant driver, the parental voice dictates: "You are safe only when you make others happy". Meanwhile a response comes from the Ego-state of the adaptive child: "I hope I make others happy but I am afraid that any moment there will be someone who will not approve of my conduct". Such clients see making their therapist happy as their task: they are all right, they nod and agree, and during this they have their body leaned forward. The estimation of one's own state ranging from high to low is typical of this driver. For instance: "I feel good today, but what will be tomorrow?", "my well-being depends on my mood". People of this type often ask: "Right?", "Are you fine?", "Something like...?", "A type of...?". They usually speak in a high, screamy voice, accompanying their speech with gesticulation and nodding. The posture is characterized by risen shoulders and the body leaned to the interlocutor. As a rule, they look from the eye-brows, lowering the face a bit (Kahler, 1975; Makarov & Makarova, 2002).

3. A personality with a dominant driver “*try*” will more often use the words “try” and “attempt”. When using the word “try” it typically means “I will try to do this instead of doing this”. The pitch of the voice is usually muffled and atonic. When speaking the posture is the same as that of the “make others happy” driver, the person gets slouch, keeps her hands in her lap, the face is often tense, the frowns above the noseband appear.

4. When revealing the driver “*never*”, the person experiences and strengthens the development of her “never” scenario and scenario messages “I will never get what I so much need”. Possibly, such a personality demands emotional or tactile contact with others yet she in no way lets them know this (Berne, 1970). The subject with this driver often uses the words expressing the idea “I cannot bear responsibility for my feelings and acts because they are called by external reasons”. For instance, “you make me feel nervous”, “this movie makes me sick”, “an idea has come to my mind”, “situations like this get me depressed”. The person rarely speaks from the first person and usually does it in a monotonous, even tone. Gestures are missing. Hands are crossed in the chest, one leg is across the other, the body is fixed. The face mostly does not express anything.

5. The words typical of the driver “*hurry up*” are hurry up, let’s go, there’s no time, we’ve run out of time. The tone of the voice is jerky, the subject speaks rapidly and swallows words. At the same time she may tap fingers, stomp, sway, swirl, and permanently look at the watch. There is no characteristic posture, yet an impression appears that the person is excited. Facial expression frequently changes, attentive look is characteristic.

Every person manifests all abovementioned drivers, but usually one of them reveals itself more often than others. After detecting the basic driver, the conclusion can be made about the type of the main scenario process (Steiner, 1974). The driver cannot be specified following the only dimension, several simultaneous features must be found.

From the examples given above we can infer that driver messages in the scenario influence the life status in a certain specific way (Steiner, 1974). During this process a parental message is read in this way: “You are OK if... you are the best... you make others happy...” and the rest. Thus when a person is in a scenario and demonstrates driver behavior, her life status equals to “I am OK until I follow a specific driver”. Therefore the representatives of transactional analysis state that drivers reflect the position of a conditional “OK” (well-being) (Makarov & Makarova, 2002).

Basing on the theoretical material as for the matter of driver behavior and the specifics of adolescents’ psychological well-being we hypothesized that a higher level of driver behavior is typical of the youngsters with the high level of psychological well-being in comparison with that of the subjects with the low level of psychological well-being. Such a hypothesis was based on the assumption that driver behavior serves for accompanying a person’s fulfilling her life scenario and plays the role of a life position that is called “conditioned I am OK” or “a mental set” by the representatives of transactional analysis meaning it becomes an internal subject’s demand for herself, a certain standard, and a condition of a good self-feeling simultaneously (Berne, 1970; Kahler, 1975). Thus, following driver behavior is a crucial condition of feeling one’s well-being as satisfactory (Berne, 1970; Goulding & Goulding, 1997). According to the researchers, a deviation from a scenario that is not following a certain driver makes a person feel “I am not OK” (Makarov & Makarova, 2002). In other words, the schema according to which this works sounds this way: “You feel safe and OK when you follow the scenario”, if you do not – “you are unsafe and not OK” (Makarov & Makarova, 2002). Such understanding of well-being in transactional analysis gave us grounds to view the life position “I am OK” as analogous to the state of psychological well-being for youngsters and expect a certain relationship between them.

With reference to the idea of a Russian psychologist O. Idobaeva who sees the process of self-actualization, i. e. a successful and continuous strive for realization of

one's possibilities, talents, ideas, and capabilities, as a sign of psychological well-being in youth (Idobaeva, 2010; Vakhromov, 2000), in our following empirical hypothesis we purposed to research driver behavior indirectly and assumed that the high level of manifestation of such drivers as "try", "be the best", and "be strong" accompanies the high level of self-actualization in the young age.

These particular manifestations of driver behavior were chosen because following any of them encourages a personality to take active actions, continuously try to attain the goals set, realize her possibilities, and try to feel better than yesterday (Makarov & Makarova, 2002; Steiner, 1974) that is assonant to the very meaning of the concept "self-actualization". Any of them is as if oriented towards permanent perfection of a personality, continuous internal and external activity that must always be in dynamics.

As A. Maslow and representatives of humanistic approach believe, the process of self-actualization and personal growth demands constant readiness for risk, refusal from comfortable and familiar conditions, the absence of fear to make a mistake, and all the rest that increase a subject's anxiety and tendency to look for safety (Maslow, 1954) as well as the formation of so called "Iona complex" that is the fear of success that prevents youngsters from achieving their aims and self-perfecting (Hjelle & Ziegler, 1992; Maslow, 1954). So, in our expectations we relied on the Maslow's thought that children who were brought up in a safe and friendly atmosphere are more prone to get healthy notions of the processes of personal growth (Maslow, 1954). When the conditions of development are adequate and nothing threatens the satisfaction of a child's basic needs, personal growth brings pleasure. And vice versa, children who fail to develop their true potential are prone to constantly react on their needs deprivation, including the case when their need for safety is under threat (Hjelle & Ziegler, 1992). We hypothesized that such factors as the fear of success, excessive need for safety and strive for self-actualization can be related to the type of family atmosphere and the style of parental upbringing where a personality was formed and be evident through the manifestations of driver behavior that, according to T. Kahler and other transaction analysts, come from the parents' Ego-state of a frustrated child (Makarov & Makarova, 2002). Correspondingly, all feelings and emotions that parents experience in this Ego-state may come in the way of their children's full development (Goulding & Goulding, 1997) and directly influence the children's strive for self-actualization both in a positive and negative way.

When formulating empirical hypothesis we decided to pay attention to those positive values which guide a personality, because as M. Seligman and K. Peterson believe "positive" or "healthy" character features lain in the basis of all people universal values which guide an optimally functioning personality cause her psychological well-being (cited by Nosenko, 2010). Taking the idea that psychological well-being is related to youngsters' having positive values we aimed at indirectly investigating the connection between driver behavior and the level of psychological well-being.

We hypothesized that for the youngsters characterized by the high level of such virtues as "courage", "zest", "perspective", and "bravery", the high level of the dominant driver "be the best" is typical, in comparison with the subjects having these virtues expressed inconsiderably. At the same time we believe that the higher the level of manifestation of such drivers as "try" and "be strong" is, the more the virtues "perseverance" and "leadership" are typical of a young personality.

These hypotheses were based on the assumption that the above mentioned virtues are typical of the youngsters who demonstrate the high level of driver behavior as they were brought up and reinforced by the parents of the corresponding outlook. This means that parental upbringing and examples strengthened the virtues that to the maximum extent corresponded to the essence of the driver that was shaped under the influence of such upbringing. When formulating this hypothesis we grounded on the Berne's and his colleague Steiner's idea that children consciously and unconsciously copy both their meaningful adults' external behavior and their internal reaction models (feelings,

values, and beliefs) as well as the life scenario and driver patterns included into it. All these create an unconscious life plan that is shaped in the childhood and reinforced by parents' behavior (Berne, 1970; Kahler, 1975). Although parents cannot force a child to make a decision, they nevertheless produce a strong impact on her sending her both verbal and nonverbal messages. On the basis of these messages the child creates her vision of herself, of other people and of the life in general that make the grounds of her life scenario (Berne, 1970; Kahler, 1975; Steiner, 1974). The idea of V. V. Makarov is appropriate in this context: "You remember that a child is born with 100% of well-being, she takes the world as real, full of possibilities and wonders. But when her parents put on her "the unsafety spectacles", the world gets distorted. The child may even get blind, and then her parents give her a driver – a universal tool of living blindly. The child grows up and chooses a partner and close surrounding with the same distortions of the world" (Makarov & Makarova, 2002: 126).

We also hypothesized that the high indices of driver behavior accompany the low level of the manifestation of such virtues as "humor", "spirituality", "appreciation of beauty and excellence", and "transcendence". When formulating this hypothesis we based on the Kahler and Steward's thought that the nature of driver behavior to a certain extent is characterized by the stereotyped behavior and thinking at a particular moment (Makarov & Makarova, 2002; Kahler, 1975; Steiner, 1974), people with their typical drivers often tend to behave in the rhythm and direction that their dominant driver dictates, meanwhile the virtues "spirituality", "appreciation of beauty and excellence", "humor", and "transcendence" imply such an important aspect of human existence as creativity, meaning coming beyond one's set frames, specific perception and feeling of the external world, and creation of something new (Granovskaya & Krizhanskaya, 1994).

The virtue "transcendence" is manifested in a person's having developed notion of the meaning of life and feeling her own bond with the world around. "Appreciation of beauty and excellence" implies the ability of a person to notice and value the beauty and perfection on all spheres – nature, art, science, and everyday life. "Humor" is described as a person's ability to find the bright side in any situation. Finally, the virtue "spirituality" characterizes a person as believing in the sense of life and in superior power, comprehending her own purpose and living with a belief to have support (Nosenko, 2010).

We hypothesized that the high level of the driver "make others happy" is accompanied with the high level of such virtues manifestation as "kindness", "spirituality", "prudence" and "forgiveness". We expected that all these virtues concern the social life of a personality, the level of youngsters' needs satisfaction in interpersonal communication, the ability to create intimate relationship, and the successfulness of implementing their social roles that increase in number in the period of youth (Kon, 1973).

The above mentioned ideas lay in the basis of an assumption according to which there is certain specifics of the relationship of manifestation of the level of driver behavior with the level of psychological well-being, self-actualization, and positive virtues in the young age.

With the purpose of finding out the character of the relationship of driver behavior and psychological well-being, self-actualization, and inherent virtues in the young age the methods of theoretical analysis allowing to indicate basic features of this phenomenon and their manifestations were used. Psychodiagnostic method was used as one of the empirical methods, these were the following questionnaires: M. Cox's Driver Behavior Questionnaire, the Ryff Scales of Psychological Well-being, (adapted by M. M. Lepeshynskiy), *VIA-IS* "Values in Action" by K. Peterson and M. Seligman, Personal Orientation Inventory by E. Shostrom (adapted by Alyoshina Yu. Ye.).

The results of the empirical research were processed with the help of mathematical and statistical methods: Kolmogorov–Smirnov test for data distribution check, non-parametric ρ -Spearman criterion for the correlation detection, and U-Mann–Whitney

test for groups comparison. The data were checked with the help of the mathematic and statistical program SPSS Statistics 23.

The empirical research was carried out in March and April of 2016.

So, a non-parametric ρ -Spearman criterion was chosen to make the correlational analysis of the relationship between the indices of driver behavior and the level of psychological well-being of the respondents what is graphically displayed in Table 1.

Table 1

The relationship between driver behavior and psychological well-being (according to ρ -Spearman criterion)

The names of the drivers	Be strong	Try	Hurry	Make others happy	Be the best
Psychological well-being	0,362**	0,453**	0,375**	0,449**	0,538**

** – statistically meaningful relation at $p \leq 0,01$

* – statistically meaningful relation at $p \leq 0,05$

So, the youngsters characterized by the high level of manifestation of driver behavior for all the five drivers feel much psychologically better than those whose driver behavior is expressed less.

Such results coincide with the theoretical data by V. V. Makarov who believed that a driver pushing a personality towards scenario behavior gives her the feeling of safety, i. e. supports the feeling of “I am OK” (Makarov & Makarova, 2002). Our data completely consonant with the ideas of E. Berne, K. Steiner, M. & R. Goulding: driver behavior plays the role of a conditional life position “I am OK” and “mental set” that simultaneously becomes the subject’s demand towards herself, a certain standard and a condition of a good self-feeling (Berne, 1970; Kahler, 1975). So, following driver behavior is a necessary standard of feeling one’s state as safe (Berne, 1970; Kahler, 1975). This means that the personality who is characterized by driver behavior in general feels more safe when follows the conditions of the scenario and her dominant driver, if she fails to fulfill these conditions, she starts acutely feeling her unsafety.

With the purpose of verifying differences in manifestations of driver behavior between the youngsters with high and low indices of psychological well-being and considering the fact of abnormal raw data distribution, a non-parametric U-Mann–Whitney criterion for independent variables was chosen (see Table 2). The subgroups were picked up according to the levels of psychological well-being after finding the mean.

Table 2

The differences in the groups of youngsters with the high and low levels of psychological well-being as for different drivers manifestations (with U-Mann–Whitney test for independent samples)

The names of the drivers	Ranges of research participants		U-Mann–Whitney criterion values	p
	Low level of psychological well-being	High level of psychological well-being		
Be strong	26,19	36,13	588,5	0,027
Try	24,37	38,52	650,5	0,002
Hurry	25,37	37,21	616,5	0,008
Make others happy	23,87	39,17	667,5	0,001
Be the best	23,42	39,75	682,5	0,0001

As we can see from Table 2, there are significant differences between the subgroups of the subjects with the high and low levels of psychological well-being on all the five measured indices: drivers “be strong”, “try”, “hurry”, “make others happy”, and “be the best”.

When verifying the hypotheses of our research where we stated that the high indices of driver behavior go along with the low level of the manifestation of such virtues as “appreciation of beauty and excellence”, “optimism”, “humor”, “spirituality”, and “transcendence” and that the high level of the driver “make others happy” is accompanied by the high level of the manifestation of such virtues as “kindness”, “humility”, “prudence”, and “forgiveness”, the method of finding correlations with the help of the non-parametric ρ -Spearman criterion for abnormal data distribution was used (see table 3).

Table 3

The relationship between the patterns of driver behavior and youngsters’ virtues (according to ρ -Spearman criterion)

The names of virtues	The indices of ρ -Spearman criterion				
	The driver “be strong”	The driver “try”	The driver “hurry”	The driver “make others happy”	The driver “be the best”
Appreciation of beauty and excellence	0,036	0,233	0,049	0,186	0,196
Optimism	0,069	0,089	0,046	0,187	0,204
Humor	0,110	0,105	-0,106	0,214	0,150
Spirituality	0,139	0,138	-0,010	0,246	0,268
Transcendence	0,133	0,148	-0,081	0,222	0,215

When looking at table 3 we can see that there are no meaningful correlations between the drivers “be strong”, “try”, “hurry”, and “be the best” and such virtues as “humor”, “spirituality”, “appreciation of beauty and excellence”, and “transcendence”. According to T. Kahler and Y. Steward, the nature of driver behavior is characterized by certain rigidity and predictability of conduct and thinking (Capers & Kahler, 1974; Makarov & Makarova, 2002; Kahler, 1975), people often tend to behave in the way that their dominant driver demands, meanwhile the drivers “spirituality”, “appreciation of beauty and excellence”, and “transcendence” provide creating something new and seeing the world from the unconventional perspective (Granovskaya & Krizhanskaya, 1994).

Considering the above mentioned, the values “spirituality”, “appreciation of beauty and excellence”, “humor” and “transcendence” are not related to youngsters’ driver behavior as they cannot be curbed by its banality and steadiness. The thought of transactional analysts according to which driver behavior is unconscious and switches on in stressful situations and K. Peterson and M. Seligman’s idea that young people following the values listed above are well functioning – support our findings (Nosenko, 2010).

When verifying the last hypothesis of the research in which we expected that the high level of manifestation of the driver “make others happy” is accompanied by the high level of presence of such values as “kindness”, “spirituality”, “prudence” and “forgiveness”, some correlations were found (see table 4).

Table 4

The relationship between the driver “make others happy” and youngsters’ specific positive values (according to ρ -Spearman criterion)

Positive values	The driver “make others happy”
Kindness	0,101
Spirituality	0,214
Prudence	0,121
Forgiveness	0,346*

* at $p \leq 0,05$

When analyzing the results from Table 5, we can see that there are no meaningful correlations between the phenomena except for the correlation between “forgiveness” and driver behavior by the type “make others happy”, at $p \leq 0,05$.

These data partially correspond to the theoretical views. V. V. Makarov stated that if the driver “make others happy” is dominant, a subject may be OK only in case she pleases other people. And then the answer from the adaptive child Ego-state comes: “I hope that I make others happy, yet I am afraid that any moment someone may disapprove of my conduct” (Makarov & Makarova, 2002). And the virtue “forgiveness” itself is conditioned by the person’s ability to sympathize with others and absence of desire to revenge (Nosenko, 2010). Thus we believe that the essence of the driver “make others happy” is very concordant with the virtue “forgiveness”. It is clear then a youngster for whom it is difficult to forgive another person and to sympathize with others will no way be able to “make others happy” with such a conduct. Most probably, he will bear other virtues and maybe other manifestations of driver behavior.

Conclusions. According to the results of our research, for the adolescents with the high indices of psychological well-being the high level of driver behavior manifestation is typical. Meanwhile, the youngsters with the high level of the driver “be strong” manifestation possess the high level of self-actualization. The youngster following “be the best” driver are more prone to the “courage” virtue. Besides, it was found out that the high level of expressing driver behavior is not related to the manifestation of such virtues as “humor”, “spirituality”, “appreciation of beauty and excellence”, and “transcendence”. For the adolescents who tend to manifest the driver “make others happy”, such a virtue is typical as “forgiveness”.

The problem we have chosen leaves much perspective for further research. For correlates of the driver behavior need to be found, it would also be interesting to track the formation of driver behavior in dynamics.

Бібліографічні посилання

- Berne, E. (1970), *Sex in human loving*, Simon & Schuster, New York, NY.
- Berne, E. (2003), *Transactional analysis in psychotherapy: a systematic individual and social psychiatry*, Literary Licensing, LLC, Whitefish, MT.
- Campbell, R. (2015), *How to really love your child*, David C Cook, Colorado Springs, CO.
- Capers, H. & Kahler, T. (1974), The Miniscript. *Transactional Analysis Journal*, Vol. 4 No. 1, p. 27–42.
- Goulding, M. M. & Goulding, R. L. (1997), *Changing lives through rededication therapy*, Grove Press, New York, NY.
- Granovskaya, R. M. & Krizhanskaya, Y. S. (1994), *Creativity and overcoming stereotypes [Tvorchestvo i preodolenie stereotipov]*, OMS, Saint-Petersburg.
- Hjelle, L. A. & Ziegler, D. J. (1992), *Personality theories: basic assumptions, research and applications*, MacGraw-Hill College, New York, NY.
- Idobaeva, O. A. (2010), “The link between students’ individual-typological properties and self-actualization” [“Svyaz individualno-tipologicheskikh svoystv s samoaktualizatsiei lichnosti studentov”]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta – Moscow state university bulletin*, No. 1, p. 31–41.
- Kahler, T. (1975), “Drivers: The key to the process of scripts”. *Transactional Analysis Journal*, Vol. 5 No. 3, p. 280–284.
- Kon, I. S. (1973), “Youth as a social problem” [“Yunost’ kak sotsialnaya problema”]. *Society and young people – Obschestvo i molodezh*, No. 2, p. 22–51.
- Makarov, V. V. & Makarova, G. A. (2002), *Transactional analysis – eastern version [Tranzaktniy analiz – vostochnaya versiya]*, Akademicheskii prospekt, Moscow.
- Maslow, A. H. (1954), *Motivation and personality*, Harper & Row, New York, NY.
- Nosenko, E. L. (2010), “Personal factors of success in solving basic life tasks (in the light of the modern personality theories)” [“Osobystisni faktory uspishnosti vyreshennya lyudynou osnovnykh zhyttyevykh zadach (u svitli suchasnykh teoriy osobystosti)”], *II All-Ukrainian psychological congress devoted to the 110th anniversary of Hryhir Kostyuk’s*

- birthday – Druhyi Vseukraïns'kyi psykhologichnyi kongress, prysvyachennyi 110-i richnytsi vid dnya narodzhennya H. S. Kostyuka*, Kyiv, 19–20th of April, p. 273–278.
- Steiner, K. (1974), *Scripts people live: transactional analysis of life scripts*, Grove Press, New York, NY.
- Vakhromov, Y. Y. (2000), *The concept of «self-actualization» in psychology [Ponyatie samoaktualizatsii v psikhologii]*, Moscow Pedagogical University, Moscow.

Надійшла до редколегії 06.03.2017

УДК 159.923

E. Nosenko, D. Nosenko

Oles Honchar Dnipro National University

ROUTES TO HAPPINESS AS THE PERSONALITY RESOURCES OF THE QUALITY OF LIFE

Анотація. Обґрунтовано інтерпретацію поняття «якість життя» у термінах усвідомлення людиною мети власного життя, відчуття залученості у нього і переживання внаслідок цього позитивних емоцій від задоволення собою як суб'єктом життєдіяльності і станів психологічного, соціального і суб'єктивного благополуччя. Визначено вірогідні особистісні чинники якості життя: метакогнітивну та емоційну компетентність, впевненість у самоефективності. На різних вибірках досліджуваних (120 осіб) емпірично перевірено достовірність отриманих результатів.

Ключові слова: якість життя, мета, залученість, емоційна компетентність, психологічне благополуччя.

Аннотация. Отмечается возрождение интереса к феномену качества жизни; описан подход к его концептуализации, открывающий новые перспективы для расширения психодиагностических приемов в предоставлении психологической помощи субъектам жизнедеятельности, осознании подходов к тому, как сделать свою жизнь счастливой, несмотря на непредсказуемость и сложность изменений, которые могут возникать. Качество жизни рассмотрено в контексте осознания человеком цели жизни и готовности к ее активной реализации. Выявлено влияние удовлетворенности субъекта жизнедеятельности собою на переживание состояний психологического, социального и субъективного благополучия. Эмпирически подтверждена роль метакогнитивной компетентности, эмоционального интеллекта и субъектной эффективности как личностных факторов успешности жизнедеятельности.

Ключевые слова: качество жизни, цель, вовлеченность, благополучие, субъектная эффективность.

Problem identification. Although the core meaning of the concept “quality of life” was identified by one of the most psychologically penetrating ancient philosophers Aristotle, who described the core meaning of the phenomenon in terms of “happiness, experienced when the soul is satisfied and everything works well” (Strnadova et al., 2016:106), the systematic scientific study of the phenomenon began only recently.

An impetus to studying the phenomenon was given by the publication at Springer of the voluminous “Encyclopedia of the Quality of life and Well-Being Research” (Michalos, 2014) and the “Handbook of Social Indicators and Quality of Life Research” (Land et al., 2012), both edited by K. C. Land, A. C. Michalos, J. M. Sirgy. Thanks to those publications three different approaches to the assessment of the quality of life have been identified: economic, sociological and psychological.

The economic approach reduces the quality of life to satisfying consumer preferences, the sociological one equates it with the fulfillment of the idea about a desirable social development of the individuals and the society, in which they live, and the

psychological approach is oriented toward studying various factors that determine the psychological, social and subjective well-being of the individual.

The objective of this paper is to substantiate that the psychological approach is likely to become a unifying one in studying the phenomenon “quality of life” on the individual level and to identify the scope of problems, to be investigated within this approach.

The findings obtained by now in the investigation of the quality of life within the psychological approach

Most of the publications dealing with studying the concept of the quality of life, as well as the forms of its behavioral manifestation and the likely personality precursors, have been predominantly based so far on analyzing the *health-related* issues. Within that orientation the individual perception of the quality of life was studied on *patients*, suffering from either physical or mental disorders (Varni et al., 2001; Kutko et al., 2001; Smykogub, 2001; Elkinton, 1966; Novik & Ionova, 2007; Wilson & Cleary, 1995). The World Health Organization (The WHOQOL Group, 1995) defined the *physical* aspects and the levels of autonomy, which are likely to tell negatively on the quality of life, experienced by the individuals. They are formulated as bio-medical indicators of the state of health related to the perception of the quality of life and include: the amount of the physical fatigue, pain, limits of mobility, dependence on medical assistance. The World Health Organization has also defined the quality of life not only with a narrow focus on the health-related issues, but also in a much broader sense as “the individuals’ perception of their position in life in the context of the culture and value systems, in which they, live, and in relation to their goals, expectations, standards and concepts”.

It is note-worthy that research with reference to the health-related issues, carried out on patients, also includes the description of the psychological consequences, which the state of health might entail, such as: the state-trait anxiety, depressive symptoms, changes in the dispositional traits.

A special trend of research represents the studies of the quality of life among the pressurized individuals. Some practically valuable results have been obtained with reference to the predictors of the health-related behavior and health-related quality of life.

Beside the health-related focus on studying the quality of life there has recently appeared within the psychological approach a *socio-psychological* orientation, an illustrative example of which is presented in one of the recent publications of Check researchers (Strnadova et al., 2016). The authors have demonstrated on a representative sample of student population that the quality of life can be assessed in terms of the diversity of the so called “life themes” which occupy the attention of the individuals in the course of pursuing different life goals and the level of satisfaction they experience thanks to their achievement of those goals. Using the method of the subjective questioning based on a guided interview, the authors assessed the variety of the ‘life themes’ in the experience of 150 university students and a relative significance attached to each “theme” as an indicator of the quality of life. Those “life themes” included: family, education (school), work, friends, health, money, sport, traveling, and the like. The results of their research, as the authors commented upon in the conclusion, confirmed the preference of the following traditional values in the experience of the Check students: family, education and work. The satisfaction with the fulfillment of the life tasks, indicative of those ‘themes’ (values), the authors consider to be, as one can gather, the key indicator of the quality of life. They also stress the point in this connection, that the value of *money* shows a decreasing rate of preference, reflecting the so called “affluence paradox”, i.e. a comparatively lower level of significance attributed to the material well-being in the individuals’ evaluation of the quality of life. At the same time the value of *health* has a constant rate (Strnadova et al., 2016).

Though the referred to research is a good example of the approach to the investigation of the quality of life, it demonstrates vividly that without a psychological substan-

tiation of the results, explaining why sticking to the traditional “themes “or values is more preferable for the quality of life, than having a greater variety of equally significant values, this approach cannot be considered sufficient for the adequate assessment of the phenomenon “quality of life”.

Other issues, that also attract the attention of researchers within the psychological approach to the investigation of the quality of life, are related to the *methods* of assessing the quality of life. The major method used so far is the subjective assessment by the individuals of their *satisfaction with life*, using predominantly the test developed by E. Diener et al (1984), which in combination with PANAS (Positive and Negative Affectivity Schedule) provides the measure of the so called “Subjective well-being”.

Some publications are devoted to studying the role of various coping strategies in overcoming life problems (Biron, 2015), to the impact of the personality values on the individual’s quality of life (Scherba et al., 2014), to the differences in the quality of life, experienced by various strata of population (Yevdokymova & Tymtsiv, 2015).

In a recently published comprehensive study of the Ukrainian psychologists (Ecological and psychological predictors of the quality of life..., 2013) the attention is focused on the analysis of the impact of ecological and psychological factors on determining the quality of life. It has been found within this approach, that despite the generally recognized severity of the anticipated consequences for the ecology and human health of the radio-active pollution, psychological factors appear to be more significant determinants of the individual’s appraisal of one’s quality of life, than the physical ones per se.

A brief review of the “state of the art”, so to speak, in the investigation of the psychological indicators of the quality of life seems to show that it is reasonable to return to the generalized *new/old* psychological indicator of the quality of life, predicted by Aristotle, – *happiness*, since now its core meaning has been adequately “dissolved” in terms of the concepts, denoting the “routes to achieving happiness,” such as: *meaning, engagement and positive emotions*, entailed by them. This issue has been chosen as the major objective of the present research, intended, in particular, to the identification of the personality precursors of the positive functioning on the individual level.

The nomenclature of the psychological concepts, which have been used for the fulfillment of the task of this research, included the following three groups of psychic phenomena: 1) those necessary for the operationalization of the routes to happiness, 2) the concepts, with the help of which it is possible to identify the personality precursors of happiness, “dissolved” with reference to engagement, meaning and positive emotions, and 3) the anticipated consequential outcomes of experiencing happiness, described in terms of different ramifications of the well-being states.

It has appeared to be an attainable task, since in the contemporary psychology there is by now a great number of the concepts, which could serve the purpose of the adequate description of the quality of life like the “flow” (Csikszentmihalyi, 1991); various forms of experiencing the lasting states of well-being such as: psychological, social, and subjective well-being (Ryff, 1989; Keyes, 1998; Diener, 1984); descriptions of the factors, that stimulate the appearance of those states and lead to the formation of the so called “mental health continuum” (Keyes, 2002), and the like. At the same time there has been identified a special concept for describing an undesirable tendency of some individuals to ascribe one’s coping problems exclusively to the external causes and resort to *self-handicapping* (Berglas & Jones, 1978) and other forms of unproductive behavior.

An approach to the operationalization of the “routes to happiness” by “dissolving” the meaning of the concept “happiness”

The purpose of this part of the paper is to substantiate the prospects of returning to the old idea, formulated by Aristotle, as to the role of happiness in the positive personality functioning, “dissolved” into the routes, leading to its experiencing.

The terminological collocation “dissolved happiness” was suggested by positive psychologists not in the context of studying the quality of life, but much earlier, when

they sought the methods of assessing the *increments in happiness* under the impact of the so called “positive interventions” – specific psychological techniques, designed by them for enhancing the individuals’ well-being (Seligman, Steen, Park, Peterson, 2005). The concept “happiness” at that time was characterized as an *unwieldy* notion, which could be used only in the so called “*a theoretical*” sense. To wave that obstacle for using the notion in the scientifically valid research, it was “dissolved” by the above mentioned authors into the following three “routes to achieving happiness”: *engagement, meaning and positive emotions*. Those notions can be measured (unlike happiness) in terms of their levels, which allows to use them in such terminological collocations, as “*engaged life*”, “*meaningful life*” and “*pleasant life*”.

Thanks to this idea the psychological approach to studying the quality of life has acquired a real potential of becoming a unifying one in studying the quality of life, since within this approach both: the consumer preferences as well as the desirable social development attainments of the individual can be studied most profoundly.

The identification of the criteria for the assessment of those three types of life (the search of which is still underway) also opens up the prospects of studying the personality factors that are likely to predict either positive or, on the contrary, negative personality functioning. This is practically significant for planning the appropriate educational programs in the course of the institutionalized knowledge acquisition and for rendering psychological aid to the clients of different age groups in the counseling practice.

As it has been mentioned above, many contemporary researchers consider that the most adequate definition of the core meaning of the quality of life could be given in terms of happiness, had it not been a “*scientifically unwieldy*” concept (Lyubomirski, 2008). This precaution was first formulated by the researchers in the field of positive psychology, cited above. They intended to use the concept of happiness for the assessment of the likely changes in the states of the people, subjected to the so called “positive interventions” and had to assess the week by week increments in the levels of happiness as indicators of the strive to achieve the so called “authentic happiness” (Seligman, 2002). They reasonably stated, that the enhancement of happiness could be reliably measured, had the concept of happiness been “dissolved” into the “routes” to its achievement (Diener & Biswas-Diener, 2012).

Three routes to happiness have been identified for the purpose, namely: positive emotions and pleasure (indicative of pleasant life), engagement (the engaged life) and meaning (meaningful life). Their research of 2005 (Seligman et al., 2005) suggested that people reliably differed according to the type of life, they pursued, and that the most satisfied with life appeared to be those people who oriented their pursuits toward all three routes to happiness, referred to above, with the greatest weight carried by *meaning* and *engagement* (Seligman et al., 2005). The researchers mentioned above also claimed, that happiness was not an epiphenomenon. On the contrary, it is causal and brings many more benefits than just feeling good. Happy people have been proved to be healthier, more successful and more socially engaged. It was also demonstrated that the causal direction was, so to speak, both ways (Lyubomirsky et al., 2006).

So, summarizing the results of this brief review of the investigations, related to the definition of the meaning of the phenomenon ‘quality of life’, it is possible to conclude that, in fact, there are no objective operational criteria for its assessment so far, but at the same time there is an understanding of how to identify them, which allows to plan special research projects to test the anticipated efforts in this direction.

The likely personality precursors of the quality of life and methods of their empirical testing

To illustrate the role of the personality factors in determining the quality of life on the individual’s level we have chosen at this stage of the problem investigation three basic personality characteristics, which, in our opinion, determine positive personality functioning in the first rate, namely: the quality of *thinking*, the abilities of *interacting*

with other people and the *efficacy of self-regulation* in the course of pursuing major life goals.

The quality of thinking was assessed in terms of the *metacognitive competence*, the abilities of interacting with other people and to control emotions were evaluated in terms of the level of *emotional intelligence* attained and the abilities to control one's behavior as the agent of life were defined in terms of the *self-efficacy beliefs*.

All the personality factors, listed above, have positive correlations with life satisfaction, subjective well-being, and the personality factors, indicative of the disposition to self- evolution (Kusikova, 2012) and coping strategies for the sample of 120 undergraduate students (the data of Nosenko, 2014).

When the research participants were subdivided into two clusters on the criterion of their academic achievements, indicative of the quality of their academic life (assessed in terms of the GPA), the differences between the members of the opposite clusters in their psychological characteristics were found statistically significant. The individuals with higher level of their academic progress, which can be considered as indicative of the better quality of their academic life (confirmed by the higher levels of satisfaction with life) appeared to differ on a number of personality characteristics, including conscientiousness, openness to experience, emotional stability.

Table 1 illustrates the role of the *social activity* of the individuals, which also makes contribution into their well-being, assessed, as shown below, in terms of their psychological well-being.

Table 1

Differences in psychological well-being between the groups of socially-active individuals (volunteers) and the individuals, who do not take part in the self-initiated social activity

Psychological well-being scales	Mean groups values		t-value	P
	volunteers (n=30)	non-volunteers (n=30)		
Favorable interpersonal relations	6,8	5,8	2,4	p < .05
Autonomy	6,6	5,8	3	p < .01
Ecological mastery	5,3	5,5	0,8	not significant
Personal growth	6,9	6	2,1	p < .05
Purpose in line	6,5	5,3	3,1	p < .01
Self-acceptance	5,5	5,1	1,7	p = .10 (not significant)
Psychological well-being	7,1	6,3	3,2	p < .01

We have also checked the role of religious beliefs in enhancing the subjective appraisal by the individuals of their well-being. Like the meaning, imparted to life by the social activity, the spiritual meaning, formed under the influence of the religious belief, has been demonstrated to make the life of believers meaningful and engaged, The believers see meaning in sticking to their beliefs in their everyday life, in helping other people to acquire meaning in life and thanks to this they enjoy high levels of all the three forms of well-being: psychological, social and subjective.

Table 2 below demonstrates differences between the believers and non-believers in social well-being.

The results, presented above, clearly show, that religious belief, which makes the life of the believers both meaningful and engaged, positively tells on their social activity, social contribution, and overall social well-being.

Table 2

Intergroup differences in social well-being between the believers and not-believers

Social well-being scales	Mean values of the variables in the groups of believers and not-believers		U-Mann-Whitney criterion	p
	believers (n=28)	not-believers (n=32)		
Social involvement	10,46	9,81	424	0,720
Social activity	14,14	12,4	394,5*	0,000
Social acceptance	14,57	14,12	580	0,571
Social contribution	14,46	11,53	390*	0,000
Social integration	13,28	12,5	415	0,387
Overall social well-being	63,92	60,21	410*	0,000

* the results are statistically significant on the level of $p \leq .001$

Table 3 shows differences between the individuals in the levels of their emotional and social intelligence depending on the quality of their academic life operationalized in terms of GPA and Life satisfaction.

Table 3

Comparative characteristics of the levels of emotional intelligence in the individuals with different characteristics of the quality of academic life operationalized in terms of GPA and life satisfaction

Indicators of emotional intelligence		Mean values of the variables		t-value	p*
		Group one	Group 2		
Emotional Intelligence	Understanding the emotions of other people	35,68	22,36	18,09	0.001
	Regulation of the emotions of other people	29,52	16,88	18,99	0.001
	Understanding of one's own emotions	28,96	15,28	23,39	0.001
	Regulation of one's own emotions	20,62	12,24	16,43	0.001
	Expression control	18,73	11,16	12,26	0.001
	Intrapersonal emotional intelligence (an overall measure)	68,32	38,68	22,79	0.001
	Interpersonal emotional intelligence (an overall measure)	65,19	39,24	21,91	0.001
	Regulation of emotions	68,87	40,28	22,87	0.001
	Understanding emotions	64,64	37,64	29,67	0.001
	Overall measure of emotional intelligence	133,52	77,92	28,70	0.001
Social Intelligence Subtest	Social intelligence (the ability to realize the consequences of one's behavior)	10,50	7,04	7,09	0.001
	The ability to understand the non-verbal information	8,43	6,04	5,10	0.001
	The ability to understand the meaning of words depending on the interpersonal relationships	8,96	6,08	5,81	0.001
	The ability to understand the logics of the complicated situations in the course of interaction with others	7,50	4,12	7,06	0.001

Conclusion. The research findings presented in this paper have demonstrated both theoretically and empirically that there are at least, two major routes to experiencing happiness and achieving high quality of life – meaning and engagement. We have demonstrated this statement with reference to different groups of people: students in the course of education acquisition, young people, who take an active part in volunteering movement, demonstrating self-initiated social activity, elderly lonely religious people for whom the individual religiosity opens up the possibilities to communicate with other

believers. All the groups of our research participants felt satisfied with life, when they realized that their life was *meaningful* and *engaged*. For the students successful knowledge acquisition was meaningful and made them highly engaged. They felt satisfied with life when they were satisfied with themselves as the subjects of knowledge acquisition. The personality factors which predicted success of the learners were metacognitive competence, achievement motivation and conscientiousness.

The social workers were satisfied with themselves and their life when they were engaged in rendering aid to those who needed it. The major personality predictor of success for this category of subjects was their emotional competence and proneness to experience satisfaction when rendering aid to other people, who needed social support. This category of subjects experienced high level of social well-being. As to the religious people, their social well-being appeared to be as high as that of the people active in the self-initiated social work. This finding can be explained by the fact, that religious belief stimulates the perception of other believers as spiritually related people. On the whole the findings of the research, presented in the paper, have confirmed its major assumption that the routes to experiencing happiness are meaning, engagement and positive emotions, which they entail, thanks to the satisfaction with one as the agent of life.

References

- Berglas, S. & Jones, E. E. (1978), "Drug choice as a self-handicapping strategy in response to noncontingent success". *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 36, 405–417.
- Biron, B. V. (2015). "The role of proactive coping in maintenance of person's quality of life" ["Rol' proaktivnogo kopingu u zabezpechenni yakosti zhittya osobistosti"], *Zbirnyk naukovykh prats' 'Problemy suchasnoyi psykholohiyi' – Collection of research papers 'Problems of modern psychology'*, No. 1 (7), p. 22–29.
- Csikszentmihalyi, M. (1991), *Flow. The psychology of optimal experience*, Harper Perennial, New York.
- Diener, E. (1984), "Subjective well-being", *Psychological Bulletin*, Vol. 95, p. 542–575.
- Diener, E. & Biswas-Diener, R. (2012), *Happiness. Unlocking the mysteries of psychological wealth*, Blackwell Publishers, Oxford.
- Ecological and psychological predictors of the quality of life at the present stage of the contemporary society: monograph [Ekologo-psykhologichni chynnyky yakosti zhittya v umovakh rozvytku suchasnoho suspil'svta: kolektyvna monografiya]* (2013), Yu. M. Shwalb (Ed.), Imeks LTD, Kirovograd.
- Elkinton, J. (1966), "Medicine and the quality of life". *Annals of Internal Medicine*, Vol. 64, p. 711–714.
- Keyes, C. L. M. (1998), "Social well-being". *Social Psychology Quarterly*, Vol. 61 No. 2, p. 121–140.
- Keyes, C. L. M. (2002), "The mental health continuum: From languishing to flourishing in life". *Journal of Health and Social Behavior*, Vol. 43, p. 207–222.
- Kutko, I. I., Napriyenko, O. K. & Kozidubova, V. M. (2001), "Affective disorders" ["Afektyvni rozlady"]. in Napriyenko, O.K. (Ed.). *Psychiatry [Psykhiatriciya]*, Health, Kyiv, p. 353–372.
- Kusikova, S.B. (2012), *Psychological foundations becoming the subject of self-development in adolescence (a monograph) [Psihologichni osnovi stanovlennja sub'yekta samorozvitku v junac'komu vici: (monografiya)]*, Vidavnictvo MakDen, Sumi.
- Lyubomirski, S. (2008), *The how of happiness*, The Penquin Press, NY.
- Lyubomirsky, S., King, L. & Diener, E. (2005), "The benefits of frequent positive affect: Does happiness lead to success?", *Psychological Bulletin*, Vol. 131, p. 803–855.
- Michalos, A. C. (2014), *Encyclopedia of quality of life and well-being research*, Springer, Netherlands.
- Land, K. C., Michalos, A. C. & Sirgy, J.M. (2012), *Handbook of social indicators and quality of life research*, Springer, Dordrecht, Heidelberg, London, New York.
- Nosenko, D.V. (2014), "Broadening the scope of proactive coping strategies through examining their links with dispositional self-evolution resources". *Dnipropetrovsk*

- university bulletin. Series psychology – Visnyk Dnipropetrovskogo universytetu. Seriya Psykhologiya, Vol. 22 No. 9/1, p. 20–25.
- Novik, A. A. & Ionova, T. I. (2002), *Guide of quality of life in medicine research [Rukovodstvo po issledovaniyu kachestva zhizni v meditsine]*, OLMA-Press, Moscow.
- Ryff, C. (1989), “Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being”. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 57, p. 1069–1081.
- Scherba, M. Y., Meleha, K. P. & Dulo, O. A. (2014), “The problems of life’s quality, related to health of the first-year students in the higher school” [“Problemy yakosti zhyttya, pov’yazanoi zi zdorov’yam, studentiv pershogo roku navchannya u vuzy”], available at: <http://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/1130>.
- Seligman, M. E. P. (2002), *Authentic happiness using the new positive psychology to realise your potential for lasting fulfillment*, Free Press, New York, NY.
- Seligman, M. E. P., Steen, T. A., Park, N. & Peterson, C. (2005), “Positive psychology progress: Empirical validation of interventions”, *American Psychologist*, Vol. 60, p. 410–421.
- Smykogub, O. I. (2001), “Problems of the quality of life of cancer patients and the ways to resolve these problems” [“Problemy yakosti zhyttya khvorykh onkologichnoho profilyu ta suchasni mozhyvosti yikh vyrishennya”], *Oncology – Onkologiya*, Vol. 3 No. 2(3), p. 220–226.
- Strnadova, V., Vobornik, P. & Provaznikova, K. (2016), “Research of quality of life of informatics students though innovative application”. *WSEAS Transactions on Information Science and Applications*, Vol. 13, p. 105–117.
- The WHOQOL Group (1995), “*The World Health Organization quality of life assessment (WHOQOL): position paper from the World Health Organization*”, *Social Science and Medicine*, Vol. 41 No. 10, p. 1403–1409.
- Varni, J. W., Seid, M. & Kurtin, P. S. (2001), “The PedsQL 4.0: Reliability and validity of the pediatric quality of life inventory Version 4.0 Generic core scales in healthy and patient populations”. *Medical Care*, Vol. 39, p. 800–812.
- Wilson, I. B. & Cleary, P. D. (1995), “Linking clinical variables with health-related quality of life”, *JAMA*, Vol. 273 No. 1, p. 59–65.
- Yevdokymova, N. O., Tymtsiv, M. M. (2015), “The impact of anxiety on the adolescents appraisal of life quality” [“Vplyv tryvozhnosti starshoklasnykiv na otsinku nymy yakosti yikh zhyttya”]. *Actual problems of psychology– Aktual’ni problemy psykhologiyi*, Vol. 7 No. 38, p. 189–199.

Надійшла до редколегії 01.06.2017

УДК 159.94

K. Sabanska Melillo

Southern State Connecticut University New Haven, Connecticut (USA)

ABUSE. INCEST. – HOPE FOR RECOVERY...

Анотація. Проаналізовано феномен, який багатьма психологами, психотерапевтами та їхніми пацієнтами розцінюється як табуована тема, що спричиняє занадто багато емоційного навантаження всім асоційованим особам, – феномен інцесту та сімейного кривдження. Аналіз починається описом прикладів і конкретних переживань постраждалих від інцесту та продовжується дослідженням авторської методології встановлення випадків інцесту у вибірці кейсів, у роботу з якими автор була залучена.

Ключові слова: інцест, зловживання, травма, психологічна допомога.

Аннотация. Представлен широкий контекст для системного понимания проблемы последствий сексуального злоупотребления ребенком, а именно инцеста. На примере историй, рассказываемых взрослыми пациентками, показано влияние инцеста на самооценку, сложности в построении близких взаимоотношений и

долгосрочную виктимизацию его жертв, обсуждается отсутствие «типичной» реакции на инцест, но общие для переживших эмоции страха, вины, стыда, злости. Предлагается комплекс терапевтических мер для взаимодействия с жертвами инцеста, направленные на отреагирование травматического опыта, восстановление заботы о себе, эмоциональной саморегуляции, способности к доверию.

Ключевые слова: инцест, злоупотребление, травма, психологическая помощь.

*«...I woke up at night, in the dark, to find out that my dad is having sex with me.
I do not remember how this started, and, fortunately,
I do not remember how this ended. Within the second that stuck in my memory
I realized the awful truth and went out again...»*

Problem identification. For many, these words might provoke very profound distress and a deep emotional response. Yet for others, these words might be too harsh an introduction and still others might choose to pretend to not hear or understand them.

However, this is exactly this way that we should begin to deal with this issue since multiple taboos will not allow us to help save those facing this traumatic experience. This paper reflects upon a case I encountered in my practice in 2009 with one of my clients, who only during the 11th session told me that as a child she had been sexually abused by her father, and therefore had experienced incest.

Thus, **the objective of the present study** is to describe the specifics of the emotional response of incest victims and provide the original methodology of defining incest cases.

Firstly, a definition must be provided of what we mean by incest (lat. incestus – “criminal, sinful”) – and that is, sexual intercourse between close blood relatives (parents and children, siblings). In American psychological / psychotherapeutic literature, the umbrella term is further categorized as follows: “incest” and “molestation”: generally “incest” is used to refer to sexual relations between siblings, aunts and uncles, while “molestation” refers to forced sexual relations between father/mother and a child, or uncle/aunt by blood and a child (Hines et al., 2013; Goodwin, 1982).

Why is incest kept secret? Generally, the issue of incest is considered shameful, therefore people hide this from others throughout their life, whereas they can about any other traumatic events and get help from specialists without the sense of shame that instead characterizes incest (“Practice guidelines: Investigative interviewing in cases of alleged child abuse”, 2002). This latency of incest can be due to multiple reasons. When victims of any kind of abuse involve adults, they always realize that what happened to them is wrong and transcends normal human relations. On the other hand, children who still lack life experience and sense of judgment as to what is right and wrong, might actually believe incestuous relations to be the norm. They trust their relatives believing that they would do no harm. Hence children keep silent and do not ask for help. For this reason, specialists learn about only about a handful of incest cases (Briere & Elliott, 1994).

Incest surely has a significant traumatic effect on the child’s state of mind (Beitchman et al., 1991; Ullman, 2002). Incest can have both direct (actual) and delayed implications which can affect the victims themselves, their immediate surrounding and society altogether (Berliner & Elliott, 2002).

Young victims suffer throughout their childhood and are doomed to carry this secret burden. Some psychological studies have revealed, incest can lead to abnormal behavior along with emotional, motivational, social and cognitive malfunctions (American Bar Association Commission on Domestic Violence, 2001). People around these kids also suffer from such destructive changes, however usually no one suspects what the real reason for such changes can be.

In addition to direct effects, incest can also have some delayed implications, which often affect later on in life (Spaccarelli, 1994; Lataster et al., 2006). This can contribute

to the development of specific family relations and life scenarios. The following is an example from my practice: a 5 year-old girl, who had been seduced by her father, begins to resent her mother as a teenager for not having done anything to prevent this when she was a young child. But eventually his hatred put her in her mother's shoes, and the man whom she took as a husband, started seducing their daughter, so she "had" (the word used by the client, *author's comment*) to shut her eyes to this. This is how incest can pass from generation to generation.

Due to anatomic and physiological, hormonal, emotional, personal, and psychosexual changes taking place in adolescence, teenagers are especially vulnerable to the implications of incest (Daigneault et al., 2004).

It is of the utmost importance to diagnose the cases of incest and to estimate its psychological implications as early as possible. This is crucial for the children's psychological well-being, as they can be depressed by the secret of incest which hovers over them, and for the society altogether.

Psychologists differentiate 3 types of incest (Berliner & Wheeler, 1987).

The 1st type of incest occurs between relatives through sexual activity (between mother and son, father and daughter, a girl and her uncle, etc.) whereas the 2nd type takes place when two relatives share the same lover. It is showing off in sexual activity when two relatives share one sexual partner and are sexual rivals.

Psychological or symbolic (hidden) incest does not imply sexual relations between its participants. When symbolic incestuous relations take place in the family, a child can become a surrogate spouse. Within such quasi-matrimony, a parent starts to share information of a deeply personal, or even sexual character with his/her child, and makes him or her responsible for his or her own personal problems. In these circumstances, the child has ambivalent feelings and worries: on the one hand, s/he is proud of being entrusted with this whereas on the other hand, s/he is desperate because s/he feels the responsibility which is beyond his/her age and status. This leads to an imbalance in the roles within the family.

In my practice, I have had only a few clients who experienced incest. In all the cases, I was able to identify whether the person experienced incest or not with 90% accuracy already by the end of the first session. Although this might be considered intuition by some, I will describe later on in this paper how I was able to feel this instinctively.

Main behavioral characteristics of people who have experienced incest (Bancroft et al., 2012; Fontes, 2005).

The following feelings are very typical in people who have experienced incest at some level

- unfit, unimportant, dependent, insignificant;
- guilt, unable to identify their own needs and expectations, and therefore having difficulties with self-identification;
- chronic feeling of shame coming from dual connections in "mother-father" relations and from the feeling of insignificance and unimportance;
- ambivalent feeling of love and hatred towards the parent: on the one hand, child feels that s/he is in a special, privileged position, on the other hand there is lack of confidence since child fails to live up to expectations. Inconsistency of messages they receive can make them feel furious, angry, and desperate;
- unhealthy relations with partners: desire to establish superficial and short-term relations with multiple partners. Such people have difficulties creating deep, bonded relations; they easily make superficial connections but fail to gain satisfaction and break them off easily, which in turn, develops addictive behaviors, sexual dysfunctions, and compulsiveness. This is related to the chronic fear of being abandoned by people who can empathize and care about them. There is a constant search for the "perfect" / "flawless" partner, the thirst for unique relations based on mutual love. They usually feel guilty, regretful, remorseful, dissatisfied, and ashamed after each break up. This is not

only about narcissistic feelings after a break up, which would also involve feeling guilty, remorseful, dissatisfied, ashamed; this has more to do with incest-related feelings. The narcissistic feeling of shame differs from being ashamed after having been abuse.

Working with abuse / incest victims.

When studying this topic – and especially in my own practice – I found that various psychology and psychotherapy schools have put forward several ways to work with clients, who have experienced incest (“Practice Guidelines: Investigative Interviewing in Cases of alleged child abuse”, 2002). However, the beginning approach is one and the same. Firstly, it is necessary that the client acknowledges the fact that they enjoyed these relations with their abuser (“American Bar Association Commission on Domestic Violence”, 2001). This is characterized by numerous reasons, assumptions and moralizations on the behalf of a psychologist or psychotherapist as to the client should have enjoyed such relations (they mentioned loving the abuser as a parent; not asking for help, and multiple repetitions of incest without anyone preventing such relations). Secondly, the victim needs to recognize and show anger towards the other member of the family (the one who did not abuse, but who failed to protect them from the abuser).

Based on my findings, I would like to put forward a somewhat different approach to working with clients who have experienced abuse. The client, who recognizes what happened, feels enormously ashamed and guilty initially, for being the victim, secondly, for not having told anyone earlier, and, thirdly, for feeling inferior, which is a result of the reaction after the incest. Given the latter, the feelings get so encapsulated that client becomes seemingly “de-sensitized”, or experience alexithymia.

In some cases, when the event of abuse/incest is discovered significantly later (5 and more years after), the victim’s memories get so confused that it is already hard to tell what exactly the client was feeling at the moment of the abuse. And, thirdly, when approaching work with such clients in gestalt therapy, generally therapists cannot ask the client to admit to having received pleasure from their relations with the abuser, since the therapist does not know what the client feels, and every client’s feelings are unique.

Below are some replies to the question “What do you feel now, that you have told me about this?”

- I do not know, I feel prostrated. I do not know what to say.
- I feel ashamed. I feel ashamed that this happened to me. I feel guilty for not talking about it earlier, now that so many years have passed...
- I feel devastated, injured, betrayed... How could this person do this to me?

Hence, the first stage of work with victims of incest should ask the victims to share what happened. This is not easy for the clients, since often abusers, especially when they are the mother or the father, tell kids: “This is our business”, “If you tell anyone about this, something bad is going to happen to us”, or “If you tell someone, mom or dad is going to be in big trouble.” Sometimes even when no one forbids talking about incest, the victims suggest themselves that they should not tell anyone due to their projections of the abuser’s unwillingness. In any case, if the client surpasses the “first step”, we can then move forward to the second stage, which involves expressing suppressed feelings and emotions.

When listening to victim’s narration, psychologist / psychotherapist should be as neutral as possible, and, at the same time, be rather sensitive. Indeed, by showing feelings after the narration (those of shock, fear, anger, etc.), therapists demonstrate to the client that it is ok to have feelings. This transitions to where we gradually pass to the next stage of work, which involves expression of suppressed emotions.

The therapist’s sensitivity at the moment of transgression from the first stage to the second one is very important and merits further consideration. It is very important not to facilitate the client to have feelings which are identical to what therapist displays. Due to our own individuality, professional experience and ideology, we can each have different reactions to what is happening. Thus, the therapist might have a dominant feeling

of disgust in reaction to the story; however, this does not mean that the client is going to have the same feeling. Therefore, therapists should be careful and tolerant to not replace their clients' feelings with their own.

Our work becomes more complicated and delicate if the client refuses to recognize what has happened. When the client does not recognize the fact (and, alongside, the related burden and pain) of what happened but has shared his story, the therapist might ask himself if the story is really true and if the client was really abused, or whether it was merely his or her imagination. Nevertheless, the bigger question is not whether this is true or not; rather, the main question is: "Do I really need to know, whether this is true or not regarding this person (my client)?" The attention then shifts: we are interested not in the Truth per se, which is a legal issue, but the truth of this person and the way s/he explains her attitude towards what happened.

When the psychologist / psychotherapist is open and keeps his or her level of energy and vitality while keeping a firm attitude at the same time, the client feels support that he does not usually have, and knows that s/he can rely on his/her therapist when experiencing all the pain related to incest. This helps the client express suppressed emotions which used to be blocked. The therapist's work is to initiate this process and accept these emotions. Emotions can include fear, disgust, and rage towards the abuser and others, as well as the feeling of pleasure that was mentioned beforehand. However, it must be noted that usually this feeling replaces other feelings which are rejected by society. It is easier to feel and show guilt and be offended, as well as to justify the abuser (and the other parent), rather than to feel anger, rage, or even disgust, which are socially unacceptable feelings.

Throughout the work with such clients, the therapist perceives the victims' sense of shame. This feeling can permeate all therapeutic sessions, and, accordingly, throughout clients' lives. Feeling shame comes from being around other people, or when one feels being observed (which sometimes is only a work of imagination). It can be hard to identify, define and express. Initially, feeling of shame can seem toxic, but with the help of systematic / patient work of psychologists / psychotherapists, it will gradually diminish, giving way to other emotions, such as resentment, anger, rage, feeling guilty (the work concentrates on transgression from the child's way of feeling guilty to becoming an adult and a guilt-free grown up.)

This is the stage when anger toward the other parent, who was not the abuser but remained a tacit witness, can first appear. However, in my practice, I have found that anger and rage usually come to the surface significantly later, by the end of the cycle of sessions. This is related to the deep "parent-child" connection and to the pattern of justifying the one who did not defend, which was becoming engrained in the client's conscious and subconscious from the time of the abuse.

The final stage of work with clients who have experienced incest involves assuming responsibility for one's own future life. This is due to the fact that for an extended period of time, the traumatic experience had prevented or impaired healthy relations with the opposite sex, from assuming responsibility for restructuring relations with others, and from discovering one's sexuality. Although this is the final stage, it is the most crucial stage in the client's total recovery.

According to Bridget Martell's concept, the client needs to "repair the damage" either in reality or symbolically. How might this be? – Everyone has their own way and creative vision. A client of mine called her father-abuser after years of silence and asked him to apologize for having raped her for 7 years. This was her way of repairing the damage done to her.

«He was not sincere when saying sorry... First I got angry... I hung up and did not call any more. Six months passed and he called back and said that he had a dream where he again was having sex with me, and that he regretted it, saying that he could not forget

this, and he was sorry and it hurt to remember... Because after everything was over, when I was 14, I did not communicate with him for 11 years...”

As to how I can tell whether the client experienced incest / abuse already during the first session – I first analyze the relations the client builds with me. We can identify several types of relations therapist can be invited by the client to engage in:

- The client demonstrates a “victim” behavior, reproducing “child-parent (abuser)” relations.

- The client reproduces relations with the other adult (the one who did not commit the incest), i.e. client can in the same way keep what happened “in secret” (not talking about what happened for a number of sessions), and, on the other hand, be angry at the therapist who here represents the other adult who did not protect and did not save the victim.

- The client behaves as a “wounded” person, hoping to receive help, support, recognition of one’s significance and value from a third party, who (as the client hopes) shall figure out what “in fact happened”. This reminds the relations client used to have with significant people (teachers, coaches, distant relatives, friends), i.e. relations present in the background of incestuous relations.

When talking about countertransference, the therapist can subconsciously reproduce the situation of incest symbolically (Martel, 2007). Firstly, this can appear in the desire to become close to the client as soon as possible, and establish trusted relations with him/her, the way the abuser did to become sexually “close” with the victim. Secondly, the therapist can assume responsibility for a certain situation, the client’s life in general, rising from the desire to support and take care of him or her, especially at the moment when the client speaks about his/her sense of inferiority, insignificance, and shame; thus infantilizing the client, taking responsibility over him/her, making him/her dependent, re-traumatizing him/her in this feeling of insignificance, much like the abuser who took responsibility at that moment of the incestuous relations, making the client feel inferior and dependent. In this connection, the therapist should be very tactful and deeply reflexive when starting to work with clients who have experienced incest/abuse, to not re-traumatize them in order to achieve a successful outcome.

In conclusion, I would like to underline that incest is one of the most traumatizing abnormal contacts and relations among human behaviors (Lataster et al., 2006). According to the idea of ‘borders’ – a major principle in gestalt therapy – early transgression of borders in a child’s contact with the world leads to his or her building specific unproductive relations with other people for the rest of his/her life. That is, every time client breaks up with a partner with whom she fell in love, in reality, s/he is break up with his/her abusive parent. S/ he may have a pattern of finding men who are psychologically (less often, physically) abusive, and in this way, recreating, again and again, the role of a victim.

It is important to help victims go through the whole range of emotions related to the incestuous event, for clients to eventually gain true understanding of what happened. In this case, the past can and will become an invaluable experience. The person who was once a victim of incest will become free of it and with the help of this experience can receive hope for a full and healthy life.

“I went to bed and was crying out loud from pain for three days. I felt devastated, injured, betrayed. How could this person do this to me? I was scared that if I told this secret, everyone outside would point fingers at me and say nasty things... But this did not happen. I was shocked. And soon I understood that sharing the secret brought the long-awaited liberation. I found that my childhood secret was not as shameful as I imagined...”

Бібліографічні посилання

“American Bar Association Commission on Domestic Violence” (2001), *Teleconference*, May 2001, Civil Legal Assistance for Battered Immigrants.

- American Professional Society on the Abuse of Children (2002), "Practice Guidelines: Investigative Interviewing in Cases of Alleged Child Abuse." APSAC, Chicago, IL.
- Beitchman, J. H., Zucker, K. J., Hood, J. E., da Costa, G. A., & Akman, D. A. (1991), "Review of the short-term effects of child sexual abuse." *Child Abuse and Neglect*, Vol. 15, p. 537–556.
- Berliner, L. & Elliott, D. M. (2002), "Sexual abuse of children". In J. E. B. Myers, L. Berliner, J. Briere, C. T. Hendrix, C. Jenny, & T. Reid (Eds.). *The APSAC handbook on child maltreatment*, American Psychological Association, Washington, DC, p. 55–78.
- Berliner, L., & Wheeler, J. R. (1987), "Treating the effects of sexual abuse on children." *Journal of Interpersonal Violence*, Vol. 2, p. 415–434.
- Briere, J., & Elliott, D. M. (1994), "Immediate and long-term impacts of child sexual abuse." *Future Child*, Vol. 4, p. 54–69.
- Bancroft, L., Silverman, J. G., & Ritchie, D. (2012), *The batterer as parent: addressing the impact of domestic violence on family dynamics*, SAGE Publications, Inc., Thousand Oaks, CA.
- Daigneault, I., Tourigny, M., & Cyr, M. (2004), "Description of trauma and resilience in sexually abused adolescents: an integrated assessment." *Journal of Trauma Practice*, Vol. 3, p. 23–47.
- Fontes, L. A. (2005), *Child abuse and culture. Working with diverse families*, Guilford Press, NY.
- Hines, D. A., Malley-Morrison, K., & Dutton, L. B. (2013), *Family violence in the United States: defining, understanding, and combating abuse*, SAGE Publications, Inc., Thousand Oaks, CA.
- Goodwin, J. (1982), *Sexual abuse: incest victims and their families*, Wright/PSG, Boston, MA.
- Lataster, T., Van Os J., Drukker, M., Henquet, C., Feron, F., Gunther, N., & Myin-Germeys I. (2006), "Childhood victimization and developmental expression of non-clinical delusional ideation and hallucinatory experiences: victimization and non-clinical psychotic experiences." *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, Vol. 41, p. 423–428.
- Martel, B. (2007), *Sexualité, amour et Gestalt*, InterEditions, Paris.
- Spaccarelli, S. (1994), "Stress, appraisal, and coping in child sexual abuse: a theoretical and empirical review." *Psychological Bulletin*, Vol. 1, p. 340–362.
- Ullman, S. E. (2002), "Social reactions to child sexual abuse disclosures: a critical review." *Journal of Child Sexual Abuse*, Vol. 12, p. 89–121.

Надійшла до редколегії 31.05.2017

УДК 159.95

Л. Одишария

Ассоциация клинических психологов и психотерапевтов Грузии (Тбилиси)

СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД НА ОБЩЕПСИХОЛОГИЧЕСКУЮ ТЕОРИЮ УСТАНОВКИ

Анотація. Стаття відкриває цикл публікацій, присвячених сучасним поглядам на загальнопсихологічну теорію настанови і може слугувати посібником для ознайомчого екскурсу у цьому питанні. Перша публікація присвячена аналізу історичного, культурного та філософського контексту, в якому виникла теорія настанови. Стисло розкрито, в який спосіб поняття настанови «взаємодіє» з так званим постулатом безпосередності у психології; зауважено на особистісному характері настанови та її структурі. Коротко описано дослідження феномена настанови, її характеру та властивостей через ілюзії сприйняття. Представлено види настанови, які автор розуміє як компоненти структури настанови глобальної (цілісної).

Ключові слова: установка, об'єктивація, виправданість, розвиток, поведінка, несвідоме, потреба, ситуація, внутрішні сили.

Аннотация. Данная публикация представляет возможность читателю в кратком изложении ознакомиться с основными идеями, положениями, принципами общепсихологической теории установки Д. Н. Узнадзе, представлены все значительные вопросы, затронутые в данной теории, в сжатом виде. Дана общая оценка и функция теории, ее роль в развитии психологической мысли и практики. Публикация имеет обзорный характер и цель ознакомительного экскурса в положения конкретной научной школы, путь ее развития в историко-общественном плане и может использоваться как учебное пособие по общепсихологической теории установки. Приведены все значительные выводы и взгляды авторов, внесших значительный вклад в развитие теории; дано сравнение в некоторых вопросах с другими общими теориями. Публикация разделена на три цикла. В данной повествуется и освещается то состояние теории установки, которое сложилось при жизни его создателя, теоретические построения которой были сделаны, в основном, самим Д. Н. Узнадзе.

Ключевые слова: установка, объективация, целесообразность, развитие, поведение, бессознательное, протекание, ситуация, внутренние силы.

Постановка проблемы исследования. Упадок научно-теоретической мысли в постсоветском пространстве, и в сфере психологии в том числе, в силу ряда факторов повлекло за собой некоторое невнимание, если не сказать забвение, тех психологических теорий, которые были созданы и развиты в прошлом. В некоторой степени это касается и двух теорий, занимающих лидирующие позиции в советский период: теории деятельности или деятельностного подхода и общепсихологической теории установки.

Теория установки Дмитрия Николаевича Узнадзе явилась в психологической мысли новым шагом, давшим новые объяснительные принципы, методологию, которые до сих пор не потеряли свою актуальность. Научное наследие Дмитрия Николаевича очень обширно и разносторонне, несмотря на не очень долгий срок жизни великого учёного, мыслителя. В сферу его деятельности входило несколько научных дисциплин. В 1943 г. на базе созданного Д. Н. Узнадзе сектора психологии под его руководством сформировался Институт психологии. На протяжении тридцати лет в Грузинской ССР Институт психологии был единственным институтом психологии в рамках Академии наук СССР. Исходя из этого факта, советская грузинская психологическая школа внесла значительный вклад в дело развития всей советской психологии.

Начиная с десятих годов прошлого века, статьи Д. Н. Узнадзе публиковались в немецких психологических журналах и имели большой научный резонанс (Uznadze, 1930b). С сороковых годов, научная ценность исследования установки стала центром внимания многих выдающихся психологов мира. Великий французский психолог Ж. Пиаже посвятил результатам исследований Узнадзе монографическую работу (Prangishvili & Gersamiya, 1982). Пиаже подверг критике широко распространенные в психологии основные принципы гештальт теории в понимании психической активности человека.

В фокусе внимания теория установки оказалась и у ведущих советских психологов, будучи признанной одним из наиболее плодотворных направлений советской психологии. В русле теоретических принципов теории установки стали работать многие психологи в масштабе всей страны и вне ее (Bekoeva, 1978; Bzhalava, 1971; Bzhalava, 1968; Nadirashvili, 1987; Prangishvili, 1967). Большое значение имели достижения теории во многих прикладных отраслях психологии. Ведущими советскими и иностранными психологами был оценён вклад Д. Н. Узнадзе в разработку проблем личности, активности, соотношения сознания и бессознательных уровней психики, для психологий развития, по проблеме развития способностей (Feldstein, 1988; Ponomarenko, 1997). В 1966 году фундаментальная монография Узнадзе о психологии установки была издана в Нью-Йорке (Uznadze, 1966).

В 60-х гг. на базе теории было разработано понятие социальной установки. На этой основе появились возможности раскрыть механизмы, через которые на

деятельность личности воздействуют различные социальные явления, ценности, с ее включением в социально-исторический процесс. Отмеченное направление в теории породило новую волну исследований в социальной психологии, этнопсихологии, конфликтологии (Nadirashvili, 1974; Nadirashvili & Imedadze, 1987). Большую ценность показали и дальнейшие разработки на базе ранее выявленных свойств и характеристик феномена установки в сфере дифференциальной психологии. На нескольких международных конгрессах вопросам теории установки посвящались отдельные симпозиумы.

С семидесятых годов начался процесс интенсивного диалога между представителями двух основных теорий психологических школ советского периода – теории деятельности, которая развивалась тогда в основном под руководством А. Л. Леонтьева, с теорией установки Д. Н. Узнадзе.

В 1978 году в Тбилиси произошло одно из самых значительных явлений в советской психологии, которое произвело огромный резонанс в мировой психологии – международный симпозиум, посвященный проблеме бессознательного психического. Международными психологическими центрами он был отмечен как новый уровень теоретического осмысления ключевых научных проблем в психологии и в некоторых смежных с ней науках. Теория установки в ней выступила как масштабная теоретическая система, в которой наиболее плодотворно была разработана категория бессознательного. Три тома коллективной монографии по проблемам бессознательного, выпущенной по материалам и итогам симпозиума, значительно углубили и расширили имеющиеся в науке представления о природе, функциях, методах исследования бессознательного (Prangishvili et al., 1980). Грузинским психологам удалось продемонстрировать способность к конструктивному содержательному диалогу с любой западной концепцией бессознательного.

По сей день в Канаде (в университете Калгари) и в Японии (в городе Осака) плодотворно работают группы психологов, исследования которых полностью строятся на теории установки. При этом, несмотря на научно-психологическую значимость работ Дмитрия Николаевича и многих его учеников, большинство их все же русскоязычному читателю незнакомо.

Цель работы. На фоне современного наплыва информации, в условиях, когда ритм современной жизни часто дезориентирует и обделяет временем, данная публикация предоставляет возможность ознакомиться с классикой, одной из жемчужин мировой психологической мысли, в несколько оптимизированном, сжатом варианте, что послужит многим читателям, студентам, психологам и представителям других, смежных с психологией наук, хорошим подспорьем для ознакомления и овладения теорией, и, надеюсь, даст импульс к обращению, более детальному и глубокому изучению, применению и внедрению теории установки в практику.

1. Рассвет научной деятельности, его предпосылки

Общепсихологическая теория установки Д. Н. Узнадзе по своим идейным основам и методологическим принципам занимает довольно обособленное место среди других теорий психологии.

Какие личностные предпосылки, какое мировосприятие задали основу образа мысли Дмитрия Узнадзе? Он родился в 1886 году в западно-грузинском селе. После учебы в Кутаисской гимназии в 1905 году он поступил в Лейпцигский университет на факультет философии, где философию и психологию преподавал сам создатель научной психологии В. Вундт. Узнадзе вместе с другими известными в будущем психологами присутствовал на семинарах Вундта и считался одним из лучших студентов. Первые научные труды Д. Н. Узнадзе были посвящены философии и истории философии. В 1907 году он получает премию Лейпцигского университета за труд, посвященный философии Лейбница (Uznadze, 1919). В 1909

году Д. Н. Узнадзе присуждается степень доктора философии университетом г. Галле за труд о философском учении Владимира Соловьева. Интересы и широкий кругозор молодого учёного распространился на психологию, педагогику, историю, литературу. Будучи представителем своей самобытной культуры, которая находится на перекрёстке разных культур и цивилизаций, где пересекаются исторические, познавательные традиции запада и востока, Узнадзе попал в другую среду и впитал достижения европейской научной мысли, что интенционально соориентировало в нём особые познавательные позиции, отличные от взглядов его сокурсников. Неслучайно одним из первых мыслителей, который попал в его в поле зрения, оказался Лейбниц и его философия, в которой синтез является средством для создания единства еще большей степени общности. Лейбниц предъявлял к познанию два главных методических требования – универсальность и строгость. Первое требование следовало из исходного методологического принципа Лейбница – принципа всеобщей взаимосвязи (*liaison universelle*) и означало примат целого над частностями, общего над единичным. Второе означало непротиворечивость (принцип тождества – противоречия), последовательность (принцип непрерывности) и доказательность (принцип достаточного основания) всякой познавательной или дискурсивной процедуры, руководящего принципа соединения, генерализации, универсализации.

В своей диссертации, посвященной философии Соловьева, Узнадзе предпринял попытку объединения различных подходов к познанию. Позже Узнадзе также интересуется и философией А. Бергсона. Жизненный порыв, по гипотезе Бергсона, – некая гипотетическая движущая сила всей творческой эволюции, с помощью которой автор сформулировал ряд важных для него эволюционных идей. Жизнь зарождается в одном центре в силу начального импульса, а затем ее порыв продвигается по множеству параллельных направлений, претерпевая по пути целую серию качественных скачков, подобных взрывам. Из-за сопротивления, оказываемого материей, на большинстве линий порыв угасает и развитие прекращается, сменяясь круговоротом (Uznadze, 1923).

Закономерен интерес, который проявляет Узнадзе после ознакомления и анализа работ вышеперечисленных философов, к бессознательному психическому, к формам и состояниям его проявления (Uznadze, 2004). В 1913 г. он экстерном заканчивает факультет истории и филологии по специальности «история» в городе Харьков. Во время его возвращения в Тифлис культурная жизнь города представляла собой просто кипение разных научных и эзотерических направлений. Отметим только институт гармоничного развития, основанный Г. И. Гурджиевым в Тбилиси в 1915 г.

После еще нескольких философских трудов с двадцатых годов Дмитрий Узнадзе сосредотачивается, в основном, на психологии: он интересуется измененными состояниями сознания. Этот период совпадает и с развитием философских школ в Грузии. Сфера бессознательного занимает некоторых видных философов, примером наработок в этой области является, скажем, гносеологическая концепция Ш. Нуцубидзе, т. н. «алетология», где он решает познавательные проблемы, так и не ставшие подвластными европейским философам, и ключевым для него оказывается понятие о предлогическом (Imedadze & Sakvarelidze, 2013). С 1923 года Д. Н. Узнадзе стал работать в направлении экспериментального изучения психологических основ человеческой активности.

Обратимся к формированию постановки вопроса по экспериментальному изучению фиксированной установки и к его предистории, к экспериментам и выводам некоторых немецких учёных конца XIX века. Г. Фехнер, затем Г. Мюллер и Р. Шуман обратили внимание на феномен, ставший затем известным под названием «иллюзии веса». Если испытуемому давали задачу несколько раз подряд поднять пару предметов заметно неодинакового веса, у него вырабатывалось со-

стояние, при котором и предметы одинакового веса начинали казаться неодинаково тяжелыми, причем груз в той руке, в которую предварительно они получали более легкий предмет, начинал казаться чаще более тяжелым, чем в другой руке. По интерпретации Г. Мюллера, у испытуемых в той руке, в которую они предварительно получали более тяжелый предмет, мобилизовался более сильный мускульный импульс, чем в другой руке. В последующем при поднимании предметов одинакового веса в той руке, в которую ранее давали более тяжёлый предмет, имел место импульс «быстрее и легче отрывать» тяжесть с подставки, чем это происходило с другой рукой. Психологическую основу данной иллюзии предположили в переживании быстроты поднимания тяжести, когда она как бы «летит вверх»: по теории Мюллера, имело место впечатление «взлета вверх» или «прилипания» тяжести к подставке, и без этих впечатлений испытуемые не чувствовали бы различия между обеими тяжестями – иллюзия бы не имела места. Исследователи для интерпретации данного феномена предложили понятие «готовности к реагированию». Выводы Мюллера и Шумана были основаны на ассоциативных механизмах психики, которые при возбуждении обуславливают появление моторной установки, «мускульного чувства», локального и распространяющегося (Uznadze, 1930a; Uznadze, 1925).

На основе данных опытов Узнатде провел исследование иллюзий объёма, силы давления, слуха, освещения, количества, веса. Испытуемому давали повторно два отличающихся друг от друга предмета, через определенное число повторных воздействий (обычно через 10–15) субъект получал в руки пару равных по объему шаров с заданием сравнить их между собой. Испытуемый не замечал, как правило, равенства этих объектов, наоборот, ему казалось, что один из них явно больше другого, то есть имела место иллюзия объема, причем в преобладающем большинстве случаев в направлении контраста, когда большим ему казался шар в той руке, в которую в предварительных опытах он получал меньший по объему шар. Бывало и так, что объект казался большим в другой руке, то есть в той, в которую испытуемый, действительно, получал шар, больший по объему. В таких случаях Узнатде писал об ассимилятивном феномене (Uznadze, 1997). Все иллюзии имели общий характер: они возникали в аналогичных условиях. По мнению исследователя, иллюзии отдельных чувственных модальностей должны были толковаться как разновидности одного явления, не имеющего связи с какими-либо периферическими процессами. Особенности конкретных чувственных модальностей, в которых они проявлялись, существенной роли не играли.

Именно потому теорию Мюллера, построенную специально с целью объяснения иллюзии веса, Узнатде посчитал неудовлетворительной, как и теорию «обманутого ожидания», поскольку последняя не отвечала на существенный для Узнатде вопрос, почему в одних случаях возникает впечатление контраста, а в других – ассимиляции. При этом оснований считать, что субъект действительно «ожидал», что он и в дальнейшем будет получать то же соотношение раздражителей, которое он получал в предварительных опытах, не было. К тому же, описанные иллюзии имели место и под влиянием предварительных опытов, проведенных в состоянии гипнотического сна, в котором и речи не может быть ни о каком «ожидании». Поэтому ученый начал искания в другом направлении.

Процесс формирования нового понятия «установка»

Для Узнатде главным было нахождение той общей основы, что проявлялась в результате всех осуществленных опытов, в действиях отдельных сенсорных модальностей, в аналогичных друг другу явлениях иллюзии. Речь шла об общей закономерности, которая должна была иметь место внутри каждой задачи, а не определялась как специфичность условий для каждого опыта.

Узнатде пришел к заключению, что решающее значение имели предварительные экспозиции. По его мнению, в процессе повторного предложе-

ния у испытуемого вырабатывалось какое-то внутреннее состояние, которое подготавливало его к восприятию дальнейших экспозиций. И не имело ни какого значения, знал испытуемый что-нибудь о предварительных опытах или нет (как при гипнотических воздействиях), тем не менее, в нем создавалось какое-то состояние, которое в полной мере обуславливало результаты критических серий. Это значит, что в результате предварительных опытов, когда испытуемый не был в сознательном состоянии, у него появлялось состояние, которое оказывалось действенным, реальным фактором, направляющим и определяющим содержание его сознания. Узнадзе квалифицировал его как внесознательный психический процесс, оказывающий в таких условиях решающее влияние на содержание и течение сознательной психической активности. Это новое состояние ученый обозначил как феномен, возникающий из другой области психической жизни, это самостоятельная досознательная ступень психического развития, которая находит свое выражение в описанных выше экспериментальных фактах и, таким образом, становится доступной научному анализу. В тот период, находясь в процессе поиска, Узнадзе оперировал разными новыми терминами и писал о «нейтральном состоянии сознания», «нейтральной реальности», «первичном сознании», «биосферной концепции», «подпсихическом». Подпсихическое определяется внешним воздействием, предопределяя, в свою очередь, всю психическую жизнь. К этому понятию Узнадзе приписывал и познавательные свойства, но иного плана, чем свойства сознания. В этот период изданные им труды, «Имперсоналия» (1923), «Психологические основы наименования» (1923), «Мотивы интересов к учебным предметам» (1924), можно считать преддверием тех воззрений, которые легли в основу созданной им теории.

Особую роль в развитии теории и всей советской грузинской психологии сыграла монография Д. Н. Узнадзе «Основы экспериментальной психологии», изданная в 1925 году (Uznadze, 1925), где с единой теоретико-психологической точки зрения были рассмотрены основные проблемы психологии и уже были даны определённые принципы общепсихологической теории установки. Была предложена концепция биосферы, на основе которой Узнадзе определяет функционирование сознания, поведения. Он искал термин, положительно характеризующий эту психофизическую сферу, который составлял бы основу целесообразного поведения, предполагал единство внешнего и внутреннего, потребности и предмета ее удовлетворения, выступал бы и в качестве «принципа жизни», определяя целесообразность активности, являясь и общим конституирующим фактором промежуточной организации опыта, расположенной между стимулом и реакцией. Это был бы основной механизм поведенческо-волевых процессов, приводящий к функционированию всей психики в целом, при этом – принципиально другого уровня, в отличие от сознания. Это было бы то, из чего должно быть выведено сознание, на что оно должно опираться. При этом оно должно было иметь все признаки и свойства, необходимые для порождения структуризаций и выявления их. После терминологических исканий Узнадзе изобрёл термин «ганцкоба» (*груз.* – настроение, эмоциональное состояние; предрасположенность, интенция, направленность, тенденция, устремленность; в другой семантике – план, проект, содержание, схема; близко по содержанию к *англ.* «attitude»), который по своему содержательному значению отражал ту ёмкость, которой Узнадзе наделил понятие «установки» и который позже был представлен в психологии с особым статусом.

В последующие годы продолжилась работа на теоретическом и экспериментальном уровне по дальнейшему развитию и формированию общепсихологической теории. После создания экспериментального метода и с учетом его результатов, логически выводы и обобщая полученные данные, у Узнадзе стали вырисовываться ее будущие контуры, разрабатывались методологические принципы нового психологического мировоззрения. «Малую теорию» установ-

ки, имеющую ограниченное психологическое значение, Узнадзе постепенно преобразовал в общепсихологическую теорию, направленную на познание основных закономерностей психологической активности. В конце тридцатых годов теория установки под руководством Д. Н. Узнадзе стала одним из основных направлений советской психологии. Были решены основные философско-методологические вопросы, связанные с проблемами взаимоотношения человека с предметной действительностью, с позиций этой теории стали разрабатываться психологические понятия для познания социально-психологической активности человека. До сих пор только в теории установки исследование бессознательного психического ведётся экспериментальным методом. Учитывая только этот факт можно утверждать исключительную значимость теории.

В отличие от установки в зарубежной психологии, где этот феномен выступает для обозначения частного психологического образования, Узнадзе придал понятию установки статус общепсихологической категории, которая выступает детерминантой любой активности организма. Будучи целостным состоянием, установка ложится в основу определенных психических явлений, возникающих в сознании, предвзято, определяя состав и течение сознательных явлений.

Д. Н. Узнадзе наделяет установку принципиально особым онтологическим и функциональным содержанием. Будучи не обычным психическим переживанием, а целостным состоянием субъекта, она лежит в основе любого сознательного опыта, оставаясь при этом всегда бессознательной. Установка является ранней ступенью развития психики, филогенетически и онтогенетически предшествующей сознанию. На базе разработанного метода экспериментального исследования установки были изучены их виды, процесс их формирования, описаны свойства. Позднее с позиции установки представлены характеристики психических процессов, произведена оригинальная классификация форм поведения и деятельности человека.

Категория бессознательного – одна из основных в теории установки, но до сих пор нет единого представления у специалистов, работавших в парадигме установки, об определённом, конкретном его значении. Думается, что на это обстоятельство повлияло и существующая в период становления теории государственная идеология. Опираясь, в основном, на положения психоанализа, главнейшую доктрину о бессознательном психическом в психологии, Узнадзе указал, что наиболее слабым местом в учении Фрейда является то, что бессознательное в нем характеризуется исключительно негативно; для самого же Узнадзе в этой теории не было принципиальной разницы между сознательными и бессознательными психическими процессами. Ученый отмечал, что для Фрейда бессознательные психические содержания – те же сознательные, но вытесненные, которое могут стать снова стать сознательными. Такое бессознательное – это та же психика минус сознание. Внутренняя природа и структура сознания и бессознательного у Фрейда, по сути, одинаковы. По Узнадзе, психоаналитическое понимание бессознательного, в сущности, не дает науке ничего принципиально нового в познании глубинных слоев психики.

В этом контексте уместно привести мысли З. Фрейда, часто не принимаемые во внимание, и отчасти нераспространённые даже в психоаналитических кругах: влечения, и даже аффективно-эмоциональные процессы он, Фрейд, не приписывает к бессознательным процессам, в этих слоях психики, по Фрейду, можно говорить только об их (влечений, аффектов) представлении (Prangishvili, 1967). Фрейд, хотя и разделяет в динамическом плане с одной стороны сознательное и предсознательное (хоть и отличает их исключительно в описательном плане), а с другой – бессознательное, с онтологической позиции их различий он не даёт, а в большей части отталкивается от объяснительных задач, постулируя себя исследователем, описывающим до того неизведанные слои и явления психи-

ки. Он не проводит принципиального различия между данными феноменами: так, например, при описании Ид, отчасти имея в виду и генетические предпосылки психических образований, Фрейд признаёт, что значительная часть Ид принципиально неосознаваема – ее невозможно осознать ни при каких условиях. Фрейд указывает на четыре функциональных качества бессознательной психики: предсознательное, вытесненное, архаическое наследие и собственно бессознательное.

Отметим, что некоторые высказывания основателя психоанализа содержат противоречия. Неопределённость и в ряде случаев антонимичность некоторых положений Фрейда обусловлена объектом его исследования как практического предмета, с чем ему пришлось столкнуться как первопроходцу, а также спецификой его образования. Только в период 1940–1950-х годов в общественных науках стали решаться основные философско-методологические вопросы. Но и сегодня, когда психологическая методология вышла на более высокий уровень развития, появились отличающиеся между собой трактовки и школы, в том числе и исходящие от психоаналитических основ, проблема бессознательного психического – один из главных неопределённых, трудных вопросов.

О постулате непосредственности в психологии. Его преодоление введением понятия «установка»

Истоки существующей в психологии «догматической предпосылки» о непосредственном влиянии психического на психическое, и далее признаваемое непосредственное влияние физического на психическое, Д. Н. Узнадзе видит в ложной ориентации психологии на естествознание, которое базируется на признании факта непосредственной связи между физическими явлениями, раскрытковой и отвергнутой Узнадзе. Его анализ зарубежной психологии оказался созвучным наработкам Л. С. Выготского, изложенным в труде «Исторический смысл психологического кризиса».

Согласно теории непосредственности предполагалось, что с действительностью взаимодействует не сам человек, а его психика, которая определяет процесс развития человека и историю всего человечества. Некоторые психологи не признавали указанную точку зрения (Prangishvili, 1967), постулирующую отрыв психики от целостного организма, личности, настаивая, что с действительностью взаимодействует субъект, а не оторванная от него психика. Для родоначальника научной психологии В. Вундта субъект представлял собой совокупность психических явлений, что для научного познания оказывалось не продуктивным (Nadirashvili, 1974). Следовательно, с личностью психология дела не имела.

Узнадзе объявил позиции, данные в современных ему теориях, догматическими постулатами, согласно которым в человеческой жизни следовало полагать наличие некоторого чисто эмпирического принципа, когда, действуя по принципу проб и ошибок, человек достигает удовлетворения его потребности. Из существующего множества концепций о психическом развитии в психологии, как в онтогенезе, так и в филогенезе, по мнению Узнадзе, ни одна не рассматривала досознательные ступени процесса развития психики, которые предшествуют и готовят сознательные процессы для перехода в активное состояние.

Как полагал Узнадзе, психика проходит ряд ступеней своего становления. Существует досознательная ступень развития психики. Без принятия и разрешения этого вопроса становится неизбежным допустить между психической и материальной сферами действительности наличие непримиримой противоположности, исключающей их взаимное влияние, то есть рассматривать их взаимодействие лишь на основе идеи параллелизма. Психическая жизнь, по Узнадзе, разворачивается на двух ступенях развития единой психики. Для разрешения вопроса о развитии понятия бессознательного Фрейда, по мнению Узнадзе, не давало ничего нового.

Но какие это – досознательные ступени развития психики? Этот вопрос оставался без внимания науки. Ступень раннего развития психики, которая предше-

ствує появленню свідомості, повинна бути визначена як установочний рівень. Таким образом, Узнадзе відкрив можливість науково пояснити відображальну природу психіки і її регуляторну роль в поведінці.

Головна категорія теорії Узнадзе, установка, постулюється як психофізіологічне явище, яке має і певний нейрофізіологічний субстрат: розуміється, що розвиток біологічної системи, нервової системи, психіки і їх зв'язів будується на філогенетичному розвитку живих організмів, підкреслюється їх взаємне обумовлювання в процесі формування і філогенетичного розвитку. Розвиток відбувається від примітивних форм, завдяки поступовому ускладненню і диференціації, при цьому з збереженням общності як цілостної, єдиної системи.

Зупинимося на результатах експериментів, здійснених в русі гештальтпсихології і важких для розуміння основ теорії установки. Проведені дослідження встановили особу форму пізнавального відношення до дійсності, яку було названо «інсайт» – прозріння (Einsicht). В спробах на антропоїдах останні одразу оволодали задачею після деякого числа невдачливих спроб. Вони розв'язували її «раз і назавжди», без поступового наближення тварини до можливості оволодіння закономірністю, лежачою в основі завдання (Nadirashvili, 1987). Це відрізняється від дискурсивного шляху мислення, властивого людині: таке мислення розгортається на рівні свідомих актів. Але якщо допустити передіснуючу філогенетичну ступінь в людині, то є те, що існує щось інше, не містиме в свідомості, але все ж визначає його, передіснуючи, переділяючи його функціонування? Факти, подібні інсайту (Einsicht), як і схожому явищенню – інтуїції, вказували на можливість постановки питання, яке могло б дати характеристику, відкрити істинне вміст способу мислення, який знаходиться поза свідомості і визначає його. Це принципово нова сфера відображення природи, зв'язи живої істоти з середовищем.

По Узнадзе, психіка для індивіда – зброя-орган, придбаний в процесі взаємодії з зовнішньою дійсністю і використовується для її перетворення. З зовнішньою дійсністю взаємодіє цілісний індивід, який використовує для цих цілей психіку як зброя.

Психологія установки гостро поставила проблему активного суб'єкта в психології в протилежність механіцизму і ідеалізму всієї передіснуючої психології. Розпізнати закономірності структури і функціонування психіки, дослідивши тільки окремі психічні процеси, в відокремленні від їх носія і виробника, індивіда, неможливо. Постановка проблеми внутрішньої детермінації активності суб'єкта, як визначаючої даності в поведінково-вольовій регуляції, є корінним положенням підходу Д. Н. Узнадзе. Установка як цілісне стан індивіда передісходить і визначає «окремі психічні феномени» в філогенезі, онтогенезі і в актуалгенезі. Вона керує поведінкою і, відповідно, складаючими її функціями і процесами, опосередковуючи, в кінцевому рахунку, вплив середовища на психіку і міжпсихічні взаємодії. В відмінність від механіцизму і виталізму, Узнадзе пропонує тричленну схему: середовище – суб'єкт (установка) – поведінка.

Виходячи з трактування Узнадзе психічних ступенів розвитку, рівень установки можна віднести до процесів, що відбуваються в зонах кори мозку, і сучасні методи дослідження дозволяють їх спостерігати і фіксувати. Таким образом, первинні процеси, на установочному рівні, зароджуються, передісходячи свідомим, мають більш спостережуваний нейрофізіологічний субстрат, ніж свідомі акти, представляються динамічними електрохімічними процесами, що виникають між нейронами, дослідження яких і їх відношення до свідомим процесам і на сучасному етапі представляє дуже складне завдання.

Описываемое явление вновь остро поставило вопрос о свободе воли, и нейробиологи тут же постулировали его отсутствие, ведь «решение уже задано мозгом», тем самым опять вводя постулат непосредственного влияния, в виде нейробиологических процессов к сознанию, в обход опосредующего звена установки или установочного уровня. Примечательно, что наблюдаемый нейробиологами процесс совпадает с Узнадзе́вской схемой поведенческой регуляции, где моторная кора соответствует субстрату установочного уровня. Схема соотношения действия на нейробиологическом и на психологическом уровнях, поочередность активаций следующая: моторная (кора) – установка, фронтальная и затылочная – объективация, моторная – воля (экспериментальной психологии в 30-е годы прошлого столетия было известно понятие первичного волевого акта; во время акта решения (начальный акт волевых процессов) субъект чувствует довольно отчетливое мышечное напряжение).

Но ведь, по Узнадзе, уровень установки предвдывает и подготавливает возникновение сознательных психических актов, оказывает решающее влияние на содержание и течение сознательной психики, то есть сознательное переживание, умозаключение, выводы до их проявления в сознании, в первичном виде на ступени установки уже сформированы. Установку Узнадзе не обделил свойствами в том числе и психического (но на ином качественном уровне) и на начальном этапе своей деятельности. По его мнению, установка имеет и психический, и физиологический аспекты. В конце своей деятельности ученый однозначно определил онтологический статус установки как психического бессознательного, но качественно иной сущности, чем сознание. Таким образом, решение всё же подготавливается на психическом, но не сознательном уровне, а на уровне установки, где прорабатываются подготовительные, определяющие процессы, которые потом воспринимаются в сознании, раскрываются в поведении и обобщённо – в деятельности. По Узнадзе установка *личностна*: нейроны не могут принять решение, влюбиться или стать верующим, эти акты порождает личность.

Установка – ступень развития психики в филогенезе и онтогенезе, которая и для мира животных, и для человеческого младенца играет всецело определяющую роль. С развитием человека, в процессе антропогенеза, и в последующем, в процессе становления его как личности уже в историческом измерении, его установка претерпевала изменения, получила развитие в структурном и функциональном плане, усложнились ее свойства и характеристики, стали более дифференцированными во взаимном процессе личностно-индивидуального становления человека, взаимообусловив становление его типологических и индивидуальных характеристик. У животных, находящихся на разных ступенях развития, природа и характеристики установок заметно отличаются.

Основную описательную характеристику всех видов активности Узнадзе усматривал в их целесообразности. Признавая поведение организма причинно обусловленным, в то же время он характеризовал его как целесообразное. В отличие от неорганического предмета, где обмен веществ носит совершенно иной характер, то, что в мертвых телах является причиной разрушения, в случае органических тел становится основным условием их существования. Поэтому обмен веществ в полном смысле этого слова характерен только для живого организма.

Живой организм всегда является носителем определенной потребности, прежде всего – вещественной. Таким образом, живой организм характеризуется двумя особенностями – целесообразным поведением и потребностью. Организм обращается к акту поведения, то есть вынужден войти во взаимодействие с внешней действительностью, чтоб удовлетворить возникшую потребность. В свою очередь, поведение принимает целесообразный характер с появлением потребности, а после появления потребности на организм действует из внешней действительности то, что содержит условия удовлетворения потребности. Организм

устанавливает связь со средой, как с ситуацией, для удовлетворения возникшей потребности. Специфика потребности определяет характер отношений между организмом и внешней действительностью, направляет конкретные поведенческие акты, живой организм трансформируется в индивида. Эффект воздействия внешней действительности представляет собой изменение самого индивида, его целостную модификацию, перестройку. Как результат, то, как он будет действовать в данной ситуации, уже предопределено до начала действия. Эта модификация задана в виде предварительной тенденции к определенному действию. Поведению предшествует состояние субъекта (установка), в котором, заранее определен общий характер этого поведения и его соответствие объективным обстоятельствам. Узнадзе указывает на следующие важные обстоятельства:

- а) изменение происходит в субъекте как в целом;
- б) специфическое состояние субъекта побуждает его к некоторому поведению, таким образом это поведение предопределено в нем заранее;
- в) данное состояние – явление динамического характера и находит выражение в определенной активности.

Поведение организма в каждый момент времени дискретно и должно быть сочтено реализацией той или иной установки. Акты поведения определяются субъектом, имеющим некоторую установку. Следовательно, она действует не только как истинная причина, но и подобно цели: в ней заранее заложено то, что произойдет. Поведение полностью включено в причинно-следственный круг и имеет целесообразный характер.

Структура установки. Факторы активности

Под словом «потребность» Дмитрий Узнадзе подразумевал самое широкое значение: всякое психофизическое состояние организма, который, нуждаясь в изменениях окружающей среды, дает импульсы к необходимой для этой цели активности. При этом активность понимается и как условие, гарантирующее средства удовлетворения потребностей, и как источник, представляющий возможность непосредственного их удовлетворения.

Ученый различает два рода потребностей – субстанциональные и функциональные. Для удовлетворения субстанциональных потребностей необходимо нечто такое, по получении чего потребность оказывается удовлетворенной. Так, состояние голода представляет собой пример определенной субстанциональной потребности: для того, чтобы утолить голод, необходимо иметь пищу.

В категорию функциональных потребностей Узнадзе вводит активность как таковую, нужду в деятельности: и тогда, когда человек вынужден обратиться к отдыху, и даже ко сну, всё же абсолютной приостановки активности у него не бывает, органические процессы и в этих случаях, как и во всех других, продолжают быть активными. В зависимости от условий, где организму приходится осуществлять жизнедеятельность, у него появляется потребность к функционированию и деятельности в том или ином направлении.

Субстанциональные и функциональные потребности служат основными категориями тех потребностей, которые появляются у человека по мере развития условий его социальной, культурной жизни. Культура порождает у него ряд новых потребностей, и чем дальше она развивается, тем обширнее становится их перечень. В качестве примера исключительно человеческой потребности можно назвать теоретическую потребность, которая возникает на базе субстанциональных потребностей для вполне определенных целей, как вариант для разрешения вопроса о том, в чем заключается задача или какие правила было бы оправданно применить при ее решении. Таким образом, теоретическая потребность представляет собой лишь дальнейшее осложнение субстанциональных потребностей. Потребности теоретического характера могут иметь место и в случаях удовлетворения функциональных потребностей, но от этого сами они не становятся потребностями функционального содержания.

Необходимым условием-фактором, задающим формирование установки в определенном направлении, кроме потребности является ситуация. Когда живое существо испытывает какую-то потребность, то для ее удовлетворения оно обращается к внешней среде, которая была бы соответственна потребности субъекта. Без наличности факта совместного и согласованного воздействия ситуации и потребности нет основания к образованию установки и, следовательно, готовности к действию.

Заметим, что потребность может существовать вне ситуации, делающей возможным ее удовлетворение. При этом она не имеет законченного и индивидуально определенного характера, ведь она становится таковой только в конкретных условиях некоторой ситуации. Потребность должна совпасть с наличием ситуации, включающей в себя условия для ее удовлетворения. Следовательно, объективным фактором, определяющим установку, является такого рода ситуация. Обе составляющие – как ситуация, так и потребность – определяются как конкретные факты в связи друг с другом.

Для того, чтобы организм осуществлял своё влияние на ситуацию, кроме потребности обязательным условием должны быть также соответствующие силы, посредством которых станет возможным воздействие на внешнюю действительность, при этом они должны находиться в состоянии готовности для действия. Решающее значение имеет готовность к действию этих сил для определения отрезка актуальной ситуации из внешней реальности, которая вызовет его поведение. Так, для голодного человека рыба в воде станет актуальной ситуацией только в том случае, если у него имеются соответствующие возможности, точнее, если он считает, что может овладеть рыбой, умеет плавать, может достать соответствующие инструменты. Если таких возможностей нет, то рыба в воде будет представлять индифферентное обстоятельство. Таким образом, ситуация должна содержать как условия для удовлетворения желания, так и быть соответственна актуальным силам субъекта (Uznadze, 1997). Субъект хочет предмет не только потому, что он нужен ему, но и потому, что он стремится к реализации и завершению своих возможностей. Здесь Узнадзе заостряет внимание на потребностной тенденции субъекта реализовывать, пробовать, оценить свои силы, ресурсы в процессе жизнедеятельности – как выражение тенденции к развитию. Указанная тенденция иногда выступает и как определяющая в образовании некоторых установок. Кроме того, образующим факторам установки для личности является подражание авторитетным людям и опыт моделей поведения, переработанных полученным знанием.

Узнадзе не обходит стороной некоторые психофизиологические процессы, считая их предшествующими установке. Реальная материальная действительность путем органов чувств действует на мозг и вызывает элементарные психические явления, прежде всего – ощущение. Данный эффект можно называть рефлексодным или рефлексом. Таковыми будут ощущение – в познавательной сфере, удовольствие/неудовольствие – в эмоциональной, рефлекс – в моторной. Эти реакции представляют собой элементарные элементы содержания нашей психики, именно из них берется материал, из которого строятся наши переживания.

На самой начальной ступени установке, как целостному состоянию субъекта, предшествует первичный эффект действия раздражителя на один из его органов чувств – эффект, который нельзя рассматривать как целостное восприятие некоторого локализованного во внешнем мире объективного раздражителя. Узнадзе характеризует эту ступень отражения как ступень замечания или как ступень ощущения действующих извне раздражений и обозначает ее как «ощущенческое восприятие». Надо полагать, что факторы установки, как потребность, так и ситуация, замечаются именно на этой ступени посредством простейших форм восприятий и ощущений. Наделим их термином «первичное психическое отражение».

Исследование методом фиксированной установки проявлений и свойств иллюзий. Характер и свойства установки

В соответствии с актуальной для него ступени развития науки, Узнадзе основным ее исследовательским методом считал экспериментальный – с комбинацией естественнонаучного метода с методом самонаблюдения. При применении комбинированного метода главное внимание уделялось установлению то дескриптивных данных, то функциональных. Ученый обратился к изучению установки в экспериментальных условиях, чтобы иметь возможность наблюдать ее проявления, свойства, процесс затухания.

С этой целью был применён описанный выше метод исследования фиксируемой установки, где субъективным фактором выступает воздействие инструкции в виде возникновения потребности выполнения поставленной задачи, а объективным – предъявленные предметы, которые «действуют» на имеющуюся у субъекта потребность, вызывают специфический эффект (установку), на основе которого происходит оценка соотношения объемов этих предметов. В результате многократного повторения (установочная серия, с неравными предметами) эта установка фиксируется, после чего испытуемому дают в руки для сравнения предметы уже с равным объемом (критический опыт). После каждого предъявления в критических сериях испытуемый должен был отчитываться о соразмерности предъявленных ему предметов по объему (в данном конкретном случае). Если разница предметов была небольшой, то в силе оставалась привычная установка, а оценка объектов происходила, исходя из нее: испытуемому казалось, что один объект меньше. Но если в установочных опытах использовались заметно различающиеся объекты, то в критическом опыте при предъявлении равных объектов старая установка, вследствие значительного несоответствия фактору объективности, проявиться не могла, и тогда она сменялась новой установкой. Новая установка противоположна той, что была создана в установочных опытах, когда испытуемому ошибочно казалось, что предмет на одной руке больше.

Прочность фиксаций установки определяется несколькими факторами: количеством соответствующих раздражителей, их интенсивностью, а также личностным весом, в случае, когда ситуация производит на субъекта особенно сильное впечатление. В обычных условиях некая установка, возникнув и дав поведению определенное направление, после исполнения своей роли должна уступить место другой установке, то есть исчезнуть. Но это не значит, что она должна прекратить существование, наоборот, когда субъект попадает в ту же ситуацию, соответствующая установка имеет тенденцию к возникновению повторно. При этом, иногда вследствие прочности фиксаций созданная установка не даёт актуализироваться близко стоящим установкам, и в этом случае будет активной какая-то прежняя установка, ранее прочно зафиксированная. Часто для субъекта достаточно воздействия всего лишь схожего явления или ситуации, а иногда – и несоответствующего раздражителя, чтобы у субъекта тотчас же проявилась зафиксированная установка, организующая соответствующее поведение. В таком случае субъекту не удастся отразить ситуацию: вместо адекватной установки он воспринимает данную ситуацию на основе прежней, а потому становится жертвой иллюзий.

Узнадзе допускает, что возможны случаи актуализации фиксированных установок, переданных субъекту генетически, на базе функциональных потребностей, которые он рассматривал как генетически фиксированные установки. Ученый полагал, что существуют следующие виды установки, представляющие собой составные компоненты структуры целостной (глобальной) установки.

1. *Первичная установка* создается на основе единства актуальной потребности и наличной объективной ситуации. Именно эта установка обуславливает возникновение всех видов деятельности и переживаний.

2. *Фиксированная установка* возникает на основе многократного повторения и закрепления первичной установки; приобретает большой личностный вес в случае, когда образуется на основе имеющей высокую субъективную значимость потребности и соответствующей ситуации; потенциально представляет собой возможность возникновения определенной деятельности.

3. *Диспозиционная установка* определяет готовность индивида к некоторым типичным действиям в различных ситуациях и выражает его предрасположенность, направленность. Эти установки представляют собой характерные свойства, наклонности личности и формируются в течение длительных периодов жизни, хотя значительная их часть формируется на раннем этапе развития.

Посредством метода фиксированной установки был выявлен целый ряд существенных общепсихологических и дифференциально-психологических свойств установки (целостность, возбудимость, прочность, динамичность, пластичность, иррадированность и другие). На этой основе Д. Узнадзе была построена установочная типология личности, обоснована целостно-личностная природа установки, ее бессознательный характер, законы ее формирования и протекания.

При первом своем зарождении, при начальном воздействии ситуации на субъекта установка обычно диффузна, это еще не дифференцированное, не индивидуализированное состояние. Чтобы она дифференцировалась как определенная, адекватная для данных условий, необходимо повторное предложение соответствующих раздражений.

Иллюзии имели место и выявлялись не только во всех модальностях и областях ощущений, но и в тех случаях, когда испытуемые в критических опытах получали предметы другой формы, отличной от формы в установочных сериях. Выработанная на одном материале установка переходила также и на другую модальность. Таким образом, выяснилось, что и материал не играет роли, установка вырабатывается лишь на основе соотношения, которое оставалось постоянным, как бы ни менялся материал и какой бы чувственной модальности он не касался. Так были выявлены такие свойства установки, как *генерализация* и *иррадиация*.

Действие установки должно было быть по существу связано лишь с ассимилирующим влиянием, при этом в подавляющем своем большинстве возникала контрастная иллюзия: после фиксации установки у испытуемых создавалась готовность получать в руки именно резко отличные друг от друга объекты. Но вот он получал в руки равные по объему предметы, и это обстоятельство настолько сильно отличалось от того, к чему у испытуемого была выработана установка, что он не оказывался в состоянии воспринять его на ее основе. Изучение проявления установки в опытах на задачи качественного содержания, на примере шрифта, показало, что когда испытуемый привыкнет читать, скажем, текст на латинском языке, а затем через некоторое время ему будут отрывками предложены какие-нибудь русские слова, но составленные из букв, общих с латинским шрифтом, окажется, что испытуемый в течение некоторого времени и эти русские слова будет читать, как латинские. Таким образом, было установлено, что установка относится к той категории фактов действительности, которая находит возможность проявления в самых разнообразных условиях.

На основе изложенных выше иллюзий Узнадзе сделал вывод, что в основе всех этих феноменов лежит некоторое целостное специфическое состояние, которое он охарактеризовал как активно действующее на субъекта, а все эти иллюзии представляли собой иллюзии установки. Они имели общий характер и были обусловлены действием всего организма в целом, как активности с единой закономерностью. Это давало возможность поставить вопрос о возможности экспериментального изучения организма как целого.

На основании данных о количестве установочных опытов, необходимых для возникновения иллюзии, испытуемые значительно отличались друг от друга сте-

пенью возбудимости фиксированной установкой. Как оказалось, нижний порог возбудимости установки не совпадает с порогом ее оптимального возбуждения, каждый из этих порогов представлял собой независимую величину, и установление ее позволяло характеризовать испытуемых с различных точек зрения. Процесс ликвидации фиксированной установки проходил ряд ступеней прежде чем доходил до состояния признания равенства получаемых в руки объектов.

Констатация контрастных иллюзий – начальная фаза действия фиксированной установки, наиболее прочная и устойчивая. Следующая фаза характеризуется признаками начинающегося ее затухания. Испытуемый, наряду с контрастными фигурами, замечает и их равенства, видит это все чаще, а через некоторое время окончательно переходит к признанию их равенства между собой.

Нередко бывало так, что первые две-три экспозиции не давали иллюзии, случалось, что испытуемый резко, без обычной очерёдности контрастных и равных объектов, прямо переходил от контрастных к равным. Также нередко наряду с контрастными восприятиями испытуемые начинали давать отчеты об ассимилятивных иллюзиях. Такие иллюзии, как правило, встречаются в случаях патологии, но нередко имеют место и у вполне здоровых индивидов.

Прочность установки измеряется как продолжительностью критических экспозиций, когда субъект получает для распознавания равные объекты, так и числом кратковременных повторных экспозиций критических объектов. У разных лиц в разных условиях эта особенность установки сильно варьируется.

В ходе проведённых экспериментов выявилось, что испытуемые отличались между собой тем, что у одних процесс затухания менялся в зависимости от обстоятельств, а у других оставался неизменным, то есть константным. На основании ряда наблюдений был сделан вывод, что изменчивость типа затухания имела место в ситуациях отступлений от нормы – как во временных и скоропроходящих, так и в более-менее постоянных. В первом случае происходили быстрые, неглубокие колебания типов затухания установки, во втором они несли более глубокий, сравнительно стабильный характер. Напомним, что потребности, так же как и условия среды, относятся к группе феноменов, зависящих от постоянно меняющихся условий существования индивида. Следовательно, если условия возникновения установки претерпевают существенные изменения, они могут повлечь за собой и изменение свойств установок. В течение жизни у некоторых лиц имеет место определённое варьирование свойств установок, хотя у некоторых лиц они почти не изменяются.

Стабильность установки заключается в свойстве установки в течение определенного промежутка времени сохранять способность к активности. Было установлено, что установка может быть более-менее стабильна или вовсе лишена этого свойства, то есть крайне лабильна. Стабильность в свою очередь характеризуется *константностью* или *вариабельностью*.

Значительная часть испытуемых имели тип фиксированной установки, который в целом оставался неизменным, независимо от различия чувственных областей, принимающих участие в процессе его возникновения.

Часть испытуемых резко отличалась от большинства тем, что фиксированная у них установка оказывается варьирующей в зависимости от сенсорных модальностей, которые подвергались испытанию. Эти субъекты не обнаруживали единства и согласованности в проявлениях своих установок: в одних сферах своего организма они представляют одну, а в других – совершенно другую картину. Было сделано заключение, что у таких людей нет единой внутренней сущности, это нередко люди с внутренними конфликтами, у них не обнаруживается единства и согласованности в проявлениях установок, это люди с признаками отступления от нормы.

Резкие изменения, выходящие за рамки обычного течения жизни человека, часто значительно изменяют свойства установки. В последующие годы были проведены дальнейшие исследования, которые показали, в каких услови-

ях возникали эти изменения и в каких направлениях они протекали. Именно этим открытиям будут посвящены наши последующие статьи.

Выводы. Первая часть данного цикла статей была посвящена становлению методологических принципов и фундаментальных идей Д. Н. Узнадзе, на основе которых в дальнейшем сформировался каркас его теории. Обоснована категория установки как опосредующего звена, которое представляет собой первичное целостное недифференцированное состояние, которое предшествует сознательной психической деятельности и лежит в основе поведения, определяющего целенаправленную деятельность личности. Исходный пункт психологии Узнадзе не психические явления, а сами живые индивиды, их носители. Вторая часть цикла представит ряд других основных положений теории и их общую оценку.

Библиографические ссылки

- Bekoeva, D. D. (1978), *Neuropsychological analysis of the phenomenon of the fixed set [Neiropsihologicheskiiy analiz fenomena fiksirovannoi ustanovki]*, Author's abstract in candidacy for a degree of Ph. D. in psychology: 19.00.04 – Medical Psychology, Moscow.
- Bzhalava, I. T. (1971), *The set and the mechanisms of the brain [Ustanovka i mekhanizmy mozga]*, Metsnieraba, Tbilisi.
- Bzhalava, I. T. (1968), *The set and behavior [Ustanovka i povedenie]*, Znanie, Moscow.
- Feldstein, D. I. (1988), “The theory of the set: history and actual problems of the research” [“Teoriya ustanovki: istoriya i aktualnye problemy issledovaniya”]. *Voprosy psikhologii – The issues of psychology*, No 5, p. 173–175.
- Imedadze, I. V. & Sakvarelidze, R. T. (2013), *Uznadze: known and unknown [Uznadze: izvestnyi i neizvestnyi]. Kul'turno-istoricheskaya psikhologiya – Cultural and historical psychology*, No 3, p. 106–116.
- Nadirashvili, Sh. A. (1987), *The set and activity [Ustanovka i deyatel'nost']*, Metsniereba, Tbilisi.
- Nadirashvili, Sh. A. (1974), *The concept of the set in general and social psychology [Ponyatie ustanovki v obschei i sotsial'noi psikhologii]*, Metsnieraba, Tbilisi.
- Nadirashvili, Sh. A. & Imedadze, I. V. (1987), “The development of the psychological science in the Soviet Georgia” [“Razvitie psihologicheskoi nauki v sovetskoi Gruzii”]. *Voprosy psikhologii – The issues of psychology*, No 2, p. 25–32.
- Ponomarenko, T. N. (1997), “The problems of the human behavior: the set as a factor of determination of behavioral reactions (theoretical analysis)” [“Problemy povedeniya cheloveka: ustanovka kak faktor determinatsii povedencheskih reaktsiy (teoreticheskiiy analiz)”]. *Sluzhba prakticheskoi psikhologii obrazovaniya: problemy, poiski, resheniya: Tezisy nauchno-tekhnicheskoi konferentsii – The service of the practical psychology of education: problems, research, decisions: the theses of the scientific and practical conference*, Chita, p. 113–117.
- Prangishvili, A. S. (1967), *The research on the psychology of the set [Issledovaniya po psikhologii ustanovki]*, Metsnieraba, Tbilisi.
- Prangishvili, A. S. & Gersamiya, E. A. (1982), “Some interpretations of the ‘Uznadze effect’ in modern cognitive psychology”. *Soviet psychology*, Vol. 21 Issue 2, p. 77–103.
- Prangishvili, A. S., Sheroziya, E. Ye. & Bassin, F. B. (1980), “International symposium on the problem of unconscious psychic activity” [“Mezhdunarodnyi simpozium po probleme neosoznavaemoi psihicheskoi deyatel'nosti”]. *Voprosy psikhologii – The issues of psychology*, No 2, p. 181–184.
- Uznadze, D. N. (2004), *Sleep and dreaming [Dzili da sizmari]*, Favoriti, Tbilisi.
- Uznadze, D. N. (1997), *The theory of the set [Teoriya ustanovki]*, The institute of psychology, Moscow.
- Uznadze, D. N. (1966), *The psychology of the set*, Consultants Bureau, New York.
- Uznadze, D. N. (1930a), “To the matter of basic law of the set change” [“K voprosu ob osnovnom zakone smeny ustanovki”]. *Psikhologiya – Psychology*, Vol. 3 No. 3, p. 116–135.
- Uznadze D. (1930b), Untersuchungen zur Psychologie der Einstellung. *Acta Psychologica*, Vol. 4, p. 323–360.

- Uznadze, D. N. (1925), "The basics of experimental psychology" ["Osnovy eksperimental'noy psihologii"]. *Izvestiya Tiflisskogo universiteta – The bulletin of Tifliss university*, Vol. 16, p. 468.
- Uznadze, D. N. (1923), Impersonalia. *Chveni metsniereba – Our science*, No 1, p. 1–27.
- Uznadze, D. N. (1919), "'Petites Perceptions' of Leibnitz and their place in psychology" ["'Petites Perceptions' Leibnitsa i ih mesto v psihologii"]. *Izvestiya Tiflisskogo universiteta – The bulletin of Tifliss university*, Vol. 20 No 1, p. 68–86.

Надійшла до редколегії 06.05.2017

УДК 159.943:159.922.6

А. І. Агаркова

Класичний приватний університет (м. Запоріжжя)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Анотація. Актуалізовано проблему суїциду серед сучасної молоді. Особливої уваги в науковому і практичному плані заслуговує проблема суїциду і суїцидальної поведінки в юнацькому віці. Саме цей віковий період характеризується чуттєвістю і вразливістю до стресогенних соціальних, економічних і психологічних факторів, що провокують суїцидальну поведінку в умовах нестабільності українського соціуму. Проаналізовано види, прояви і фактори суїцидальної поведінки в юнацькому віці, що підкріплено результатами психодіагностичного дослідження серед юнацької молоді, спрямованого на виявлення психологічних особливостей потенційних суїцидентів.

Ключові слова: аутоагресія, суїцид, суїцидальна активність, суїцидальна поведінка, суїцидент.

Аннотация. Изложены результаты исследования психологических характеристик потенциальных суицидентов среди юношеской молодежи. Представители молодежи, склонные к суицидальному поведению, характеризуются следующими особенностями: низкий уровень социальнопсихологической адаптации; подчиненность; отход от решения проблем; эмоциональный дискомфорт; высокий уровень тревожности. Исходя из результатов исследования можно утверждать, что в целом по выборке испытуемых (88 респондентов) преобладает средний уровень ситуативной и личностной тревожности, хотя следует отметить, что существует тенденция к повышению уровня тревожности (как ситуативной, так и личностной), причем тревожность как личностное качество наблюдается у 40 % испытуемых, что указывает в целом на проявления эмоциональной нестабильности в молодежной среде.

Ключевые слова: аутоагрессия, суицид, суицидальная активность, суицидальное поведение, суицидент.

Постановка проблеми дослідження. До останнього часу людина нашого століття вважала суїцид приватною справою. Навіть багато лікарів вважали, що людям слід дозволити померти. Для більшості самогубство було якоюсь дивною формою неконвенціональної поведінки, яка свідчила про безумство. Сьогодні, глибше усвідомлюючи зростаючу складність людського життя, ми повинні визнати, що суїцид є більшим, ніж приватне, особисте рішення: це хвороба цивілізації.

Особливої гостроти і актуальності проблема суїциду набуває в Україні, коли загострилися соціальні, економічні та ідеологічно-ціннісні протиріччя в сучасному українському суспільстві. Статистика сучасного кризового стану суспільства (причому на всіх рівнях системи) свідчить про зростання реалізованих суїцидів і тенденції до демонстрації суїцидальної поведінки (особливо серед молодого і се-

реднього покоління). Саме тому в цей час необхідна розробка комплексних профілактичних, психолого-консультативних заходів щодо роботи з групами ризику суїциду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна вітчизняна психологія визначається цілим спектром досліджень феномена самогубства:

- психологічний зміст суїцидальності, мотивація суїцидальної поведінки, біохімічні, соціальні, соціально-психологічні, патопсихологічні, філософсько-світоглядні чинники самогубства, психічні стани, переживання особи, які впливають на формування її суїцидальності, а також основні засоби психодіагностики і напрями психокорекції суїцидальної схильності (О. Гончаренко, В. Москалець, В. Рибалка, Л. Скаковська, Н. Шавровська, І. Цимбалюк);

- особливості та психологічна профілактика аутоагресивної поведінки певних соціальних груп: дітей (Г. Подмазін, Д. Романовська, О. Сироватко, Г. Собкова), молоді (Н. Живаєва, І. Пушко), військовослужбовців (Т. Глушкова), працівників органів внутрішніх справ (О. Ієвлев, І. Малолітко, О. Тимченко), засуджених (В. Сулицький) тощо;

- можливості застосування інтегративної психотерапії як способу превенції суїциду (О. Пурло);

- ефективні підходи до ранньої психологічної діагностики суїцидальної поведінки серед учнів та її профілактики в межах шкільної психологічної служби (Т. Вашека).

На сьогодні існує багато форм, методів і програм роботи із суїцидальними клієнтами. Вибір того чи іншого підходу залежить від теоретико-методологічної орієнтації професіонала у сфері кризового втручання в ситуації суїцидальної поведінки клієнта. Практичними розробками у сфері допомоги суїцидальним клієнтам займалися багато практиків у галузі психології та соціальної роботи. Серед них треба відзначити Е. Гролмана, К. Лукаса, Г. Сейдена, Н. Фаберлоу, Х. Хензелера, Е. Шнейдмана та інших.

Особливої уваги в науковому і практичному плані заслуговує проблема суїциду і суїцидальної поведінки в юнацькому віці. Саме цей віковий період характеризується чуттєвістю і вразливістю до стресогенних соціальних, економічних і психологічних факторів. Юнацький вік характеризується найбільш гострою, на думку психологів, віковою кризою – кризою ідентичності, пошуку сенсу життя, прагнення автономії на емоційному, когнітивному і поведінковому рівнях, що супроводжується сильними емоціями і афектами. Саме в цей період спостерігається збільшення ризику суїциду серед молодих людей, а тому актуалізується питання про визначення і систематизацію психологічних проявів суїцидальної поведінки з метою запобігання здійснення суїцидальних намірів. Отже, виділення психологічних особливостей та факторів суїцидальної поведінки і визначило актуальність обраної теми дослідження.

Мета статті – визначити психологічні особливості і фактори прояву суїцидальної поведінки в юнацькому віці (за результатами психодіагностичного обстеження).

Виклад основного матеріалу дослідження. Першим дослідником, який визначив основи сучасної суїцидології, був французький соціолог Е. Дюркгейм. У фундаментальному дослідженні «Самогубство» він стверджував, що аутоагресивну поведінку слід пояснювати враховуючи зовнішні обставини, насамперед особливості суспільства (Durkheim, 1997). На початку ХХ століття аутоагресивна поведінка стала вивчатися представниками психоаналізу. Перу його засновника З. Фрейда належить стаття «Печаль і меланхолія». Її поява співпадає зі знаменитим засіданням Віденського психоаналітичного товариства, на якому за участю А. Адлера (Adler, 2009), К. Юнга (Jung, 1981), В. Штекеля (Stekel, 1999) та інших вперше обговорювалася проблема суїцидальної поведінки. У своїй роботі

3. Фройд аналізує суїцид на основі уявлень про існування в людині двох основних прагнень: Еросу – інстинкту життя і Танатосу – інстинкту смерті (Starshenbaum, 2004).

Американський психоаналітик Г. Салівен розглядав суїцид із точки зору своєї теорії міжособистісного спілкування. Самооцінка людини виникає головним чином із ставлення до неї інших людей. На основі цього в неї можуть сформуватися три образи Я: 1) «гарне Я», якщо ставлення інших забезпечує безпеку; 2) «погане Я», якщо оточення породжує тривогу чи інші емоційні порушення; 3) «не-Я», образ, який виникає, коли людина втрачає его-ідентичність, наприклад при психічному розладі або суїцидальній ситуації (Sullivan, 2001).

Роль тривоги та інших емоційних переживань у виникненні суїцидальної поведінки підкреслювалася представниками гуманістичної психології (May, 2015; Rogers, 1995; Maslow, 1954).

Суїцид є актом аутоагресії і самодеструкції людини як спосіб припинення страждань і неможливості протистояти життєвим труднощам і негативним емоційним переживанням. У різних теоретико-методологічних підходах у психології самогубство розглядається в залежності від спрямованості основних методологічних принципів і розуміння функціонування психіки і структури особистості. Але те, що виявляє схожість у різних концепціях (психодинамічній, гуманістичній, когнітивній, феноменологічній спрямованості), є наявність внутрішнього конфлікту особистості як джерела суїцидальної поведінки.

Клініко-психологічна парадигма пов'язана з іменами сучасних американських учених Н. Фарбероу і Е. Шнейдмана, дослідження яких є провідними в сучасній суїцидології. У своїх працях Е. Шнейдман підкреслює важливість одного психологічного механізму, який лежить в основі суїцидальної поведінки, – душевного болю (психалгії), яка виникає через фрустрацію таких потреб людини, як потреба в приналежності, досягненні, автономії, вихованні, розумінні (Shneidman, 1998). Інший практик Н. Фарбероу є творцем концепції поведінки самознищення. Його підхід дозволяє ширше поглянути на проблему, маючи на увазі не тільки завершені самогубства, але й інші форми аутоагресивної поведінки: алкоголізм, токсикоманію, наркотичну залежність, уникання лікувальних рекомендацій, трудовголізм, делінквентні вчинки, невиправдану схильність до ризику, азарт та інші (Farberow, 1980).

Як зазначає В. Войтко, суїцидальна поведінка включає всі прояви суїцидальної активності – думки, наміри, висловлювання, загрози, спроби самогубства, – і являє собою ланцюг аутоагресивних дій людини, свідомо чи навмисно спрямованих на позбавлення себе життя через зіткнення з нестерпними життєвими обставинами (Vojtko, 2014).

В. Рибалка визначає такі види суїцидальної поведінки (Rybalka, 2007).

1. Неусвідомлюване самогубство. Окрім усвідомлюваних суб'єктом мотивів його дій, вчинки людини можуть бути спричинені неусвідомлюваними потребами, які утворюють основу несвідомої сфери психіки людини. За однією з гіпотез, ризикована гра є проявом неусвідомлюваного прагнення до смерті внаслідок посиленої дії інстинкту смерті.

2. Самогубство як ризикована гра і ризикована безпечність. Окремі люди схильні до екстремальних розваг із ризиком для життя та здоров'я. Такі ігри можуть завершитися фатально. Особи, які грають зі смертю, усвідомлюючи наслідки, очікують на захоплення, визнання інших людей, нерідко отримують задоволення від страху, який супроводжує їхню екстремальну поведінку. Ризиковану поведінку апатичних, безтурботних і легковажних осіб відповідно до її психологічної сутності називають ризикованою грою, ризикованою безпечністю.

3. Психопатологічне й агресивно-невропатичне самогубство – маніакальне самогубство, самогубство меланхоліків, самогубство під впливом нав'язливих ідей та імпульсивне самогубство.

4. Самогубство психічно нормальної людини з такими формами суїцидальної поведінки: а) демонстративно-шантажна форма суїцидальної поведінки (завершені і незавершені самовбивчі дії; поведінка суїцидентів із тривалим і сталим прагненням до смерті; можливий суїцид, суїцидна гра, провокації агресії на себе); б) внутрішні та зовнішні форми суїцидальної поведінки (внутрішні форми: суїцидальні думки, уявлення, емоційні переживання, задуми, наміри; зовнішні форми: суїцидальні спроби та завершені суїциди).

Дослідники і практики у сфері кризового втручання в ситуацію суїцидальної поведінки клієнта виділяють декілька основних груп факторів схильності до суїциду: 1) суїцидальна спроба і загроза; 2) ситуаційні фактори; 3) сімейні фактори; 4) емоційні фактори (депресія); 5) порушення поведінки; 6) соціальні групи і фактори «ризик» (Grollman, 1988).

Отже, суїцид як соціальне і психологічне явище набуває сьогодні певної актуальності і загострює соціальні проблеми. Суїцидальна поведінка має різні форми і види. Її психологічний зміст полягає в емоційних, когнітивних і поведінкових порушеннях особистості (депресія, самотність, суїцидальні думки і наміри, спроби і здійснення наміру), у втраті сенсу життя і аномічному переживанні ставлення людини до світу, людей і себе. Значущими факторами суїцидальної поведінки виступають: втрата близької людини, сімейні проблеми, міжособистісні проблеми, матеріальні ускладнення, психічні захворювання і фізичні хвороби, індивідуально-психологічні властивості особистості, алкогольна і наркотична залежність.

Юнацький вік є найскладнішим, найсуперечливішим періодом особистісного становлення, адже змінюється соціальний статус підлітка, розширюються й інтенсифікуються його контакти, відбувається відносно звільнення від опіки батьків, переглядаються переконання та уявлення, формуються нові світоглядні системи цінностей, поведінкові патерни тощо. Загалом, почуття дорослості й акцентоване ставлення до конструктів власної самосвідомості (Я-концепція, образ Я, самооцінка тощо) як основні психічні новоутворення цього етапу онтогенезу можуть обмежуватися чи табуватися з боку соціального довкілля, що досить часто породжує агресивні поведінкові відповіді особи у вигляді нонконформізму, вербальної або інструментальної агресії та інших імпульсивних форм особистісного психозахисту. Старший пубертатний вік є надзвичайно складним фактором прояву агресії, а у випадку неможливості її зовнішнього «вивільнення» відбувається своєрідна сублімація як переключення на аутоагресивні настановлення, зокрема самокопирсання, самокартання чи, навіть, самогубство (Yefimov, 2000).

В. Москалець, вивчаючи причини суїцидальної поведінки у практично здорових підлітків і юнаків, виділив три основні групи чинників: 1) дезадаптація, пов'язана з порушенням соціалізації, коли місце молоді людини в соціальній структурі не відповідає рівню її домагань; 2) конфлікти із сім'єю, найчастіше обумовлені неприйняттям системи цінностей старшого покоління; 3) алкоголізація і наркотизація як підґрунтя для виникнення суїцидальної ситуації і передумов для швидкої її реалізації (Moskalets, 2009).

А. Лічко пропонує виділяти три форми суїцидальної поведінки: демонстративну, афективну та істинну. Дослідження 300 підлітків-хлопців, проведені А. Лічко, показали, що суїцидальна поведінка спостерігалася у 34 %, з них демонстративна поведінка – у 20 %, афективні спроби – у 11 % і лише 3 % здійснювали обдумані замаху, що були сплановані. У більшості випадків суїцидальна поведінка в юнацькому віці – це «крик про допомогу», адресований близьким людям, надія бути почутим і зрозумілим (Lichko, 2010).

Згідно з дослідженнями Ю. Тисячної, окрім суїцидальних спроб, значного поширення серед юнацької молоді набули внутрішні форми суїцидальної поведінки – суїцидальні ідеації, які завжди в широкій чи згорнутій формі передують самогубству. Внутрішня суїцидальна поведінка, або суїцидальні ідеації, включає

суїцидальні уявлення (думки, фантазії стосовно скоєння самогубства) та суїцидальні тенденції (наміри, задуми, в яких присутній компонент рішення і продумується план самогубства) (Tysjachna, 2012).

Отже, юнацький вік характеризується психологічною кризою, що гостро переживається, пов'язаною із становленням его-ідентичності, процесом особистісного самовизначення і домаганням автономії особистості молодого людини на когнітивному, емоційному і поведінковому рівнях. Це провокує появу ризику суїцидальної поведінки, яку можна представити як наслідок взаємодії багатьох факторів: психологічних (переживання кризи ідентичності, акцентуації характеру і індивідуально-психологічні особливості), міжособистісних (психологічний клімат у сім'ї, напруженість і конфліктність у стосунках із близькими значимими людьми і однолітками) і соціальних (закінчення навчання в школі, професійне самовизначення).

Матеріал і методи. Вибірку дослідження склали 88 юнаків та дівчат віком від 16 до 19 років (серед них 48 дівчат і 40 юнаків). Дослідження проводилось у 2016 році серед студентів вищих навчальних закладів м. Запоріжжя.

Матеріали дослідження:

1) методика виміру особистісної і ситуативної тривожності Ч. Спілберґера і Ю. Ханіна, яка дозволяє зробити перші й істотні уточнення про якість інтегральної самооцінки особистості: чи є нестабільність цієї самооцінки ситуативною чи постійною, тобто особистісною. Результати методики відносяться не тільки до психодинамічних особливостей особистості, а й до загального питання взаємозв'язку параметрів реактивності й активності особистості, її темпераменту і характеру. Методика є розгорнутою суб'єктивною характеристикою особистості, що зовсім не зменшує її цінності у психодіагностичному плані;

2) шкала депресії А. Бека (BDI), розроблена на основі клінічних спостережень, які дозволили виявити обмежений набір найбільш релевантних і значущих симптомів депресії і скарг, що часто пред'являються пацієнтами. Після співвідношення цього списку параметрів з клінічними описами депресії, що містяться у відповідній літературі, був розроблений опитувач, що включає 21 категорію симптомів і скарг. Кожна категорія складається з 4–5 тверджень, що відповідають специфічним проявами/симптомам депресії. Ці твердження ранжирувані у міру збільшення питомого вкладу симптому в загальний ступінь тяжкості депресії. Відповідно до міри вираженості симптому кожному пункту присвоєні значення від 0 (симптом відсутній, або виражений мінімально) до 3 (максимальна вираженість симптому). Деякі категорії уміщують альтернативні твердження, що мають еквівалентну питому вагу (ACHA–NCHA–II, 2016; Christensson et al., 2011; Shih & Eberhart, 2008; Waghachavare et al., 2010; Yorgason et al., 2008);

3) методика дослідження самооцінки Дембо–Рубінштейн заснована на безпосередньому оцінюванні обстежуваними низки особистих якостей, таких як здоров'я, здібності, характер тощо. Обстежуваним пропонується на вертикальних лініях відзначити певними знаками рівень розвитку у них цих якостей (показник самооцінки) і рівень домагань, тобто рівень розвитку цих же якостей, який би задовольняв їх. Кожному досліджуваному пропонується бланк методики, що містить інструкцію і завдання;

4) проективна методика «Неіснуюча тварина» побудована на теорії психомоторного зв'язку. Для реєстрації стану психіки використовується дослідження моторики (зокрема, моторики домінантної руки, зафіксованої у вигляді графічного сліду руху, малюнка). За своїм характером тест «Неіснуюча тварина» належить до проективних. Для статистичної перевірки або стандартизації результат аналізу може бути поданий в описових формах. За своїм складом даний тест – орієнтовний, і як єдиний метод дослідження не використовується, тому вимагає поєднання з іншими методами як комплексний інструмент дослідження;

5) опитувальник соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда призначений для виявлення особливостей адаптаційного періоду особистості через інтегральні показники «адаптація», «самосприйняття», «прийняття інших», «емоційна комфортність», «інтернальність», «прагнення до домінування».

Процедура. На першому етапі дослідження здійснювалася групова тестова діагностика рівня соціально-психологічної адаптації, рівня депресії, рівня самооцінки і тривожності (методика виміру особистісної і ситуативної тривожності Ч. Спілберґера і Ю. Ханіна, шкала депресії А. Бека (BDI), методика дослідження самооцінки Дембо–Рубінштейн, проективна методика «Неіснуюча тварина», опитувальник соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда). На другому етапі для виявлення випробовуваних із суїцидальним ризиком був проведений кластерний аналіз. Методом кластерного аналізу за допомогою пакету прикладних програм SPSS 11.5 for Windows всі респонденти були розділені на три групи випробовуваних. До першої групи увійшли 66 респондентів, у другу – 18, у третю – 2. Далі був здійснений якісний аналіз психологічних особливостей випробовуваних трьох груп.

Результати та їх обговорення. Виходячи з результатів дослідження, можна констатувати, що в цілому по вибірці досліджуваних (88 респондентів) переважає середній рівень ситуативної і особистісної тривожності, хоча слід зазначити, що існує тенденція до підвищення рівня тривожності (як ситуативної, так і особистісної), причому тривожність як особистісна якість спостерігається у 40 % випробовуваних, що вказує в цілому на прояви емоційної нестабільності в молодіжній середовищі.

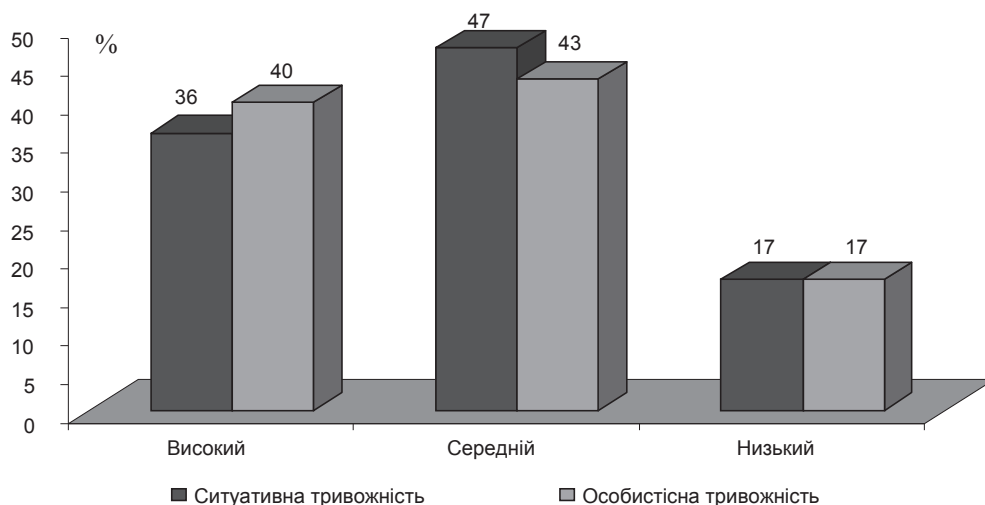

Рис. 1. Рівень ситуативної і особистісної тривожності досліджуваних (за методикою Ч. Спілберґера і Ю. Ханіна)

На рис. 2 представлено результати дослідження за шкалою депресії А. Бека. Опрацювання результатів, отриманих за допомогою методики дозволило встановити, що у 15 % досліджуваних ознаки депресії повністю відсутні; у 33 % – виявлено легкий ступінь депресії; середній ступінь депресії констатовано у 33 % випробовуваних; у 16 % досліджуваних виявлено високий рівень депресії, причому, у 12 % з них – особливо високий, загрозливий рівень депресії. На особливу увагу заслуговують саме ці 12 %.

Згідно із результатами, отриманими за допомогою проективної методики «Неіснуюча тварина», можна зробити висновок про полярність набутої інформа-

ції: спостерігаються позитивні та негативні тенденції, проте, переважають негативні: висока агресивність – 69 %; висока тривожність – 66%; схильність до вербальних форм прояву агресії як неадекватного способу самозахисту – 69 %; інфантильність, емоційна незрілість, поверховість у прийнятті рішень – 61 %; неадекватна самооцінка: надмірна нереалізована амбіційність як прояв завищеної самооцінки – 30 %, причому, відсутність тенденцій самоствердження на фоні заниженої самооцінки – 55 %; лише у 15 % випробуваних адекватний рівень самооцінки; низька дієвість, страх перед активними діями, пасивність у ситуаціях, пов'язаних з труднощами – 48 %; високий конформізм та схильність до сугестивних впливів – 48 %; незадоволеність собою, своїми вчинками, рівнем досягнутого та своїм становищем у соціумі – 36 %; спрямованість наявних форм та механізмів самозахисту на старших за віком, на тих, хто володіє санкціонованими прямими чи опосередкованими засобами впливу, спроможний застосувати примус – 72 %; у 59 % випробуваних спостерігається готовність до самозахисту у будь-який момент та з будь-якого напрямку.

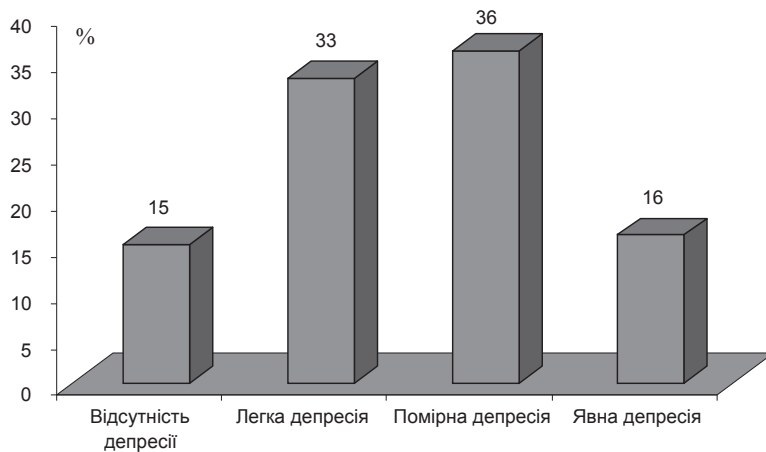

Рис. 2. Рівень депресивності досліджуваних (згідно зі шкалою А. Бека)

На другому етапі за допомогою методів математичної статистики було виділено три основні групи респондентів: 1) респонденти, не схильні до проявів суїцидальної поведінки; 2) респонденти, у яких є схильність до суїцидальної поведінки; 3) досліджувані, яким властиві риси суїцидальної особистості.

Випробовувані третьої групи мають виражені якості, властиві суїцидальній особистості, тобто емоційною нестійкістю, імпульсивною, хворобливою самолюбністю, самостійністю, фрустрованістю. Показники рівня соціально-психологічної адаптації свідчать про те, що дані випробовувані ізольовані від оточуючих їх людей, і, швидше за все, це усвідомлений вибір (неприйняття інших).

У подальшому аналізі порівняно першу і другу групу досліджуваних. У табл. 1 представлено середні значення показників за різними методиками серед двох груп випробовуваних.

Таблиця 1

**Показники вираженості психологічних факторів
суїцидальної поведінки груп досліджуваних**

Показники	Середні значення вираженості показників	
	1 група	2 група
Адаптивність – дезадаптивність	71,37	46,6
Прийняття себе – неприйняття себе	84,4	61,6
Прийняття інших – неприйняття інших	67,83	22,4

Показники	Середні значення вираженості показників	
	1 група	2 група
Емоційний комфорт – емоційний дискомфорт	68,53	32,6
Внутрішній контроль – зовнішній контроль	73,87	55,6
Домінування – конформізм	60,67	48,4
Вирішення проблем – уникнення проблем	12,1	16,8
Ситуативна тривожність	36,7	48
Особистісна тривожність	39,13	47,6
Самооцінка	1,9	3,6
Емоційна нестійкість	2,67	2,2
Імпульсивність	2,73	2,6
Емоційна залежність	3,1	3,2
Болісне самолюбство	3,43	2,2
Самостійність	3,73	2,8
Наполегливість	3,4	2,8
Безкомпромісність	2,47	2,6
Фрустрованість	2,87	2,2

Переходячи до результатів дослідження, відзначимо, що представники першої групи характеризуються такими особливостями: високий рівень соціально-психологічної адаптації; прийняття себе і оточуючих; високий рівень емоційного комфорту; прийняття відповідальності за події, що відбуваються; середньовисока і висока самооцінка, помірний рівень особистісної і ситуативної тривожності. Дані випробовувані проявляють наполегливість у досягненні своєї мети, але здатні на поступки, якщо цього вимагає ситуація, характеризуються високою здібністю до утворення допоміжних способів вирішення завдань, умінням ослабити напругу в ситуації незадоволення потреби. Виходячи з результатів дослідження індивідуальних особливостей випробовуваних першої і другої груп, ми припустили, що випробовувані першої групи характеризуються відсутністю схильності до суїцидального ризику, а випробовувані другої групи схильні до прояву суїцидальної поведінки.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Виходячи з результатів емпіричного дослідження, особи юнацького віку, неохочі до суїцидальної поведінки, характеризуються такими особливостями: високий рівень соціально-психологічної адаптації; прийняття себе і оточуючих; високий рівень емоційного комфорту; прийняття відповідальності за події, що відбуваються; середньовисока і висока самооцінка; помірний рівень особистісної і ситуативної тривожності; наполегливість у досягненні своєї мети, а також здатність йти на поступки; низький рівень фрустрованості. Особи юнацького віку, схильні до суїцидальної поведінки, характеризуються такими особливостями: низький рівень соціально-психологічної адаптації; підлеглість; відхід від вирішення проблем; емоційний дискомфорт; високий рівень тривожності.

Перспективним напрямом подальших досліджень може виступати аналіз домінуючих чинників схильності до суїциду серед сучасної студентської молоді.

Бібліографічні посилання

- Adler, A. (2009), *What life could mean to you*, Oneword Publications, London.
- ACHA–NCHA–II (2016), *American College Health Association – National College Health Assessment – II. Spring 2016 Reference Group Data Report*, ACHA, Hanover, MD.
- Christensson, A., Vaez, M., Dickman, P. & Runeson, B. (2011), “Self-reported depression in first-year nursing students in relation to socio-demographic and educational factors:

- a nationwide cross-sectional study in Sweden". *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, Vol. 46 (4), p. 299–310.
- Durkheim, E. (1997), *Suicide: a study in sociology*, Reissue edition, Free Press, NY.
- Farberow, N. L. (1980), *The many faces of suicide: indirect self-destructive behavior*, McGraw-Hill, NY.
- Grollman, E. A. (1988), *Suicide prevention, intervention, postvention*, Second Edition Binding, Beacon Hill Press, Boston.
- Jung, C. G. (1981), *The archetypes and the collective unconscious* (Collected Works of C. G. Jung, Vol. 9, Part 10), Princeton University Press, 2nd edition, NJ.
- Lichko, A. E. (2010), *Psychopathy and the accentuation of character in adolescents [Psihopatii i akcentuacii haraktera u podrostkoy]*, Rech', St. Petersburg.
- Maslow, A. (1954), *Motivation and personality*, Harper, NY.
- Moskalets V. P. (2009), "Religious faith as an antisuicidal factor" ["Religiynna vira yak antisuitsidalniy chinnik"]. *Praktychna psykhhologija ta social'na robota – Practical psychology and social work*, No 2, p. 71–80.
- May, R. (2015), *The meaning of anxiety*, W. W. Norton & Company, NY.
- Rogers, C. (1995), *On becoming a person: a therapist's view on psychotherapy*, Houghton Mifflin, New York.
- Rybalka, V.V. (2007), "Psychological prophylaxis of suicidal tendencies for schoolchildren" ["Psihologichna profilaktika suïidal'nykh tendencij v uchnivs'koï molodi"], *Praktychna psykhhologija ta social'na robota – Practical psychology and social work*, No. 10, p. 42–52.
- Sullivan, H. S. (2001), *The interpersonal theory of psychiatry*, Routledge, London. Shih, J. H. & Eberhart, N. K. (2008), "Understanding the impact of prior depression on stress generation: Examining the role of current depressive symptoms and interpersonal behaviors". *British Journal of Psychology*, Vol. 99, p. 413–426.
- Shneidman, E. S. (2001), *The suicidal mind*, Oxford University Press, New York, Oxford.
- Stekel, W. (1999), *Psychoanalysis and suggestion therapy: their technique, applications, results, limits, dangers and excesses*, Routledge, London.
- Starshenbaum, G. V. (2004), *Suicidology and crisis psychotherapy [Suicidologija i krizisnaja psihoterapija]*, Infra-M, Moscow.
- Tysjachna, Ju. O. (2012), "Social psychologic characteristic of the suicidal behavior of children and adolescents" ["Social'no-psyhologichna harakterystika suïidal'noï povedinki sered ditej ta pidlitkiv"], *Zbirnyk naukovih prac' Hmel'nyts'koho institutu social'nyh tehnologij Universitetu "Ukraina" – The collection of works of Khmelnytskyi Institute of Social Technologies of the "Ukraine" University*, No. 5, p. 200–204.
- Vojtko, V. (2014), "The personality oriented approach to the labor education of children of risk-prone groups in the heritage of I. G. Tkachenko" ["Osobistisno orientovanyi pidhid do trudovogo vyhovannya ditej «grup ryzyku» u spadschini I. G. Tkachenka"], *Naukovi zapysky. Seriya: Pedagogichni nauky – Scientific Notes. Series: Teaching Sciences*, Issue 131, p. 55–59.
- Waghachavare, V. B., Chavan, V. M., Dhumale, G. B. & Gore, A. D. (2013), "A cross-sectional study of stress among junior college students in a rural area of Sangli district of Maharashtra", *Innovative Journal of Medical and Health Science*, No 3 : 6 November–December 2013, p. 294–297.
- Yefimov, O. Je. (2000), *Suicidal behavior – some social and psychological aspects [Sui'cydal'na povedinka – dejaki social'no-psyhologichni aspekty]*, Dart- Press, Kharkiv.
- Yorgason, J. B., Linville, D. & Zitzman, B. (2008), "Mental health among college students: Do those who need services know about them?", *Journal of American College Health*, Vol. 57 (2), p. 173–181.

Надійшла до редколегії 29.03.2017

УДК 159.9

І. Ф. Аршава, Я. В. Гузь

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВПЛИВ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА ФОРМУВАННЯ БАЗОВИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. Розглянуто основні напрями дослідження феномена етнічної ідентичності як психологічного конструкту у вітчизняній та зарубіжній психологічних традиціях. Вивчено вплив етнічної ідентичності на формування базових цінностей особистості. Представлено результати емпіричного дослідження впливу типу етнічної ідентичності та її компонентів на прихильність представників українського та казахського етносів до певних цінностей. Встановлено зв'язок між типом етнічної ідентичності та прихильністю до базових цінностей особистості. Виявлено, що домінуючою цінністю серед представників українського етносу є цінність «Відкритість досвіду», в той час як для представників казахського етносу найбільш значущою виявилась цінність «Гумор».

Ключові слова: етнос, етнічна ідентичність, компоненти ідентичності, особистість, базові цінності особистості.

Аннотация. Представлены результаты исследования влияния типа этнической идентичности на формирование базовых ценностей личности. Исследована связь между типом этнической идентичности и наиболее выраженным типом ценности у представителей украинского и казахского этносов. Выявлена взаимосвязь между особенностями типа этнической идентичности и наиболее важными ценностями. Доминирующим типом идентичности среди представителей украинского этноса является позитивная идентичность, в то время как представители казахского этноса демонстрируют индифферентный тип отношения к собственной этнической идентичности.

Ключевые слова: этнос, этническая идентичность, компоненты идентичности, личность, базовые ценности личности.

Постановка проблеми дослідження. Актуальність дослідження етнічної ідентичності та базових цінностей особистості пов'язана із тим, що у сучасному світі все більший розмах набувають процеси глобалізації – політичної, економічної, культурної та релігійної уніфікації. Таке «стирання» кордонів між націями та народами має ряд наслідків, як позитивних, так і негативних. Одним із головних питань у даному контексті постає питання ідентичності, зокрема – етнічної. Особистість перебуває під тиском багатьох факторів, які впливають на її самоідентифікацію як представника певного етносу. Етнічна ідентичність являє собою унікальний набір культурних, ціннісних, релігійних відмінностей, які відрізняють представників одного народу від іншого. Нівелювання своєї ідентичності, або прихильності до іншої, може призводити до внутрішніх конфліктів, які, у свою чергу, будуть мати вплив на функціонування особистості в соціумі та її адаптацію до швидко змінюваних умов середовища. Етнічна ідентифікація являє собою процес, складовою частиною якого є цінності. Останні є культурно обумовленими та відображають основні погляди на природу речей, які є характерними для даного суспільства. У процесі соціалізації особистість «вбирає» в себе певний набір цінностей, норм та правил та через них ідентифікує себе як члена певної етнічної групи чи етносу. Тому дослідження ціннісної сфери особистості і взаємозв'язку останньої із особливостями етнічної ідентичності є важливим, актуальним та перспективним.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожна людина упродовж усього життя стикається з рядом криз, які детерміновані як зовнішніми, так і внутрішніми факторами. Глобалізаційні процеси у світі мають вагомий вплив на вирішення цих криз. Важливим питанням життя у «світі без кордонів» є питання ідентичнос-

ті, зокрема – етнічної. Ідентичність у психології розглядається як результат процесу самокатегоризації, який досягається індивідом у результаті конструювання образу навколишнього світу і свого місця в ньому (Hritsanov et al., 2003). У психологічну науку термін «ідентичність» уперше був уведений З. Фрейдом у 1921 році. Дослідник вважав, що особистісна та культурна ідентичність бере початок у минулому народі (Konchalovskaya, 2007). На його переконання, саме ідентифікація є найпершою формою емоційного зв'язку із значущим Іншим (Pravdyvets, 2010). Інший дослідник, Е. Еріксон, вважав ідентичність психологічним конструктом, який формується у підлітковому віці та від якого залежить повноцінне функціонування особистості у дорослому житті. Ідентичність обумовлює здатність індивіда до асиміляції особистісного та соціального досвіду та підтримки власної суб'єктності у змінюваному зовнішньому світі. Сучасні українські дослідниці Е. Л. Носенко та І. Ф. Аршава вважають, що ідентичність особистості виконує роль своєрідного фільтра життєвого досвіду і має вплив на інтерпретацію людиною нових подій у такий спосіб, який відповідає її особистості (Nosenko & Arshava, 2010).

У сучасних наукових дослідженнях виокремлюються три основні напрями вивчення феномена етнічної ідентичності: примордіалізм, інструменталізм та конструктивізм (Ivanova, 2012).

Прихильники примордіалізму (Ю. В. Бромлей, К. Гірц, Л. М. Гумільов, В. Мюльман, Е. Сміт, С. М. Широкогоров) описують етнічну ідентичність як усталені характеристики людей та їхніх спільнот. Етнічна ідентичність тут розглядається як об'єктивна даність та константа людського буття. Вона є даною від народження або сформована на ранніх етапах соціалізації особистості (Nahorna, 2008). У рамках інструменталізму (Ф. Барт, М. Н. Губогло, Дж. Нейгел, С. Олзак) дослідники визначають етнічну ідентичність як засіб, який використовує індивід або група людей для досягнення певних цілей. Цілі, в основному, носять політичний характер. Прихильники цього напрямку вважають, що етнічна ідентичність – результат особистісного вибору та часто не залежить від ситуаційного контексту чи впливу біологічних або культурних рис (Skotna & Stets, 2012). Конструктивізм (Б. Андерсон, П. Бурдье, Е. Геллнер, Е. М. Колпаков, В. О. Тишков, С. В. Чешко, Е. Хобсбаум) спирається на соціальну природу етнічної ідентичності. Етнічна ідентичність – інтелектуальний конструкт (Chávez & Guido-DiBrito, 1999). Вона створена соціальними інтеракціями (взаємодією) між індивідами та групами людей; являє собою особистісний вибір, але є залежною від змінюваних умов соціального середовища. Дослідник В. О. Тишков називає етнічною ідентичністю операцію соціального конструювання уявних спільнот, заснованих на вірі, що вони пов'язані природними зв'язками (Khabenskaya, 2006).

Американський соціолог Дж. Ховард зазначає, що поняття «ідентичність» є ключовою проблемою для сучасного суспільства і знаходиться в центрі уваги соціально-психологічних досліджень. Сьогодні поняття ідентичності несе в собі потребу в розумінні сенсу того, ким є особистість, та разом з тим, як наголошує дослідниця, має бути врахований і швидко змінюваний соціальний контекст (Howard, 2000).

Дж. Найджель у своїх дослідженнях етнічної ідентифікації індіанців описує її як вольовий процес, залежний від ситуації. Вона описує етнічну ідентичність як діалектику між внутрішнім відчуттям та зовнішнім приписуванням (Nagel, 1996).

Феномен етнічної ідентичності вивчався і британським ученим Мартіном Барреттом, який виокремлював когнітивний (знання) та афективний (ставлення) компоненти структури ідентичності (Barrett, 2008).

Американський дослідник Джеймс Марсія, використовуючи метод напівструктурованого інтерв'ю, виокремив такі види ідентичності:

– досягнута ідентичність – проходження періоду кризи, сформованість сукупності особистісно значущих цілей та переконань;

- передчасна ідентичність – наявність певного набору цілей, цінностей, переконань, але без переживання кризи ідентичності;
- дифузна ідентичність – відсутність цілей, цінностей, переконань та відсутність процесу їх формування;
- мораторій – стан кризи ідентичності та процес його подолання (Marcia, 1980).

Як зазначає сучасна американська дослідниця Дж. Фінні, етнічна ідентичність є динамічним утворенням; вона змінюється з плином часу і контексту (Phinney & Ong, 2007).

Етнічна ідентичність є складний психологічний конструкт, важливим компонентом якого є цінності та ціннісні орієнтації. Сучасні автори А. О. Березянська та С. В. Матяж визначають систему ціннісних орієнтацій особистості як змістовне відношення людини до соціальної дійсності, яке визначає мотивацію поведінки та має досить суттєвий вплив на всі аспекти її діяльності. Це складний соціально-психологічний феномен, що характеризує спрямованість і зміст активності особистості, визначає ставлення людини до світу, до себе, до своєї поведінки та вчинків (Matiazh & Berezianska, 2013).

У сучасних психологічних теоріях цінності інтерпретуються як риси, мотиви, установки, життєві цілі, каузальні атрибуції, переконання, очікування, наміри, моделі поведінки, зосередження інтересів і бажань тощо. Так, наприклад, деякі автори (В. О. Ядов) вважають, що цінності особистості є загальними установками. На думку інших, вони відображають валентність об'єктів (Д. Кемпбелл), вказують на корисність або значущість наслідків діяльності (Г. Беккер), пов'язуються з потребами та інтересами особистості і суспільства (А. Г. Здравомислов), описуються як абстрактні оціночні стандарти або переконання, які визначають бажані цілі і шляхи їх досягнення (С. Епштейн, Дж. Олсон), відносяться до системи персонального значення, яка включає цілі в житті та формування ідентичності (Garvanova & Garvanov, 2014).

На думку С. М. Бойко, у межах етнічних та національних культур цінності утворюють складні соціально-нормативні системи та відображають етноспецифічні цінності (Бойко, 2002).

Сучасні українські дослідниці Е. Л. Носенко та Н. А. Маєвська зазначають, що сьогодні найбільшу увагу дослідників у плані оцінки тенденцій змін у психологічних ознаках культури привертають домінуючі цінності (Nosenko & Maievs'ka, 2005).

Едвард Шилз, професор Чиказького університету, говорив про так звану «центральному зону культури» як про осередок символів, цінностей та думок, який керує суспільством. Дослідник вважав, що він є сталим та незмінним, причому представники культури відчують цю сталість, але не можуть її пояснити (Shils, 1961). До центральної зони належать найбільш стабільні елементи культури: система міфів, культурна картина світу, релігія, система цінностей, традицій та звичаїв (Mukhamedzhanova, 2009). П. І. Гнатенко зазначає, що національний характер найбільш повно і всебічно проявляється в національній культурі, яка виражає етнічну своєрідність народу. Саме через культуру розкривається зміст і особливості національного характеру (Hnatenko, 2000).

При вивченні ціннісної сфери представників українського етносу дослідниці С. М. Бойко, В. Г. Крисько, Л. П. Пономаренко, Д. Чижевський виокремили такі її особливості: почуття гумору, працьовитість, наполегливість, цікавість, акуратність, життєрадісність, самостійність, адаптивність до змінюваних соціальних умов, емоційність, сентиментальність, а також – ідеалізм. Дослідження ціннісної сфери представників казахського етносу дозволило вченим С. Акатаю, А. К. Єгєнісовій, А. Р. Єрубасєвій, В. Г. Крисько визначити такі характерні риси: орієнтація на колективні стосунки, традиційність, відповідальність, гостинність, відкри-

тість, шанобливе ставлення до старших поколінь, та найвищою цінністю є рух, зміни, перетворення (Yegenisova & Yerubayeva, 2015; Akatay, 2011).

У рамках позитивної психології вченими К. Петерсоном та М. Селігманом представлено шість так званих чеснот, які співпадають в усіх культурах, тому вони були відібрані як загальнолюдські цінності, якими керується особистість. Автори виокремлюють дві різнорівневі одиниці аналізу – чесноти (virtues) і сили характеру (strengths). В якості чеснот дослідники пропонують розглядати ті цінності, які визнаються основними і безумовними у всіх або майже всіх культурах і суспільствах. Для їх виокремлення був проведений аналіз основних морально-філософських текстів різних культур, у результаті якого були запропоновані шість універсальних крос-культурних чеснот: мудрість, сміливість, гуманність, соціальність, помірність і духовність (Leontyev et al., 2014). У цих чеснотах психологи К. Петерсон та М. Селігман виокремили 24 так звані «сильні риси» характеру (character strengths), які є позитивними та комбінація яких, на думку дослідників, складає ієрархію цінностей особистості (Peterson & Seligman, 2004).

Отже, ціннісні орієнтації є одним із найважливіших компонентів процесу соціалізації та етнічної ідентифікації особистості. Етнічну ідентичність можна визначити як емоційно-когнітивний процес об'єднання суб'єктом себе з іншими представниками однієї з ним етнічної групи, а також його позитивне ціннісне ставлення до історії, культури, національних традицій і звичаїв свого народу, до його ідеалів, почуттів та інтересів, фольклору і мови, території проживання етносу та його державності. Дослідження особливостей етнічної ідентичності та її взаємозв'язку із ціннісною сферою особистості дозволить більш повно та детально вивчити механізми впливу етнічної ідентичності на базові цінності особистості з метою розширення уявлення про феномен етнічної ідентичності та базові цінності у представників українського та казахського етносів.

Мета роботи – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити зв'язок між особливостями етнічної ідентичності та базовими цінностями особистості у представників двох етнічних груп – українців та казахів.

Гіпотези дослідження:

– представникам українського етносу притаманне більш позитивне ставлення до своєї ідентичності, в той час як для представників казахського етносу – більш стримане та індиферентне;

– представники українського етносу більш емоційно сприймають власну етнічну ідентичність, у той час як представники казахського етносу – більш раціонально;

– представники українського етносу мають більшу прихильність до цінностей Мудрість та Гуманність;

– представники казахського етносу мають більшу прихильність до цінностей Мудрість та Трансцендентність;

– представники українського етносу більш орієнтовані на уникнення невдачі, в той час як представники казахського етносу – на досягнення успіху;

– представники українського етносу більш закриті та емоційно стримані, в той час, як представники казахського етносу – відкриті та емоційно лабільні.

Матеріал і методи. З метою підтвердження гіпотези було проведено емпіричне дослідження. У якості досліджуваних було обрано 60 осіб – представників українського та казахського етносів (з них – 20 чоловіків, 40 жінок) віком від 22 до 28 років. Усі досліджувані мали вищу освіту та працювали у сфері ІТ, дизайну та інтернет-медіа.

У якості методів дослідження було обрано такі психодіагностичні методики:

– методика «*Типи етнічної ідентичності*» (Г. У. Солдатова, С. В. Рижова) призначена для виявлення домінуючого типу етнічної ідентичності: етнічний ні-

гілізм, етнічна індиферентність, норма (або позитивна ідентичність), етнічний егоїзм, етнічна ізоляція, етнічний фанатизм;

– *методика Дж. Фінні MEIM (Multigroup Ethnic Identity Measure* в адаптації Г. У. Стефаненко, Г. М. Арбітайло) спрямована на діагностику вираженості етнічної ідентичності за двома критеріями: когнітивним компонентом (знання та уявлення про етнічні особливості народу, зміст етнічних ауто- та гетеростереотипів) та афективним компонентом (ставлення до етносу, оцінка приналежності до етносу, спрямованість етнічних стереотипів, етнічні вподобання);

– *методика Values in Action (Цінності в дії)*, в адаптації Е. Л. Носенко та Л. І. Байсари, спрямована на дослідження ціннісної сфери особистості. Її принциповою відмінністю від попередніх психодіагностичних засобів дослідження даної сфери є те, що всі запропоновані в методиці цінності є позитивними. Перевага даної методики в тому, що процедура побудови ієрархії цінностей відбувається автоматизовано, без участі досліджуваного. За допомогою опитувальника для кожного індивідуума виокремлюється по п'ять «сильних» властивостей особистості, які формують вершину індивідуальної ієрархії цінностей і відбивають найбільш «визначальні» особистісні властивості (*signature character strengths*) – своєрідну *візитну картку* особистості;

– *методика дослідження мотивації досягнень А. Мехрабіана* в адаптації М. Ш. Магомед-Емінова призначена для діагностики двох узагальнених стійких мотивів особистості: мотиву прагнення до успіху і мотиву уникнення невдачі;

– *п'ятифакторний опитувальник особистості (Big five* П. Коста та Р. МакКрае, в адаптації А. Б. Хромова), спрямований на дослідження основних диспозиційних рис особистості та ступеню їх вираженості.

У ході емпіричного дослідження нами були отримані такі дані: за методикою «Типи етнічної ідентичності» (Г. У. Солдатова, С. В. Ринова) 70 % представників української вибірки демонстрували позитивне ставлення до власної етнічної ідентичності та до представників інших етносів; майже 54 % представників казахської вибірки демонстрували тенденції до етноіндиферентності.

Гіпотеза щодо прихильності представників українського та казахського етносів до різних типів етнічної ідентичності була перевірена за допомогою непараметричного критерію U-Манна-Уїтні. Результати розрахунку представлені у табл. 1.

Таблиця 1

Результати розрахунку непараметричного критерію U-Манна-Уїтні за шкалами методики «Типи етнічної ідентичності» (Г. У. Солдатова, С. В. Ринова)

Назва шкали	Середні значення		Рівень значущості
	Українці	Казахи	
Етнігілізм	4,27	3,64	$p > 0,05$
Етноіндиферентність	9,14	13,64	$p < 0,01^{**}$
Норма	16,94	15,5	$p < 0,01^{**}$
Етноегоїзм	3,37	3,44	$p > 0,05$
Етноізоляція	3,94	2,37	$p < 0,05^*$
Етнофанатизм	4,2	2,5	$p > 0,05$

Примітка: зірочками виокремлені показники, за якими отримано статистично достовірні відмінності між двома групами

Як можна побачити з табл. 1, статистично значущі відмінності між результатами представників українського та казахського етносів були отримані за шкалами «Етноіндиферентність», «Норма» та «Етноізоляція». Такий результат можна пояснити таким чином. Етнічна ідентичність – це ментальний конструкт, що

формується як результат процесу соціалізації та етнічної ідентифікації особистості, та на який суттєво впливає історичний контекст, географічні особливості території проживання етносу і стиль життя. Особливості історичного розвитку, війни, залежність від інших більш потужних держав зумовлюють особливості типу етнічної ідентичності. Детальний аналіз теоретичних даних вказує на вплив саме цих факторів на процес формування етнічної ідентичності.

Для виявлення особливостей сприйняття власної етнічної ідентичності була використана методика Дж. Фінні, спрямована на дослідження вираженості компонентів етнічної ідентичності – когнітивного та афективного. Аналізуючи результати дослідження, можна зробити висновок, що для представників казахського етносу характерним є високий рівень сприйняття власної ідентичності як на когнітивному, так і на афективному рівнях. У представників українського етносу трохи переважає афективний компонент сприйняття ідентичності.

Для дослідження ціннісної сфери особистості у представників українського та казахського етносів була використана методика «Цінності в дії» (Values in Action). З її допомогою вдалося виявити найбільш значущі цінності, характерні для представників українського та казахського етносів.

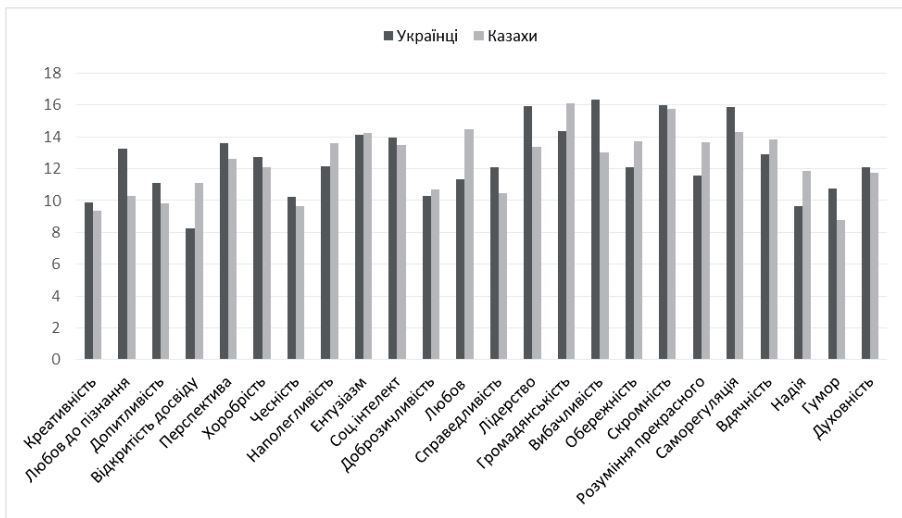

Рис. 1. Базові цінності особистості за результатами методики «Цінності в дії» (Values in Action)

Як можна побачити з наведеного вище рисунку, українці демонструють прихильність до таких цінностей, як креативність, любов до пізнання, допитливість, перспектива, лідерство, вибачливість, саморегуляція, гумор та духовність, у той час як для представників казахського етносу притаманна прихильність до таких цінностей, як відкритість досвіду, наполегливість, доброзичливість, любов, громадянськість, обережність, вдячність та надія.

Для виявлення зв'язків між показниками методик «Цінності в дії» (Values in Action) та «Типи етнічної ідентичності» (Г. У. Солдатова, С. В. Рижова) було застосовано коефіцієнт рангової кореляції ρ -Спірмена. Кореляція проводилась окремо у двох групах досліджуваних – представників українського та казахського етносів. Статистично значущі кореляції серед результатів у представників української вибірки були отримані за такими шкалами:

– помірний позитивний зв'язок між духовністю та етноіндиферентністю – $\rho=0,551$;

- помірний позитивний зв'язок між допитливістю та етнотероризмом – $\rho=0,522$;
- помірний позитивний зв'язок між соціальним інтелектом та нормою – $\rho=0,440$;
- помірний позитивний зв'язок між допитливістю та етнофанатизмом – $\rho=0,433$;
- помірний позитивний зв'язок між лідерством та нормою $\rho=0,408$;
- помірний позитивний зв'язок між наполегливістю та етнофанатизмом $\rho=0,385$;
- помірний позитивний зв'язок між саморегуляцією та етнотероризмом $\rho=0,381$;
- помірний від'ємний зв'язок між громадянськістю та етноіндиферентністю $\rho=-0,437$;
- помірний від'ємний зв'язок між любов'ю та етноіндиферентністю $\rho=-0,453$.

Помірний позитивний зв'язок між шкалами методик свідчить про таке: чим меншою є значуща цінність за шкалою методики «Цінності в дії» (Values in Action), тим вищим є показник типу етнічної ідентичності за методикою «Типи етнічної ідентичності» (Г. У. Солдатова, С. В. Рижова). Так само, помірний від'ємний зв'язок між шкалами методик свідчить про те, що чим меншою є значуща цінність за шкалою методики «Цінності в дії» (Values in Action), тим нижчим є показник типу етнічної ідентичності за методикою «Типи етнічної ідентичності» (Г. У. Солдатова, С. В. Рижова).

Статистично значущі кореляції у результатах серед представників казахської вибірки були отримані за такими шкалами:

- помірний позитивний зв'язок між лідерством та нормою $\rho=0,429$;
- помірний позитивний зв'язок між допитливістю та етноіндиферентністю $\rho=0,375$;
- помірний позитивний зв'язок між чесністю та етнофанатизмом $\rho=0,357$;
- помірний позитивний зв'язок між вдячністю та нормою $\rho=0,328$;
- помірний позитивний зв'язок між гумором та нормою $\rho=0,324$;
- помірний позитивний зв'язок між лідерством та етнотероризмом $\rho=0,321$;
- помірний позитивний зв'язок між вибачливістю та етноіндиферентністю $\rho=0,319$;
- помірний позитивний зв'язок між саморегуляцією та етнологізмом $\rho=0,310$;
- помірний від'ємний зв'язок між гумором та етноіндиферентністю $\rho=-0,574$;
- помірний від'ємний зв'язок між любов'ю та етнологізмом $\rho=-0,556$;
- помірний від'ємний зв'язок між відкритістю досвіду та етнофанатизмом $\rho=-0,465$;
- помірний від'ємний зв'язок між гумором та етноізоляцією $\rho=-0,460$;
- помірний від'ємний зв'язок між відкритістю досвіду та етноіндиферентністю $\rho=-0,456$;
- помірний від'ємний зв'язок між любов'ю до пізнання та етнофанатизмом $\rho=-0,422$;
- помірний від'ємний зв'язок між ентузіазмом та етнотероризмом $\rho=-0,364$.

Помірний позитивний зв'язок між шкалами методик свідчить про те, що чим меншою є значущість цінності за шкалою методики «Цінності в дії» (Values in Action), тим вищим є показник типу етнічної ідентичності за методикою «Типи етнічної ідентичності» (Г. У. Солдатова, С. В. Рижова). Так само, помірний від'ємний зв'язок між шкалами методик свідчить про те, що чим меншою є значущість цінності за шкалою методики «Цінності в дії» (Values in Action), тим нижчим є показник типу етнічної ідентичності за методикою «Типи етнічної ідентичності» (Г. У. Солдатова, С. В. Рижова). Зазначене свідчить про взаємозв'язок типу ідентичності та найбільш значущими цінностями у представників українського та казахського етносів.

Для дослідження диспозиційних рис особистості була обрана методика «П'ятифакторний опитувальник особистості» в адаптації А. Б. Хромова, яка дозволила визначити психологічні особливості представників українського та казахського етносів. Гіпотеза дослідження щодо того, що представники українського етносу є більш закритими та емоційно стриманими, в той час, як представники казахського етносу – відкриті та емоційно лабільні, була перевірена за допомогою непараметричного критерію U-Манна-Уїтні.

Таблиця 2

Результати розрахунку непараметричного критерію U-Манна-Уїтні за шкалами методики «П'ятифакторний опитувальник особистості»

Назва шкали	Середні значення		Рівень значущості
	Українці	Казахи	
Екстраверсія-інтроверсія	47,6	52,47	$p < 0,05^*$
Прив'язаність-обережність	52,7	51,57	$p > 0,05$
Самоконтроль	53,1	50,83	$p > 0,05$
Емоційна стабільність	47,27	52,8	$p < 0,05^{**}$
Експресивність-практичність	57,57	50,43	$P < 0,05^{**}$

Примітка: зірочками виокремлені показники, за якими отримано статистично достовірні відмінності між двома групами

Як можна побачити, статистично значущі відмінності між результатами представників українського та казахського етносів були отримані за шкалами «Екстраверсія-інтроверсія», «Емоційна стабільність» та «Експресивність-практичність». Такий результат можна проінтерпретувати таким чином. Диспозиційні риси особистості – це унікальний набір індивідуальних особливостей, міра вираженості яких визначає особливості соціальної адаптації та взаємодії з оточуючими. На схильність особистості діяти тим чи іншим чином суттєво впливають особливості культури, представником якої є особистість

Висновки. Етнічна ідентичність являє собою складний ментальний конструкт, який є результатом складного та довготривалого процесу соціалізації та етнічної ідентифікації. Етнічна ідентичність включає в себе когнітивний та афективний компоненти, не є сталою та відображає в собі етноспецифічні уявлення, переконання та цінності.

На основі теоретичного та емпіричного дослідження впливу особливостей етнічної ідентичності на формування базових цінностей особистості виявлено, що особливості етнічної ідентичності мають вплив на прихильність особистості до тих чи інших цінностей.

При аналізі результатів емпіричного дослідження було встановлено, що до найважливіших цінностей у представників українського етносу належать: відкритість досвіду, надія, креативність, чесність, доброзичливість. Найважливішими цінностями у представників казахського етносу виявилися: почуття гумору, креативність, чесність, любов до пізнання, справедливість. Такі дані підтверджують наше припущення про наявність впливу етнічної ідентичності на ціннісну сферу особистості.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у розширенні уявлень про феномен етнічної ідентичності та базові цінності серед представників різних етносів, а також врахування цих особливостей під час проведення психологічних тренінгів та психокорекційних заходів з метою створення позитивного психологічного клімату в колективах, організаціях та компаніях (зокрема – міжнародних та транснаціональних), працівники яких є представниками різних культур та народів.

Бібліографічні посилання

- Akatay, S. (2001), *Ancient cults and the traditional culture of the Kazakh nation [Drievniye kul'ty i traditsionnaya kultura kazakhskogo naroda]*, KazNIIKI, Almaty.
- Barrett, M. (2008), *Children's Knowledge, Beliefs and Feelings about Nations and National Groups: Essays in Developmental Psychology*, Psychology Press, New York, NY.
- Boyko, S. M. (2002), "Basic values of Ukrainians" ["Bazovi tsinnosti ukrayinskoho narodu"]. *Visnyk Kyivs'koho universytetu. Seriya: Ukrayinoznavstvo – Kyiv university bulletin. Ukrainian sciences series*, No. 6, p. 17–24.
- Chávez, A. F. & Guido-DiBrito, F. (1999), "Racial and Ethnic Identity and Development", *New Directions for Adult and Continuing Education*, Vol. 84, p. 39–47.
- Garvanova, M. Z. & Garvanov, I. G. (2014), "The study of values in modern psychology" ["Issledovaniye tsennostey v sovremennoy psikhologii"]. *Modern Psychology: Proceedings of the 3th International Conference [Sovremennaya psikhologiya: tezisyy 3-ey mezhdunarodnoy konferentsii]*, Kazan, October, p. 5–20.
- Hnatenko, P. (2000), *National psychology [Natsional'naya psikhologiya]*, Dnipropetrovsk national university press, Dnipropetrovsk.
- Howard, J. A. (2000), "Social psychology of identities", *Annu. Rev. Sociol.*, Vol. 26, p. 367–393.
- Hritsanov, A. A., Abushenko, V. L., Yevel'kin, G. M., Sokolova, G. N., & Tereschenko, O. V. (2003), *Sociology: encyclopaedia [Sotsiologiya: entsiklopediya]*, Knizniy Dom, Moscow.
- Ivanova, N. V. (2012), "Theoretical aspects of the study of ethnic cultural symbols" ["Teoreticheskiye aspekty izucheniya kul'turnykh simvolov"]. The problems of the theory and practice of ethnopsychology and ethnology [Problemy teorii i praktiki etnopsikhologii i etnologii], Moldova, The institute of the cultural heritage, The center of ethnology, p. 94–115.
- Сборник научных статей Проблемы теории и практики этнопсихологии и этнологии / Акад. Наук Молдовы, Ин-т Культурного Наследия, Центр Этнологии; науч. ред.: В. П. Степанов.
- Khabenskaya, E. O. (2006), "Ethnic identity: approaches to the problem" ["Etnicheskaya identichnost': podkhody k probleme"], available at: http://world.lib.ru/k/kim_german_nikolaewich/4030-3.shtml.
- Konchalovskaya, M. M. (2007), "The concept of identity in the foreign psychology" ["Ponyatie identichnost' v zarubezhnoy psikhologii"], available at: <http://www.allpsychology.ru/modules.php?name=Pages2&go=page&pid=14&page=1>.
- Leontyev, D. A., Averina, A. Zh., Aleksandrova, L. A. & Vasilyev, I. V. (2014), *Personal potential: the structure and diagnostics [Lichnosntuy potentsial: struktura i diagnostika]* / Leontyev, D. A. (ed.), Smysl, Moscow.
- Marcia, J. E. (1980), "Chapter 5: Identity in Adolescence". In Adelson, J. (Ed.). *Handbook of Adolescent Psychology*, Wiley, New York, NY, p. 109–137.
- Matyazh, S. V. & Berezianska, A. O. (2013), "The classification of values and value orientations of personality" ["Klasyfikatsiya tsinnostey ta tsinnisnyh orientatsiy osobystosti"]. Naukovi pratsi Chornomors'kogo derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu "Kyevo-Mohylyans'ka akademiya". Seriya: Sotsiolohiya – The Theses of Chornomorsk Petro Mohyla Black Sea state university. Series: Sociology, Vol. 225 No. 13, p. 27–30.
- Mukhamedzhanova, N. M. (2009), *Actual problems of sociocultural dynamics [Aktual'niye problem sotsiokul'turnoy dinamiki]*, Orenburg University Press, Orenburg.
- Nahorna, L. P. (2008), *Regional identity: the Ukrainian context [Regional'na identychnust': ukrayins'kuy kontekst]*, Kuras Institute of political and ethnic studies press, Kyiv.
- Nagel J. (1996) *American Indian Ethnic Re-newal: Red Power and the Resurgence of Identity and Culture*. New York: Oxford University Press, NY.
- Nosenko, E. L. & Arshava, I. F. (2010), *The modern trends of the foreign psychology: the psychology of personality [Suchacny napryamy zarubizhnoy psikhologii: psikhologiya osobystisti]*, Dnipropetrovsk national university press, Dnipropetrovsk.
- Nosenko, E. L. & Maievs'ka, N. A. (2005), *Psychological features of the Ukrainians and the directions of their changes under the conditions of social- economic transformations [Psykhologichni osoblyvosti ukrayintsiv ta napryamky yih zmin v umovah sotsial'no-ekonomichnyh peretvoren']*, Tarbut- LAAM Press, Kharkiv.

- Peterson, C. & Seligman, M. E. P. (2004), *Character Strengths and Virtues: A Handbook and Classification*, Oxford University Press, NY.
- Pravdyvets, N. O. (2010), "The theoretical model of the phenomenon of personal ethnic identity" ["Teoretychna model' fenomenu etnichnoyi identichnosti osobystosti"]. *Aktual'ny problemy psykhologii: organisatsiyna psykholohiya. Ekonomichna psykholohiya, Sotsial'na psykholohiya – Actual problems of psychology: organizational psychology. Economic Psychology. Social Psychology*, Vol. 1 No. 27, p. 137–145.
- Phinney, J. S. & Ong, A. D. (2007), "Conceptualization and Measurement of Ethnic Identity: Current Status and Future Directions", *Journal of Counseling Psychology*, Vol. 54 No. 3, p. 271–281.
- Shils, E. (1961), "Centre and periphery", *In the Logic of Personal Knowledge: Essays Presented to Michael Polanyi*, p. 117–130.
- Skotna, N. & Stets, V. (2012), "The features of ethnic and national identity" ["Osoblyvosti etnichnoyi i national'noyi identichnosti"]. *Molod' i rynek – Youth and Market*, No 8, p. 6–10.
- Yegenisova, A. K. & Yerubayeva, A. R. (2015), "Psychological features of national mentality of the Kazakh people" ["Psikhologicheskkiye osobennosti natsiona'nogo mentaliteta kazakhskogo naroda"], *Mezhdunarodnyy zhurnal eksperimental'nogo obrazovaniya. Seriya: Istoricheskiye nauki – International journal of experimental education. Series: Historical sciences*, No 4, p. 371–376.

Надійшла до редколегії 10.01.2017

УДК 159.9.072.433

Г. О. Гулько

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

РОЛЬ МОТИВАЦІЇ ДОСЯГНЕННЯ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОБДАРОВАНОГО ПІДЛІТКА

Анотація. Визначено сучасні тенденції трактування мотивації досягнення та соціалізації особистості з позицій вітчизняних та зарубіжних учених. Розглянуто тенденції та форми мотивації досягнення, механізми її функціонування. Досліджено зв'язок рівня мотивації досягнення та здібностей особистості, її академічних успіхів та чинників, що можуть на них впливати. Соціалізацію розглянуто з позицій засвоєння та відтворення суспільних відносин. Поставлено проблему наявності, причин та наслідків зв'язку структурних компонентів процесу соціалізації особистості із провідними мотивами навчання. Наведено результати емпіричного дослідження рівня соціалізованості та структури навчальної мотивації підлітків.

Ключові слова: мотивація досягнення, соціалізація, підлітковий вік, освітній простір, структура навчальної мотивації, структура соціалізації, обдарованість.

Аннотация. Рассматривается взаимосвязь мотивации достижения, ее форм с феноменом социализации личности в таких социальных институтах как школы и лицеи. Акцент сделан на процессе социализации подростков с высоким уровнем одаренности. Определяется уровень социализации, ее компонентов, мотивации достижения, ее тенденций у одаренных подростков. Исследовано, что уровень социализации современных подростков средний, при этом немного снижен уровень моральности, но высокий уровень социальной активности, ведущим мотивом обучения является саморазвитие ребенка. Установлено, что на высокий уровень социализованности влияет ориентация учеников на достижения успеха в процессе обучения.

Ключевые слова: мотивация достижения, социализация, подростковый возраст, образовательное пространство, структура учебной мотивации, структура социализации, одаренность.

Постановка проблеми дослідження. Аналіз психологічної літератури свідчить про те, що проблема мотивації досягнення знайшла відображення у працях зарубіжних (Д. Аткинсон, М. Ш. Магомед-Емінов, Д. Макклелланд, Д. Мацумото, А. Мехраб'ян, Х. Хекхаузен та ін.) та вітчизняних (Т. О. Гордєєва, Е. П. Ільїн, Т. С. Кудріна та ін.) вчених, в яких розкрито сутність мотивації досягнення, її функції, види, форми, структура та чинники, які обумовлюють її розвиток. Проте проблема зв'язку процесу соціалізації та мотиву досягнення обдарованого підлітка ще не знайшла достатнього висвітлення в літературі.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні мотивація як психічне явище трактується по-різному. В одному випадку – як сукупність факторів, що підтримують і направляють, тобто визначають поведінку (Ж. Годфруа, К. Мадсен,), в іншому випадку – як сукупність мотивів (К. К. Платонов), у третьому – як спонукання, що викликає активність організму й визначає її спрямованість. Крім того, мотивація розглядається як процес психічної регуляції конкретної діяльності (М. Ш. Магомед-Емінов), як процес дії мотиву і як механізм, що визначає виникнення, напрям і способи здійснення конкретних форм діяльності (І. А. Джидар'ян), як сукупна система процесів, відповідальних за спонукання й діяльність (В. К. Вілюнас) (Madsen, 1973; Magomed-Eminov, 1987; P'in, 2000).

Терміном «мотивація» у сучасній психології позначаються як мінімум два психічних явища: 1) сукупність спонукань, що викликають активність індивіда, тобто система факторів, що детермінують поведінку; 2) процес утворення, формування мотивів, характеристика процесу, що стимулює й підтримує поведінкову активність на певному рівні (Atkinson & Feather, 1966; Gordashnikov & Osin, 2009).

Одним із різновидів мотивації є мотивація, спрямована на досягнення. Мотив досягнення на сьогоднішній день найбільше добре вивчений. Ще в 1938 р. Г. А. Мюррей включив його у свій список потреб під ім'ям «потреби досягнення». Він описував цю потребу в такий спосіб: «Справлятися із чимсь важким. Справлятися з фізичними об'єктами, людьми або ідеями, маніпулювати ними або організовувати їх. Робити це настільки швидко й незалежно, наскільки це можливо. Переборювати перешкоди й досягати високого рівня. Перевершувати самого себе. Змагатися з іншими й перевершувати їх. Збільшувати свою самоповагу завдяки успішному застосуванню своїх здатностей» (Khekkhausen, 2003: 201–205).

М. Ш. Магомед-Емінов, зазначаючи, що у сфері дослідження мотивації досягнення намітилися два діаметрально протилежних підходи до її трактування (динамічний, що ігнорує значення пізнавальних процесів, та когнітивний, що абсолютизує роль інформаційних, пізнавальних процесів), вважає, що перспективним є дослідження мотивації досягнення як складної системи інтегрованих в єдине ціле афективних та когнітивних процесів. Він запропонував системно-динамічну модель, яка дозволяє описати специфіку процесуального розвитку мотивації.

М. Ш. Магомед-Емінов виокремлює чотири основні функції мотиву: ініціацію, селекцію, регуляцію виконання, переключення. Структура мотивації поділяється на чотири структурні компоненти відповідно до чотирьох основних функцій, які мотивація здійснює в діяльності як у складнішій метасистемі, що її включає (Magomed-Eminov, 1987).

У процесі подальших досліджень у межах цього мотиву було виявлено дві незалежні мотиваційні тенденції: прагнення до успіху та прагнення уникнути невдачі (Дж. Аткинсон, Д. Макклелланд, Х. Хекхаузен) (Atkinson & Feather, 1966).

Мотив досягнення успіху – це стійке прагнення особистості до досягнення високих результатів у якій-небудь діяльності. Для таких людей характерна висока активність, упевненість у собі, висока самооцінка. Прагнучи до успіху, вони ставлять більш складні завдання, більшою мірою ризикують, підвищують рівень своїх досягнень.

Мотив уникнення невдачі виділений з мотиву досягнення. Головне спонукання людини – це прагнення уникнути невдачі. Такі люди вибирають найчастіше легкі завдання, тому що бояться виявитися незадоволеними. Вони можуть вибирати й дуже важкі завдання, тому що невдача в цьому випадку не сприймається як особистий неуспіх, а лише як наслідок обставин (Gordashnikov & Osin, 2009; Zinchenko & Meshcheryakov, 2002; McClelland, 2007).

Експериментальним шляхом було виявлено, що з основними тенденціями мотивації досягнення (прагнення до успіху чи уникнення невдач) пов'язані різні поведінкові стратегії. Так, при переважанні мотиву досягнення успіху в поведінці людини відсутня тривога з приводу можливих неудач і спостерігається прагнення до здійснення діяльності в ситуаціях, результат яких не може бути заздалегідь визначений і залежить від індивідуальних здібностей. Для людей з переважанням мотиву уникнення невдачі характерним є вибір діяльності, результат якої меншою мірою залежить від індивідуальних здібностей, для них також характерна виражена тривога у зв'язку з можливими невдачами й потреба уникати ситуації, результат якої невизначений (Kudrina, 1997; Gordeeva et al., 2002).

Д. Мацумото виокремлює дві форми мотивації досягнення: індивідуально та соціально орієнтовану. Індивідуально орієнтована мотивація досягнення зазвичай має місце в західних культурах, наприклад, у США. Індивід прагне до успіху заради свого власного «Я». В китайському ж суспільстві набагато поширенішою є соціально орієнтована мотивація досягнення. За такої форми мотивації індивід прагне до успіху заради релевантного оточення, наприклад, заради членів родини. Китайський студент може старанно вчитися, щоб бути прийнятим до престижного університету і потім влаштуватися на роботу в провідну компанію. З поведінкової точки зору, можливо, й немає відмінностей між китайським та американським індивідом, який також прагне до успіху у навчанні та на роботі. Проте у випадку китайців кінцевою метою може бути не особиста кар'єра, а завдання більш колективістичного або взаємозалежного характеру. Взаємозалежні цілі можуть включати в себе зміцнення соціального становища своєї родини, виправдання очікувань членів сім'ї або власного почуття обов'язку перед батьками, які пішли на великі жертви, щоб виховати та підтримати студента. Інакше кажучи, прагнення до успіху в китайського студента має набагато глибше соціальне коріння та необов'язково відображає його бажання збагатити або «просунути» власне «Я», що підтверджено даними Д. Бонда. Зокрема, він оцінював різні рівні мотивації серед китайських студентів і виявив, що вони демонструють підвищений рівень соціально орієнтованої мотивації досягнення порівняно з індивідуально орієнтованою (Matsumoto, 2003).

Поняття мотивації досягнення розглядається вже давно і на сьогодні налічує декілька теорій, які пояснюють її структуру та взаємозв'язок з іншими особливостями і сферами особистості. Окрім того багато сучасних учених проводять дослідження з метою всебічного вивчення даного питання, а саме особливостей, чинників, наслідків мотивації досягнення у повсякденному житті людини.

Одним із варіантів розуміння мотивації досягнення разом із результатами дослідження поданий в статті «Мотиваційні ефекти в так званій ситуації перевірки здібностей та досягнення в галузі освіти», написаній Джоном В. Аткинсоном, засновником учення мотивації досягнення. Автор провів дослідження і вивчив як високомотивовані діти складають «тести здібностей», тобто довів зв'язок між високим рівнем мотивації досягнення і високим рівнем здібностей людини. Але результати досліджень також вказують на тенденцію зменшення ефективності виконання «тестів здібностей» (so-called test of ability) при завищеному рівні мотивації досягнення. Крім того, автор вказує, що сучасні діти більш мотивовані на досягнення ніж будь-хто інший у минулому – із збільшенням кількості інформа-

ції у вільному доступі підвищується і бажання учнів досягнути цю інформацію в повному обсязі (Atkinson & Raynor, 1978).

Річард де Чармс вивчає походження здібностей в контексті мотивації досягнення та особистісні чинники цього явища. Ним представлені різні параметри, з яких складається мотивація досягнення, які впливають на результат будь-якої дії людини. Автор описує причинно-наслідковий зв'язок між рівнем виконання шкільних тестів та попередньою тренуваністю учнів у прагматичній і епістеміологічній парадигмах і приходить до висновку, що у реальному світі та науці ми керуємося прагматичною парадигмою, тому що епістеміологічна парадигма не може дати нам адекватне пояснення не тільки що це таке – наше досліджуване явище, але і як, і чому це працює. Крім того, важливим є те, що коли ми вивчаємо мотивацію досягнення і виконуємо експерименти в цій сфері, ми повинні враховувати всі параметри, які входять у повсякденну структуру нашої ідеї чи гіпотези (Achievement motivation, 1980).

Кеннеді Т. Хілл (у статті «Мотивація, оцінка і освітня політика тестування») досліджує процедуру тестування в освітньому середовищі, яка включає правила, індикатори, обставини і політику тестування. Автор представляє результати тестування різних груп учнів по класах: високо, середньо і низькомотивовані, з високим і низьким рівнем тривожності та їх результати виконання перевірки здібностей. Хілл з колегами намагалися розробити оптимальні умови щодо тестування, які включають у себе рівень мотивації досягнення (обидві тенденції – досягти успіху і уникнути невдачі), рівень тривоги, тиск часу, стиль поведінки при виконанні завдання, досвід успішного виконання таких завдань, вплив учителя, рівень особистих здібностей в математиці і гуманітарних науках і зміст тестів. Результати показують, що високомотивовані діти, як правило, мають високий рівень тривожності, низькомотивовані – низький рівень. Коли діти виконують завдання на визначення їхніх здібностей в умовах ліміту часу, вони роблять набагато більше помилок, ніж коли час не лімітується. Щоб мати високоінтелектуальних студентів і уникнути збоїв в екзаменаційній ситуації, наші школи і вчені мають спільно працювати над розробкою нової політики тестування, яка дозволить звести до мінімуму негативний вплив на продуктивність дитини і підвищити результати «тестів здібностей» (Hill & Eaton, 1977).

Існують дві тенденції мотивації досягнення – досягнення успіху та уникнення невдач. Обидві вони мають на меті підтримання оптимального рівня продуктивності, але шляхи до цієї мети різні (McClelland, 2007). Цим питанням також займалась і Маргарет М. Кліффорд, вона представляє аналіз теорії розчарування, теорії реактивного опору, теорії атрибуції, теорії мотивації досягнення. При цьому діти, переважаючою тенденцією у яких є уникнення невдач, набагато частіше відчують тривогу, що негативно впливає на подальшу їхню продуктивність. Це буває через те, що вони обирають або нереалістично складні завдання або занадто прості, успіх виконання яких не приносить задоволення і підтвердження рівня значущості власної особистості. Тенденція досягнення успіху передбачає постановку адекватних рівню здібностей задач і успішне їх виконання, що мінімізує негативні впливи і допомагає розвиватися (Achievement motivation, 1980).

Герберт Дж. Уолберг і Маргарет Югарлі визначають основні чинники, що впливають на формування і розвиток мотивації досягнення: якість навчання, стосунки вдома та прозорість освіти. Також досліджені і основні стилі поведінки людини в ситуації досягнення. Виділяють стиль лідерства, коли особа намагається стати найкращою за здібностями в даному колективі, та персональний стиль, коли автономність стає провідною цінністю і людина ставить перед собою завдання досягти більшого, порівнюючи із собою у минулому (Achievement motivation, 1980).

Важливим для вивчення та існування людини у суспільстві є також процес адаптації. З процесом адаптації людина стикається з народження і до кінця життя: адаптація новонародженого, адаптація до дитячого дошкільного закладу, до колективного виховання, до школи, будь-якого іншого освітнього закладу (ПТУ, ВНЗ, аспірантура), до праці, трудових і фізичних навантажень, довкілля, кліматичних умов, часових поясів і т. д.

Результатом адаптації виступає адаптованість, під якою в соціальній педагогіці розуміється система якостей особистості, що забезпечують успішність подальшої життєдіяльності. Адаптивна ситуація орієнтована на відновлення значущих зв'язків і відносин дитини в мікросоціумі. Вона є найважливішим механізмом соціалізації (Nikulina, 2008).

Існує багато визначень поняття соціалізації. У більшості випадків поняття соціалізації тлумачиться як процес та результат соціального розвитку людини. На думку І. С. Кона, соціалізація є сукупністю всіх соціальних і психологічних процесів, за допомогою яких індивід засвоює систему знань, норм і цінностей, що дають змогу функціонувати як повнокровному члену суспільства (Кон, 1999). У вітчизняній соціальній психології закріпилося уявлення про соціалізацію як двобічний процес, що включає в себе не тільки засвоєння, але й активне відтворення індивідом суспільних відносин (Г. М. Андрєєва, Є. Б. Весна, А. В. Мудрик, Д. І. Фельдштейн). В онтогенезі соціалізація визначається як процес оволодіння індивідом соціальним досвідом шляхом засвоєння певної системи соціальних норм, ролей в культурі, перетворення дитини на активного учасника суспільного і культурного життя (Aver'yanova & et al., 2005; Andreeva, 2000; Feldshtein, 1985).

Отже, сукупно, соціалізація – це розвиток людини протягом усього його життя у взаємодії з навколишнім середовищем у процесі засвоєння і відтворення соціальних норм і цінностей, а також саморозвитку і самореалізації в тому суспільстві, до якого вона належить.

Виходячи із усього вищевикладеного, **метою** роботи є виявити зв'язок між структурними елементами соціалізованості особистості та певними видами мотивів. Об'єктом дослідження нами було обрано процес соціалізації обдарованих підлітків. Предмет дослідження – зв'язок мотивації та соціалізації учнів.

Завдання роботи:

1. Проаналізувати сучасні тенденції трактування понять соціалізація та мотивація досягнення.
2. Визначити рівень соціалізованості та структуру навчальної мотивації учнів.
3. Виявити зв'язок рівня соціалізації обдарованих підлітків та провідних мотивів навчання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для визначення зв'язку між соціалізованістю учнів та основними мотивами навчальної діяльності було проведено дослідження обдарованих учнів ліцею віком від 13 до 17 років у кількості 179 осіб. Були використані такі методики дослідження: «Методика для діагностики рівня соціалізованості учнів» М. І. Рожкова, яка містить такі структурні елементи соціалізації: соціальна адаптованість, автономність, соціальна активність, моральність та загальний рівень адаптованості та методика «Структура навчальної мотивації школяра» М. В. Матюхіної (Matyuhina, 2004).

За результатами дослідження структури навчальної мотивації за методикою М. В. Матюхіної найбільш сильними мотивами навчання ліцеїстів є «саморозвиток» – пізнати себе, створити уявлення про себе, структуру своєї особистості, усі її грані, і в подальшому розвивати себе, свою індивідуальність, «досягнення» – орієнтація на досягнення цілей, успіху в діяльності, «пізнавальні» – дізнатися про навколишній світ (рис. 1).

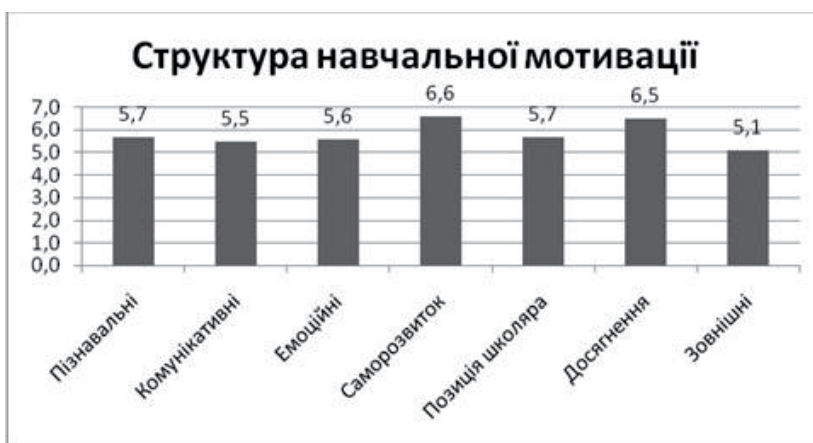

Рис. 1. Структура навчальної мотивації обдарованих підлітків

Рівень загальної соціалізованості учнів за методикою М. І. Рожкова склав 2,8 бали – середній рівень, всі інші складові соціалізованості також знаходилися на середньому рівні, лише соціальна активність учнів була на високому рівні (рис. 2.)

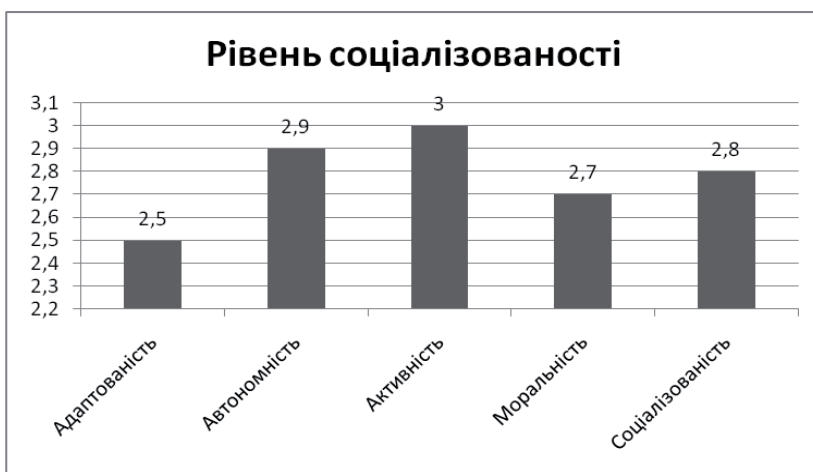

Рис. 2. Рівень соціалізованості обдарованих учнів

Соціалізованість більшості ліцеїстів характеризується середнім ступенем розвитку соціальної адаптованості (68,7 % учнів), середнім (49,7 %) і високим (47 %) рівнем соціальної автономності, середнім рівнем соціальної активності (52,7 % учнів) та середнім (54,7 %) з тяжінням до високого (33,3 %) рівнем з морального розвитку особистості.

За результатами дослідження методом парних кореляцій Пірсона було виявлено зв'язок між загальним рівнем соціалізованості та мотивом досягнення (коефіцієнт кореляції – 0,480, при статистичній значимості менше, ніж 0,000), а також зв'язок із мотивом «позиція школяра» (коефіцієнт кореляції – 0,443, при статистичній значимості менше, ніж 0,000). Високий рівень соціалізованості учнів залежить від переважання в структурі навчальної мотивації мотиву досягнення. Крім того, учні, мотивовані на досягнення, не тільки успішно соціалізуються у освіт-

ньому просторі, а також мають високі показники соціальної автономності (коефіцієнт кореляції – 0,336, при статистичній значимості менше, ніж 0,0001) та соціальної активності (коефіцієнт кореляції – 0,457, при статистичній значимості менше, ніж 0,0001) (див. табл. 1). Отримані результати дають можливість казати про важливість для соціалізації учнів мотиву «позиція школяра», коли вихованець орієнтований на засвоєння способів добування знань: інтереси до прийомів самостійного отримання знань, до методів наукового пізнання, до способів саморегуляції навчальної роботи, раціональної організації своєї навчальної праці.

Таблиця 1

**Особливості зв'язку складових соціалізованості та навчальної мотивації учнів
(за критерієм r-Пірсона), N=179**

Назва змінних	Пізнавальні мотиви	Комунікативні мотиви	Емоційні мотиви	Мотиви саморозвитку	Мотиви школяра	Мотиви досягнення	Зовнішні мотиви
Адаптованість	0,069	** 0,256	** 0,235	-0,010	** 0,417	** 0,308	0,321 **
Автономність	0,071	** 0,233	0,100	0,048	0,081	** 0,336	0,037
Активність	0,133	0,230 **	0,127	0,174 *	0,218 **	0,457 **	-0,049
Моральність	0,161 *	0,251 **	0,197 **	0,144	0,402 **	0,209 **	0,173 *
Загальний рівень соціалізованості	* 0,167	** 0,368	** 0,256	0,135	** 0,443	** 0,480	0,199 **

Примітка: $p \leq 0,05$ позначено значком *, $p \leq 0,01$ – **.

Висновки. Питання мотивації досягнення є актуальною проблемою сьогодення, що впливає на розвиток людини, сучасної системи освіти, передбачає побудову оптимальної моделі виховання особистості з метою створення у неї бажання досягти успіху в будь-якій діяльності.

Мотив досягнення на сьогоднішній день найкраще вивчений. Ще в 1938 р. Г. А. Мюррей включив його у свій список потреб під ім'ям «потреби досягнення». Він описував цю потребу в такий спосіб: «Справлятися із чимсь важким. Справлятися з фізичними об'єктами, людьми або ідеями, маніпулювати ними або організовувати їх. Робити це настільки швидко й незалежно, наскільки це можливо. Переборювати перешкоди й досягати високого рівня. Перевершувати самого себе. Змагатися з іншими й перевершувати їх, збільшувати свою самоповагу завдяки успішному застосуванню своїх здатностей». Також було виділено дві тенденції мотивації досягнення: досягнення успіху і уникнення невдачі (Х. Хекхаузен, Д. Макклелланд); та дві форми: індивідуально орієнтовану та соціально орієнтовану (Д. Мацумото). На думку І. Кона, соціалізація є сукупністю всіх соціальних і психологічних процесів, за допомогою яких індивід засвоює систему знань, норм і цінностей, що дають змогу функціонувати як повнокровному члену суспільства.

Більшість обдарованих учнів у віці від 13 до 17 років мають середній рівень соціалізованості та у навчанні керуються мотивами саморозвитку, досягнення, пізнання. При цьому значної різниці рівня соціалізованості та провідного мотиву навчання для кожної вікової групи в межах 13–17 років не простежувалося.

Високий рівень соціалізованості учнів тісно пов'язаний із мотивом досягнення – мотивована на досягнення дитина успішніше соціалізовується у суспільстві, при цьому вона також є соціально активна та соціально автономна. Вихованець, мотивований на досягнення успіху, зазвичай ставить перед собою деяку позитивну мету, активно включається в її реалізацію, вибирає засоби, спрямовані на досягнення цієї мети.

Для подальших досліджень у контексті мотивації досягнення перспективним є вивчення когнітивних аспектів розвитку мотивації досягнення в ранньому шкільному віці, на що мають бути направлені майбутні експерименти.

Бібліографічні посилання

- Achievement motivation. Recent trends in theory and research* (1980), Leslie J. Fyans Jr. (Ed.), Plenum Press, New York.
- Andreeva, H. M. (2000), *Psychology of social cognition [Psikhologiya sotsyal'noho poznannya]*, Aspekt Press, Moscow.
- Atkinson, J. W. & Raynor, J. O. (1978), *Personality, motivation, and achievement*, Hemisphere (Halsted Press/Wiley), Washington, D. C.
- Atkinson, J. W. & Feather, N. T. (1966), *A theory of achievement motivation*, Wiley, New York.
- Aver'yanova, G. M., Dembitska, N. M. & Moskalenko, V. V. (2005), *Specifics of youth socialization in the conditions of society transformation: Monograph [Osoblivosti sotsializatsii molodi v umovakh transformatsii suspil'stva: monographiya]*, Kyiv, PPP.
- Feldshtein, D. I. (1985), "Psychological regularities of the social development of the personality in ontogenesis" ["Psikhologicheskiye zakonomernosti sotsial'nogo razvitiya lichnosti v ontogeneze"]. *Voprosy Psichologii – The Issues of Psychology*, No 6, p. 26–38.
- Hill, K. T. & Eaton, W. O. (1977), "The interaction of test anxiety and success / failure experiences in determining children's arithmetic performance". *Developmental Psychology*, No 13, p. 205–211.
- Gordashnikov, V. A. & Osin, A. Y. (2009), *Education and health of medical college students [Obrazovaniye i zdorov'ye studentov meditsinskogo kolledzha]*, Akademiya Yestestvoznaniya, Moscow.
- Gordeeva, T. O., Manuchina, S. & Shatalova J. (2002), "Cognitive and emotional predictors of academic achievement motivation", *The 8th International Conference on Motivation. Workshop on Achievement and Task Motivation (WATM)*, Moscow, p. 16–28.
- Il'in, E. P. (2000), *Motivation and motives [Motivatsiya i motivy]*, Piter, Saint-Petersburg.
- Khekkhauzen, K. H. (2003), *Motivation and activity [Motivatsiya i deyatel'nost']*, Smysl, Moscow.
- Kon, I. S. (1999), *The opening of the I [Otkrytiye Ya]*, Prosvescheniye, Moscow.
- Kudrina, T. S. (1997), "Psychological mechanisms of motivation of achievement" ["Psikhologichni mekhanizmi motivatsii dosyagnennya"], *Visnyk Kyiivs'koho Universytetu. Sotsiologiya. Psikhologiya. Pedagogika – The Bulletin of the Kiev University. Sociology. Psychology. Pedagogy*, No. 3, p. 136–142.
- Madsen, K. B. (1973), "Theories of Motivation". In B. B. Wolman (Ed.). *Handbook of General Psychology*, Englewood Cliffs, New Jersey, p. 673–706.
- Magomed-Eminov, M. Sh. (1987), *Motivation of achievement: structure and mechanisms [Motivatsiya dostizheniya: struktura i mekhanizmy]*, Author's abstract for candidacy for a degree of Ph. D. in Psychology: 19.00.01 –General Psychology, the History of Psychology, Moscow.
- Matsumoto, D. (2003), *Psychology and culture [Psikhologiya i kul'tura]*, Piter, Saint-Petersburg.
- Matyuhina, M. V. (2004), Studying the motivational sphere of students [Izucheniye motivatsionnoy sfery uchashchikhsya]. In Badmaeva N. Ts. (Ed.) *The influence of the motivational factor on the development of mental abilities*, East Siberia State University of Technology and Management, Ulan-Ude, p. 139–141.
- McClelland, D. (2007), *Motivation of the person [Motivatsiya cheloveka]*, Piter, Saint-Petersburg.
- Nikulina, O. M. (2008), *Social pedagogics [Sotsial'naya pedagogika]*, Vyssheye obrazovaniye, Moscow.
- Zinchenko, V. P. & Meshcheryakov B. G. (2002), *Big psychological dictionary [Bol'shoy psikhologicheskiy slovar']*, AST, Moscow.

Надійшла до редакції 01.03.2017

О. В. Літвінова, Д. В. Коломойчук*Кременчуцький національний університет ім. Михайла Остроградського***ПСИХОЛОГІЧНІ ВІДМІННОСТІ У ВІДНОШЕННІ ПРАБАТЬКІВ
ДО СВОЇХ ДІТЕЙ ТА ВНУКІВ**

Анотація. Розглянуто проблему відносин між представниками різних поколінь у родині, наголошено на актуальності досліджень міжпоколінних відносин у родині в сучасних умовах розвитку суспільства. Представлено результати емпіричного дослідження особливостей відносин прабадьків з їхніми дітьми та внуками. За результатами дослідження встановлено статистично значущі відмінності щодо методів виховання, які використовують люди старшого покоління до дітей та внуків; має місце використання різних стилів поведінки прабадьків у конфліктних ситуаціях по відношенню до дітей та внуків за умови різного місця проживання.

Ключові слова: родина, прабадьківство, міжпоколінні відносини в родині, взаємодія, конфлікт, спадкоємність поколінь.

Аннотация. Изложены результаты исследования психологических особенностей в отношении представителей старшего поколения к своим детям и внукам. На уровне статистической значимости выявлены высокий уровень кооперации людей старшего поколения по отношению к детям, с которыми они проживают совместно и более высокий уровень отношений к неудачам детей, с которыми проживают отдельно. Прародители имеют более высокий уровень кооперации, симбиоза и контроля с теми внуками, которые проживают отдельно.

Ключевые слова: семья, прародительство, межпоколенческие отношения в семье, взаимодействие, конфликт, преемственность поколений.

Постановка проблеми. Родина являє собою безпосередній, найбільш особистий рівень відносин між різними поколіннями. В даний час родина зазнає демографічні, культурні, соціально-економічні зміни, які відбиваються як на макрорівні суспільних відносин, так і на внутрішньо-сімейних зв'язках. Молодь часто не має чіткого уявлення про життя старшого покоління і драматизує їх соціальне становище, створюючи стереотипи, що, у свою чергу, відображається на їхніх взаємовідносинах (Gavilyuk & Tricoz, 2011).

У суспільній свідомості поширена модель, яка характеризується витісненням старості зі сфери доступу до престижних цінностей, влади та інших ресурсів. З іншого боку, старше покоління, виховане в інших ціннісних орієнтирах, важко сприймає сучасні мобільні зміни, має дещо викривлене уявлення про молодь, яка цінує інше, думає по-іншому, для якої відкриті двері в інші світи. Сучасні події в Україні, військовий конфлікт, окуповані території, створення псевдореспублік – усе це стало можливим ще й тому, що люди старшого покоління, ностальгуючи за епохою Радянського Союзу, прагнули повернути історію назад. Завдання кожного покоління зробити так, щоб їхні нащадки жили краще, акумулювали в собі ті загальнолюдські та культурні цінності, які були притаманні попереднім поколінням. Тому проблема взаємовідносин поколінь у родині дуже актуальна, знаходження механізмів взаємодії, заснованої на розумінні один одного, на прагненні слухати і відчувати один одного є важливим завданням сучасної психологічної науки та практики.

У житті кожної людини родинні відносини мають важливе значення. Починаючи з ранніх років, вони формують особистість у залежності від її культурного, соціального та духового рівня. Для повноцінного розвитку особистості важливим є знання свого минулого, історії життя своїх предків, сімейних цінностей та традицій, і в цьому питанні необхідне бажання щодо активної взаємодії всіх поколінь у родині, заснованої на турботі, довірі, щирому відкритому спілкуванні. В. Кіго-

лі і Є. Скабіні стверджують, що родина – це інструмент передачі культури з покоління в покоління (Cigoli & Scabini, 2006).

Незважаючи на те, що проблема міжпоколінних відносин у родині не є новою в психологічній літературі, існує необхідність актуалізації психологічних досліджень щодо особливостей взаємодії прабабків та внуків як чинника спадкоємності поколінь і гармонізації внутрішньо-сімейних стосунків, а також у порівнянні відносин прабабків до своїх дітей та внуків, що, за нашою гіпотезою, дійсно має певні відмінності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З погляду представників постнекласичної парадигми, сім'я – це динамічна система, яка перебуває в постійному розвитку та перебудові стосунків. Саме тому вона аналізується не як усталене, стійке утворення з певними особливостями, а як процес «буття сім'ї» (Kutuzova, 2005). Представники класичної парадигми також розглядають сім'ю в процесуальному аспекті, виділяючи стадії та життєві цикли розвитку сім'ї. Однак поняття процесу в обох напрямках містить різний сенс.

З позиції класичної системної сімейної психології, сім'я – це структура або система з певними закономірностями, яка розвивається згідно з заздалегідь відомим життєвим циклом сім'ї, тобто проходить всі його основні етапи розвитку (Varga, 2011). При цьому зміна одного етапу на інший невід'ємно супроводжується об'єктивними подіями, які й визначають особливості проходження даного періоду. У той же час, у постнекласичній парадигмі сім'я розглядається в постійній динаміці самоконструювання, яка залежить від внутрішніх стосунків її членів, від діалогу сім'ї із соціумом, від реалізації родинних традицій (Galichanskaya, 2014). На перший план виходять не стільки самі взаємини, скільки їх якість, постійна трансформація та вдосконалення, здобуття нових рис і елементів, а також особливості інтерпретації та тлумачення того, що відбувається в стосунках (Kutuzova, 2005). Отже, на відміну від класичних поглядів, у постнекласичній психології сім'я аналізується не стільки як зумовлений об'єктивними чинниками процес, скільки як відкрита міжособистісна взаємодія, яка знаходиться в постійному русі, діалозі та трансформації.

Особливу цінність для аналізу міжпоколінних відносин мають роботи Б. Дубіні та Ю. Лотмана, в яких розкривається зв'язок змін із культурно-історичною традицією розвитку суспільства (Postnikova, 2008). У проблемі взаємовідносин поколінь переважають дві точки зору: одні автори, такі як М. Мід і С. Паркінсон, обґрунтовують ідею глобального загального розриву між поколіннями, який постійно збільшується (Mead, 1998), інші підкреслюють маятниковий характер міжпоколінних взаємовідносин, з їхньої точки зору періоди конфліктів перетинаються з періодами спадкоємності (Ortega y Gasset, 1994).

З'явилося багато досліджень, у центрі уваги яких був «конфлікт поколінь», «розрив поколінь». Науковий інтерес до проблеми конфлікту поколінь виник у західній психології і соціології в другій половині XX сторіччя (роботи М. В. Вдовіної, Є. І. Іванова, К. Лоренца, Ж. Менделя, Г. Маркузе, В. Сатир, Є. А. Смирнова, Л. Фойер та ін.). Конфлікт поколінь – це природний, універсальний шлях розвитку людського суспільства і визначається людською природою (Glotov, 2004).

Якщо в західній психології проявляється високий і стабільний інтерес до проблеми конфлікту поколінь (R. Bendler, R. Berges, H. Fischman, J. Jackson, S. Minuchin, C. Whitaker і ін.), то у вітчизняній психології вивчення відносин між поколіннями представлено в основному дослідженнями проблеми «бабків і дітей», сімейних відносин і психотерапії сім'ї (М. А. Абалкіна, Ю. Є. Альошина, В. М. Дружинін, А. С. Співаковська, В. В. Столін та ін.).

Родинні взаємовідносини – це складна психічна реальність, яка включає в себе індивідуальні, колективні, оногенетичні, соціогенетичні та міфологічні основи (В. В. Абраменкова, Н. М. Лебедева, Є. Є. Сапогова, Л. Б. Шнейдер).

Прабатьківство – це соціально-психологічний феномен, основним завданням якого є передача новим поколінням накопиченого досвіду, норм та правил поведінки в суспільстві, тобто безпосередня участь у процесі соціалізації (Suslova, 2011). Цей процес обумовлений психологічними особливостями різних поколінь, їхніми сімейними історіями, міфами, стилями діяльності прабатьків тощо (Litvinova, 2012). Історичному аспекту взаємин між поколіннями присвячені роботи В. В. Колесова, А. В. Толстих. Взаємостосунки поколінь у сучасних сім'ях досліджували М. Д. Александрова, О. С. Балабанова, О. В. Бойко, М. Ю. Михайлова, В. Д. Шапіро.

Аналіз літератури за означеною проблемою свідчить про те, що у вітчизняній літературі останніх років немає досліджень, в яких комплексно розглядаються проблеми взаємостосунків прабатьків з їхніми дітьми та внуками, немає місця порівняння якості цих стосунків за певними психологічними змінними (методами виховання, задоволеністю відносинами, стилями поведінки в конфлікті, прагненням до симбіозу, кооперації, відношенням до невдач), а також особливості цих відносин у залежності від сумісного чи окремого проживання прабатьків із своїми нащадками. За нашим припущенням за всіма означеними параметрами існують певні відмінності, враховуючи які можливо розробляти та впроваджувати методи психологічної допомоги представникам різних поколінь у родині для покращення якості їхніх взаємовідносин.

Метою статті є визначення особливостей відносин прабатьків з їхніми дітьми та внуками на основі теоретичного аналізу проблеми та її емпіричного вивчення. Досягнення мети дослідження передбачає виконання таких завдань: теоретично обґрунтувати існування відмінностей у взаємовідносинах представників різних поколінь у родині; емпірично перевірити наявність відмінностей відносин прабатьків до своїх дітей та внуків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Родинні покоління – це соціально-вікова сукупність людей, однаково віддалених у родинному відношенні від спільних предків (батьки, діти, внуки), що утворюють по відношенню до них однаковий ступінь спорідненості по прямій лінії (рис. 1) (Postnikova, 2008).

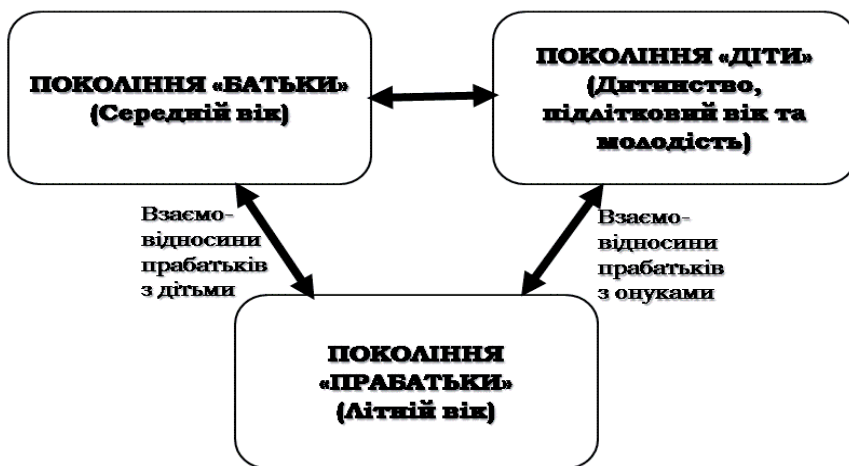

Рис. 1. Міжпоколінні відносини в родині

У даний час взаємодія і соціалізація поколінь ускладнені. Проблема міжпоколінного конфлікту в сучасній сім'ї стає всеактуальнішою. Рушійними силами конфлікту поколінь виступають міжпоколінні протиріччя, інтереси і ціннісні орієнтації суб'єктів. З точки зору М. Г. Садовського і А. А. Гліскова, аномалія від-

носин між поколіннями в родині – це ситуація, коли взаємодія поколінь призводить не до кооперації її членів, а до протистояння між ними аж до взаємознищення. Однак такий варіант міжпоколінних відносин у родині зустрічається значно рідше, ніж глибока редукція, спрощення відносин між сімейними поколіннями. Причому, ця редукція може розвиватися зовні безконфліктно. До числа сімейних аномалій, на їхню думку, не слід відносити конфлікт «батьків і дітей», який є необхідною умовою успішної соціалізації. Проте не можна не брати до уваги аномальні соціально неприйнятні форми міжпоколінних конфліктів, що мають негативні наслідки для суспільства, сім'ї та особистості (Sadovsky & Gliskov, 1998).

М. С. Бережною обґрунтовано такі чинники розвитку відхилень у міжпоколінних відносинах: критичні родинні життєві події, сімейний стрес, кризові стани членів родини, індивідуальний особистісний досвід членів родини, культурні традиції родини, комунікативні особливості родини, сімейна адаптація, емоційна залежність членів родини один від одного, міжпоколінні границі, згуртованість родини, страх до змін та ін. При спільному проживанні дорослих дітей і їхніх батьків проблема міжпоколіного конфлікту постає найбільш гостро (Berezhnaya, 2001).

Для вирішення поставлених завдань використано такі методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, систематизація та узагальнення змісту психологічних теорій вітчизняних та зарубіжних учених з даної проблеми; *емпіричні* – спостереження, бесіди, авторська анкета «Моя роль прабатька»; тестування («Методика виявлення домінуючого стилю поведінки особистості в конфліктних ситуаціях» К. Томаса; «Методика діагностики батьківського ставлення» А. Я. Варга, В. В. Століна); *методи математико-статистичної обробки даних* (критерій Мак-Німара, Хі-квадрат, критерій Манна-Уїтні та Т-критерій Вілкоксона). Експериментальну вибірку склали люди похилого віку (60-74 роки) в кількості 30 осіб, всі вони є студентами Кременчуцького університету третього віку, заснованого на базі Кременчуцького інституту Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля.

Проведення усіх визначених нами психодіагностичних методик мало на меті виявити особливості відносин людей старшого покоління із своїми дітьми та із своїми внуками, тому в інструкціях до методик ми пропонували респондентам відповідати на запитання з двох позицій: 1) «Я» як бабуся/дідусь і 2) «Я» як мати/батько.

Згідно з результатами анкетування було отримано такі дані: у людей похилого віку домінують хороші взаємовідносини як з дітьми, так і з онуками (70 % і 47 % відповідно), нейтральні відносини найбільш характерні при взаємодії з онуками (23 %), ніж з дітьми (6,5 %); мають місце складні відносини як із онуками, так і з дітьми (13 % і 6,5 % відповідно). Отже, можна зробити висновок, що за суб'єктивним відчуттям відносини прабатьків зі своїми дітьми складаються краще, ніж їхні відносини з онуками, незважаючи на поширену думку про те, що до внуків завжди відносяться краще, ніж до дітей.

Відповідно даних щодо участі прабатьків у вихованні онуків було отримано такі дані: 70 % прабатьків беруть безпосередню участь у вихованні внуків, тоді як 13 % опитаних респондентів вважають це недоцільним, 17 % участь у вихованні беруть частково. Було виявлено відмінності відносно застосування прабатьками методів виховання до своїх дітей та внуків. Отримані дані говорять про те, що в цілому прабатьки віддають перевагу роз'ясненням, як по відношенню до дітей (83 %), так і по відношенню до внуків (67 %). Простежується відмінність у застосуванні умовлянь та покарання. Вмовляння прабатьки більш схильні застосовувати до внуків (50 %), ніж до дітей (37 %). Найменше прабатьки застосовують покарання, при чому це переважно застосовується до дітей (27 %), ніж до внуків (7 %). За отриманими результатами можна зробити висновок, що більшості прабатьків притаманно застосовувати роз'яснення як для виховання дітей, так і внуків. Та-

кож більшість респондентів схильні застосовувати до внуків умовляння та майже не застосовують покарання. Можливо це пов'язано з тим, що прабатьки віддають функцію виховання внуків їхнім батькам, а свою роль бачать в іншому – в допомозі, в турботі і не бажають погіршувати з молоддю стосунки.

Бажання змінити взаємовідносини із дітьми виявили 30 % респондентів, з онуками – 47 %, тобто наявні стосунки їх не влаштовують, вони дещо напружені і мають суперечності, але 57 % опитаних вважають, що у взаємовідносинах з дітьми та внуками відмінностей немає.

Розрахунок за програмою SPSS при використанні критерію Мак-Німара показав, що на рівні статистичної значущості прабатьки більш схильні застосовувати покарання до своїх дітей ($\chi^2 = 0,025$; $p \leq 0,05$), ніж до внуків. Інших статистично достовірних відмінностей не виявлено.

На основі отриманих даних анкетування ми розділили респондентів на дві групи – ті, хто проживає окремо від своїх дітей та внуків і тих, хто проживають разом. На нашу думку, проблема особистого простору є важливим фактором для людини будь-якого віку, але матеріальні проблеми українського суспільства створюють перепони на шляху до створення такого простору, це з одного боку, а з іншого – сумісне проживання багатопокілінної родини є історично характерним для нашого суспільства. О. І. Шендрік вважає, що ефективним засобом вирішення конфліктів між поколіннями є шлях за двома напрямками: це дотримання рамок і визнання свободи вибору у відношенні старшого та молодшого поколінь, духовно-моральне виховання (Shendrik, 1990).

За результатами проведення методики «Виявлення домінуючого стилю поведінки особистості в конфліктних ситуаціях» К. Томаса отримано дані, проілюстровані рис. 2–3.

Рис. 2. Розподіл стилів поведінки людей похилого віку в конфліктних ситуаціях з дітьми

Отримані дані говорять про те, що в конфліктних ситуаціях зі своїми дітьми люди старшого покоління найчастіше обирають компроміс (40 %) незалежно від типу проживання (разом чи окремо). Також, одним із домінуючих стилів є пристосування, яке застосовує досить велика кількість досліджуваних – 26 %, причому з них 10 % тих, хто проживає разом із дітьми, і 16 % ті, які проживають окремо. Найнижчий показник має суперництво, і характерний він для тих прабатьків, які проживають разом із дітьми (3 %). За отриманими результатами можна зробити висновок, що прабатьки у конфліктних ситуаціях зі своїми дітьми в більшості випадків застосовують конструктивну стратегію – компроміс, незалежно від місця проживання, тобто в досліджуваних родинах створюється ситуація, коли кожен може висловити свою думку, прислухатися до думки іншого і навіть піти на поступки, щоб не загострювати ситуацію, що склалася.

До пристосування більш схильні досліджувані, які проживають окремо, ніж ті, що проживають разом. Даний факт можливо пояснити тим, що респонденти –

це люди поважного віку, їхній стан здоров'я не завжди дає можливість бути активними, самостійно задовольняти всі свої потреби, тому вони відчують деяку залежність від молодого покоління, особливо від своїх дітей і тому не бажають погіршувати з ними стосунки, конфлікти прагнуть згладити або пристосуватися до ситуації, яка склалася.

Рис. 3. Розподіл стилів поведінки людей похилого віку в конфліктних ситуаціях з онуками

Що стосується стратегій поведінки людей похилого віку з онуками в ситуації конфлікту, то маємо такі дані: в цілому, відносно вибірки, прабатьки у конфліктних ситуаціях з онуками використовують пристосування (43 %), причому з них переважають ті, які проживають окремо (33 %). Також значній частині прабатьків властиво застосовувати уникання (37 %), переважно до тих онуків, з якими проживають разом (30 %). Отримано низькі показники застосування компромісу (14 %) та співпраці (6 %), однакові для тих, які проживають разом і окремо.

За отриманими результатами можна зробити висновок, що більшість прабатьків у конфліктних ситуаціях з онуками застосовують пристосування та уникання, та на них суттєво впливає фактор різного місця проживання. Прабатьки, які проживають разом з онуками найчастіше застосовують уникання, можливо тому, що, стикаючися кожного дня, вони можуть мати більшу вірогідність виникнення конфліктних ситуацій і заради підтримки нормальних взаємовідносин з онуками прабатьки свідомо уникають суперечностей з ними.

Стосовно ж тих респондентів, які проживають окремо від дітей та внуків, то вони застосовують стратегію пристосування. На фоні того, що вони зустрічаються з онуками досить рідко, прабатьки не бажають під час зустрічей з'ясовувати відносини і намагаються не звертати уваги на розбіжності думок, деякі непорозуміння, пристосовуючися, таким чином, до думок і дій своїх нащадків.

Обчислення за програмою SPSS за критерієм хі-квадрат показав, що на рівні статистичної значущості стилі поведінки прабатьків у конфліктних ситуаціях по відношенню до внуків за умови різного місця проживання статистично відрізняються. Обраний стиль поведінки у конфліктних ситуаціях прабатьків з їхніми внуками більше піддається впливу фактора місця проживання ($\chi^2 = 0,042$; $p \leq 0,05$), ніж із дітьми. Інших статистично достовірних відмінностей не виявлено.

Потрібно розуміти, що найбільш конструктивною стратегією вирішення будь-якого конфлікту є співпраця, а її прабатьки застосовують дуже рідко, і в більшості випадків при взаємодії із своїми дітьми. Дана стратегія дозволяє у відкритій взаємодії, у відкритому спілкуванні прояснити всі претензії і виробити таку поведінку, яка б задовольнила кожного (Goryanina, 1991). Тільки прагнення йти назустріч один одному може створювати ситуацію гармонійної взаємодії, об'єднувати родину і створювати міцні родинні стосунки.

За даними методики «Діагностики батьківського ставлення» А. Я. Варга, В. В. Століна було проаналізовано рівень прийняття, кооперації, симбіозу, контроль та відношення до невдач у відносинах прабабків зі своїми дітьми та внуками. За шкалою «прийняття/відторгнення» виявлено показники високого рівня прийняття дітей (43 %) і внуків (36,5 %). Стосовно кооперації, у відносинах з дітьми переважає високий рівень (30 %), а з онуками – середній (26,5 %), звідси можна констатувати той факт, що прабабки більш широко цікавляться дітьми та високо оцінюють їхні можливості, порівняно з онуками.

Показники симбіозу свідчать, що з дітьми переважає високий рівень (23,5 %), а з онуками – середній (33,5 %), тобто прабабки знаходяться в більш близьких відносинах із своїми дітьми, ніж з онуками. Простежуються середні показники контролю у відносинах і з дітьми (20 %), і з онуками (26,5 %). Щодо відношення до невдач переважають низькі показники, тобто прабабки оцінюють високо можливості своїх нащадків, не допускаючи думки про можливі невдачі.

Обчислення статистичного критерію Манна-Уїтні дав змогу з'ясувати особливості ставлення прабабків до дітей за умови різного місця проживання: має місце вищий рівень кооперації ($U = 0,031$; $p \leq 0,05$) та нижчий рівень контролю ($U = 0,003$; $p \leq 0,05$) з дітьми, з якими проживають разом; нижчий рівень відношення до невдач ($U = 0,016$; $p \leq 0,05$) дітей, з якими проживають окремо. Інших статистично достовірних відмінностей не виявлено.

За критерієм Вілкоксона, прабабки мають вищий рівень кооперації ($T = 0,027$; $p \leq 0,05$) та симбіозу ($T = 0,044$; $p \leq 0,05$) з дітьми, ніж з онуками.

Таким чином, взаємовідносини людей старшого покоління зі своїми дітьми характеризуються взаєморозумінням при досягненні цілей, високим ступенем прийняття, єдності, але високим рівнем контролю та більш емоційним реагуванням по відношенню до невдач. Коли представники різних поколінь проживають разом, особливо батьки та їхні діти, то процес сепарації відбувається занадто повільно, старшому поколінню дуже складно «відпустити» своїх дітей, прийняти те, що вони вже дорослі і контролювати їхнє життя вже не має сенсу. На протилежність вищезазначеному, якщо батьки та діти проживають окремо і не мають можливості бачити один одного кожного дня, спілкуватися віч-на-віч, то батьки менше контролюють своїх дітей та не загострюють увагу на їхніх невдачах, а іноді навіть і не знають про них. Тому таких дітей батьки вважають успішнішими, більше вірять в їхні власні сили та можливості.

Результати методики А. Варга–В. Століна з точки зору взаємовідносин прабабків та внуків за умови різного місця проживання говорять про те, що показники за шкалою «прийняття» простежуються достатньо високі, особливо у тих, хто проживає окремо (43 %). Відносно кооперації – у відносинах з онуками, які проживають окремо, наявний високий та середній рівні (17 %, 33 %), порівняно з проживаючими разом (13,5 %, 26,5 %). Нижчий показник симбіозу (13 %) проявляється у відносинах з онуками, з якими проживають разом, тобто прабабки спілкуються краще та мають більш тісні стосунки з онуками, які живуть окремо від них. Даний факт можна пояснити тим, що старше покоління при рідких зустрічах з онуками не бажає з'ясовувати розбіжності в поглядах на різні сфери життя та намагаються уникати конфліктних ситуацій. Тобто має місце яскраво виражені відмінності в показниках за шкалою «симбіоз» у представників старшого покоління відносно дітей та внуків. Якщо з дітьми вони мають більш споріднені відносини, то з онуками займають споглядальну позицію.

Простежуються вищі показники контролю (16,5 %) стосовно внуків, з якими проживають разом. Можливо це зумовлено тим, що прабабки вважають що вони теж мають відповідальність за внуків, які проживають разом з ними навіть на рівні їхніх батьків, також це може залежати від умови проживання всієї родини разом. У відношенні до невдач переважають низькі показники, у тих, хто проживає

окремо – 43 %, а у тих, хто разом – 33,5 %. Старше покоління досить поблажливо ставиться до невдач молодшого покоління.

Обчислення за програмою SPSS за статистичним критерієм Манна-Уїтні показав, що особливості батьківського ставлення до онуків за умови різного місця проживання відрізняються на рівні статистичної значущості. Прабатьки мають вищий рівень кооперації ($U = 0,023$; $p \leq 0,05$), симбіозу ($U = 0,022$; $p \leq 0,05$) та контролю ($U = 0,046$; $p \leq 0,05$) з онуками, з якими проживають окремо. Інших статистично достовірних відмінностей не виявлено.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна констатувати, що якість відношення прабатьків до своїх дітей та онуків має певні особливості, певні відмінності. Нами була висунута гіпотеза, що якість цих відносин буде відрізнятися ще й від сумісного чи окремого проживання представників різних поколінь. Більшість опитаних представників старшого покоління вважають свої відносини з онуками складними або нейтральними, бажаючи покращити ці стосунки. До своїх дітей люди старшого покоління вважають доцільним використовувати покарання, але їхні діти вже дорослі люди і мають особисту думку, перевиховувати їх не має сенсу, але все ж таки виховувати почуття провини у своїх дітей залишається поведінковою стратегією людей старшого покоління.

Результати дещо спростовують стереотипні уявлення про те, що до онуків відносяться краще, ніж до дітей. Згідно з отриманими результатами прабатьки більшу увагу зосереджують на своїх дітях, з онуками не бажають псувати стосунки. Можна стверджувати, що взаємовідносини прабатьків з їхніми дітьми більш тісні, вони краще розуміють один одного, порівняно з онуками. Покоління прабатьків більшу частину свого продуктивного життя провели у відмінній від сьогодення соціально-політичній ситуації, покоління їхніх дітей частково також застали радянські часи, тому, можливо, близькість їхніх цінностей, способу життя в більшому ступені поєднує старше покоління та їхніх дітей, створюючи більш близькі стосунки між ними, що засновані на симбіозі та кооперації. Молоде покоління – це покоління дітей Google і Yandex, людей, які живуть в ситуації постійних викликів сучасності, ситуації різноманітності, швидких змін і їхні прабатьки часто не можуть цього зрозуміти, роблячи паралелі зі своєю молодістю.

Взаємодія поколінь у родині повинна бути тим психологічним ресурсом, який дозволяє і молодим людям, і людям похилого віку протистояти кризам, негативним викликам сучасності, знаходити в собі сили відновлюватися після тяжких випробувань. Коли людина знає, що родина – це той осередок, де на тебе чекають, де тебе приймають таким, який ти є, то це дає сили і ресурси, тому навчання навичкам конструктивної взаємодії різних поколінь у родині повинно стати одним із завдань сучасної психологічної допомоги.

Результати дослідження можуть бути використані в процесі проведення психологічних консультацій із представниками різних поколінь, для розробки програм соціально-психологічних тренінгів щодо налагодження конструктивної взаємодії в родині.

Бібліографічні посилання

- Berezhnaya, M. S. (2001), *Psychological counseling on the problems of intergenerational communication in the family* [Psihologicheskoe konsul'tirovanie po problemam mezhpokolencheskogo obshcheniya v sem'e], Author's abstract in candidacy for a degree of Ph. D. In Psychology: 19.00.05 – Social Psychology, Moscow.
- Cigoli, V. & Scabini E. (2006), *Family identity: ties, symbols and transitions*, Lawrence Erlbaum Associates, London.
- Galichanskaya, A. (2014), "The influence of family tradition on the prevention of intergenerational conflicts for teenagers in the family" ["Vplyv rodynnoї tradicii na zapobigannya mizhpokolinnykh konfliktiv u pidlitkiv u sim'i"], In V. I. Sudakov (Eds) *Actual problems*

- of sociology, psychology, pedagogy [Aktual'ni problemy sotciologii, psikhologii], Taras Shevchenko National University of Kyiv, Vol. 2 (23), p. 49–55.
- Gavrilyuk, V. V. & Tricoz, N. A. (2011), "Dynamics of value orientations in the period of social transformation: a generic approach" ["Dinamika tsennostnyh orientatsiy v period social'noj transformatsii: pokolennyj podhod"], available at: <http://www.studfiles.ru/preview/460521>.
- Glotov, M. B. (2004), "Generation as a category of sociology" ["Pokolenie kak kategoriya sociologii"], available at : <http://ecsocman.hse.ru/data/295/764/1231/005.GLOTOV.pdf>.
- Goryanina, V. A. (1997), "Psychological prerequisites of the unproductive style of interpersonal interaction" ["Psihologicheskie predposylki neproduktivnogo stilya mezhlichnostnogo vzaimodejstviya"], *Psihologicheskij jurnal – Psychological journal*, Vol. 6, p. 73–83.
- Kutuzova, D. A. (2005), "Being a family": a view from the perspective of social constructionism. Review of the works of L. Bella and her collaborators" ["Byt' sem'ej": vzglyad s tochki zreniya social'nogo konstrukcionizma. Obzor rabot L. Belly i ee sotrudnikov], *Postneklassicheskaya psihologiya. Sotsial'nyi konstruktivizm i narrativnyi podhod – Postnonclassical psychology. Social constructivism and narrative approach*, Vol. 1 (2), p. 72–92.
- Litvinova, O. V. (2012), "Psychological aspects of influence of grandparents on the process of socialization of youth" ["Psihologichni aspekty vplyvu prabat'kiv na protses sotcializatsii molodi"], *Teoretychni ta prykladni problemy psikhologii. Zbirka naukovykh prats' SNU imeni V. Dalya – Theoretical and applied problems of psychology. The collection of scientific works of Volodymyr Dahl East Ukrainian University*, Vol. 2 (28), p. 180–188.
- Mead, M. (1998), *Culture and the world of childhood [Kul'tura i mir detstva]*, Nauka, Moscow.
- Ortega y Gasset, J. (1994), *The revolt of the masses*, W. W. Norton & Company, New York, London.
- Postnikova, M. I. (2008), *Psychological aspects of relations between generations in the modern Russian society [Psihologicheskie aspekty otnoshenij mezhdru pokoleniyami v sovremennom russkom obshchestve]*, Pliz, Novosibirsk.
- Sadovsky, M. G. & Gliskov, M. G. (1996), "On the structure of relations between generations in the family" ["O strukture otnoshenij mezhdru pokoleniyami v sem'e"], *Preemstvennost' pokoleniy: dialog kul'tur – Continuity of generations: dialogue of cultures*, Vol. 2, p. 48–50.
- Shendrik, A. I. (1990), *Spiritual culture of youth: the essence, state, and ways of development [Duhovnaya kul'tura molodezhi: sushchnost', sostoyanie, puti razvitiya]*, Molodaya Gvardiya, Moscow.
- Suslova, T. F. (2011), "The psychology of primogeniture" ["Psihologiya praroditel'stva"], *Sotsiosfera – Sociosphere*, Vol. 32, p. 84–89.
- Varga, A. Ya. (2011), *Introduction to systemic family psychotherapy [Vvedenie v sistemnyuyu semejnyuyu psihoterapiyu]*, Kogito-Centr, Moscow.

Надійшла до редколегії 26.03.2017

УДК 159.95

О. В. Мазяр

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ПРЕДМЕТ ПСИХОТЕРАПІЇ В СУБОСОБИСТІСНОМУ АНАЛІЗІ

Анотація. Висвітлено деякі теоретичні положення субособистісного аналізу невротичної поведінки особистості, показано специфіку особистісної проблематики суб'єкта. Представлено оригінальну структуру особистості, описано функціональне призначення структурних елементів та особливості їхніх внутрішніх зв'язків (ко-

респондентів); показано механізм формування патологічної субособистості. Окремо продемонстровано відмінності у саморегуляції невротичного й психотичного типу особистостей. Положення субособистісного аналізу ілюструються поведінкою персонажів класичної літератури.

Ключові слова: субособистісний аналіз, особистісна проблема, саморегуляція, психотерапія.

Аннотация. Частично представлена авторская концепция личности с позиций субличностного подхода, показана структура личности и проанализирована функциональная специфика ее основных элементов. Автором акцентировано внимание на взаимосвязи структурных элементов, что в определённой конфигурации обуславливает возникновение личностной проблематики и формирование патологической субличности. Структурная специфика невротического и психотического типа личности показаны на примере поведения героев романа Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание».

Ключевые слова: субличностный анализ, личностная проблема, саморегуляция, психотерапия.

Постановка проблеми дослідження. Психотерапія як галузь психологічної науки назагал давно окреслила власний предмет – відновлення психологічної функціональності шляхом нівелювання особистісної проблематики. Під процесом відновлення розуміють усунення когнітивних суперечностей, нівелювання почуттєвої амбівалентності, досягнення високого рівня конгруентності тощо. Та коли у сучасних науковців та практиків здебільшого є задовільна відповідь на питання «що робимо?», то досі лишається широкий простір у пошуках відповіді на питання «як робимо?». Йдеться не тільки про розробку найбільш економних шляхів відновлення особистісної цілісності та соціальної інтегрованості суб'єкта, але й про загальну стилістику цього процесу, ступінь його структурованості, екологічності й естетичності. Зокрема, структурованість психотерапії дозволяє здійснювати моніторинг особистісних змін клієнта, екологічність – дотримуватися права клієнта на власну унікальність та суб'єктність функціонування, естетичність – забезпечувати комфортність та прийнятність процесу отримання психологічної допомоги.

Психотерапія потребує розробки нових концепцій особистісної проблематики. Для вирішення цієї задачі необхідно розробити відповідну структуру особистості, аби покладатися не лише на інтуїтивний «шаманізм», притаманний психотерапії, а й уважно відстежувати динаміку особистісного розвитку суб'єкта. Адже сьогодні маємо нагоду спостерігати ситуацію продукування великої кількості методик і технік безвідносно до загальної моделі (структури) особистості, розробники яких спираються винятково на власні інтуїтивні припущення та епігонську вдачу. Причина цього полягає у тому, що розробники психотерапевтичних підходів не надто ґрунтовно переймаються фундаментальними теоретичними проблемами; здебільшого вирішують задачі інженерії психотерапевтичного процесу, яка об'єктивується у продукуванні значної кількості багатоманітних технік.

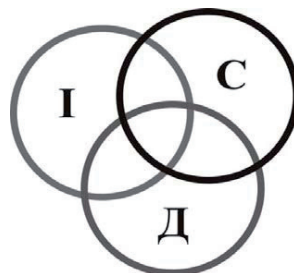
Аналіз останніх досліджень і публікацій. Найбільш плідною у плані створення структури особистості, яка відповідає потребам психотерапії, на наш погляд, виявився напрям глибинної психології. Специфіка еволюції глибинної психології полягає у тому, що вона йшла до утвердження положення про автономізацію окремих частин особистості, які в процесі розвитку вступають у відносини конкуренції/співпраці. Якщо З. Фройд окреслює три основних шари особистості різного рівня усвідомленості – Воно, Я та Над-Я, – що демонструють її потужну внутрішню боротьбу (Freud, 1989), а К. Г. Юнг виявляє архетипну будову психіки (Jung, 2003), то Е. Берн виокремлює три стани психіки – археопсихіка (стан Дитини), неопсихіка (стан Дорослого) та екстеропсихіка (стан Родителя), – що вказують на автономію структурних елементів особистості (Berne, 2001). Це дало нам

теоретико-методологічні підстави для виокремлення *феномена субособистості* й розробки відповідного підходу. При цьому поняття «субособистість» нами запозичене з практики психосинтезу (Assangioli, 2000; Rueffler, 1995), але тлумачиться із принципово інших теоретичних позицій (Mazyar, 2016).

Гіпотеза дослідження полягає у тому, що розроблений нами субособистісний підхід на прикладі аналізу поведінки літературних персонажів дозволить розмежовувати предмет психотерапії (особистісну проблематику) і педагогіки (недорозвиток особистості).

Метою статті є показ специфіки субособистісного аналізу особистісної проблематики, зокрема демонстрація структурних та функціональних відмінностей невротичної та психотичної особистості на емпіричному матеріалі.

Виклад основного матеріалу дослідження. У відповідності з субособистісним підходом, структурно особистість складається з первинного генетичного елементу Его та його вторинного, соціально сформованого опонента Альтер-Его. Ці структурні елементи перебувають у безперервній взаємодії (кореспонденції), результатом чого стає унікальна форма саморегуляції особистості. Якщо Его прагне до реалізації біологічної програми людини (продовжити свій рід, домінувати у стосунках, задовольняти природні потреби), то Альтер-Его є соціально інтеріоризованою програмою гальмування першосигнальної поведінки Его. При цьому у відповідності з еволюційними принципами (Spencer, 1890) ми виокремлюємо Его як невизначену психічну однорідність (яку ще називаємо Жадаючим Я), натомість Альтер-Его – як шлях до визначеної психічної різноманітності. Відтак Альтер-Его є більш складно організованим феноменом, що є результатом кореспонденції трьох субособистостей – Ситуативного Я, Досвідного Я та Імітованого Я. Кожна із субособистостей виконує специфічну регуляторну функцію: Ситуативне Я відповідає за процес актуальної взаємодії із зовнішнім світом, соціальну орієнтацію, осмислює становище суб'єкта і приймає рішення; Досвідне Я рефлексує випадки своєї соціальної адаптації і постачає матеріал для подальшої соціальної інтеграції суб'єкта; Імітоване Я інтеріоризує досвід інших осіб, який може використовуватися суб'єктом у нових умовах. Наявність постійної кореспонденції субособистостей забезпечує їхню повну контамінацію (змішування) (рис. 1); виключення певної субособистості – неповну контамінацію. Повна контамінація забезпечує найбільш плідне з можливого використання ресурсів психічного функціонування суб'єкта; неповна, відповідно, передбачає, що або здатність оцінювати актуальну ситуацію, або рефлексія досвіду, або наслідування, або всі разом будуть недоступними для життєвого орієнтування. Суб'єкт повинен прагнути до посилення контамінації, щоби функціонувати якомога повніше та ефективніше.

C – Ситуативне Я

Д – Досвідне Я

I – Імітоване Я

Рис. 1. Субособистісна структура Альтер-Его

Особистісну проблему ми визначаємо як внутрішню стабілізовану суперечність, яка не усвідомлюється суб'єктом у своїх каузальних аспектах, а відтак не може бути ним самостійно вирішеною (Yatsenko, 1996). У нашій структурній моделі особистості відсутня строга дихотомія свідоме-несвідоме, як у класичних концепціях глибинної психології (The practice and theory of individual psychology, 2003; Thoma & Kachele, 1987; Freud & Hall, 2016; Jung, 2003). На нашу думку, структурні елементи функціонально є достатньо динамічними, щоби визначати ступінь їхньої усвідомленості. Ми говоримо про їхню актуалізованість у певний час, що є ближчим до концепції динаміки духу І. Ф. Гербарта (Herbart, 1887), але з тією відмінністю, що зв'язки між елементами змінюються у відповідності з функціональним призначенням. Те, що відбувається в Альтер-Его, можна описати не відносинами внутрішньої конкуренції, а ступенем внутрішньої повноти – здатністю задіяти максимальні ресурсні можливості для функціонування особистості.

Ми вважаємо, що особистісна проблематика формується в результаті структурної трансформації. Але суть її не в тому, що окремі субособистості Альтер-Его випадають із процесу кореспонденції і стають виключеними. У цьому випадку ми говоримо про структурний недорозвиток особистості, що спостерігається в ситуації психотичного типу. Справа у формуванні якісно іншої структури. Якої ж видозміни набуває структура особистості в ситуації виникнення особистісної проблематики? На нашу думку, відмінність невротичної особистості полягає у заміщенні Альтер-Его структурним сурогатом, який отримав назву Патологічної Субособистості (рис. 2).

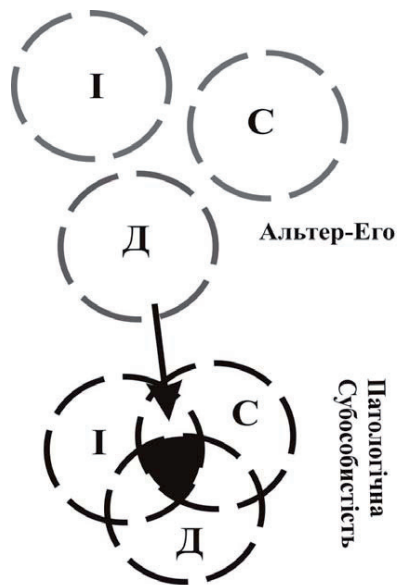

Рис. 2. Формування патологічної субособистості

Умовою формування Патологічної Субособистості є прецедент, коли жодна субособистість не може впоратися з життєвою ситуацією, тобто не здатна забезпечити задовільну саморегуляцію індивіда. Відбувається повна деконтамінація субособистостей Альтер-Его, наслідком чого стає її неасимільований досвід. Патологічна Субособистість покликана замінити дезінтегроване Альтер-Его. Але вона зорієнтована не стільки на задовільне функціонування особистості, скільки на спробу асимілювати невдалий досвід Альтер-Его. Тому суб'єкт стає зацикленним на своїй невротичній тематиці. Інша справа, що спроби асимілювати цей досвід повсякчас є невдалими і зводяться до нав'язливого повторення схожих ситу-

ацій. Цей феномен відомий у психоаналізі як «невдале витіснення» (Brill, 1955), в аналітичній психології як «комплекс» (Jung, 2003), а в клієнт-центрованій терапії як «втрата конгруентності» (Rogers, 1961). Ми розглядаємо Патологічну Субособистість не як вияв слабкості індивіда, а як його силу – спробу змінити своє Альтер-Его на більш функціональне утворення. Проте це бажання зазвичай не має реального втілення, оскільки суб'єкту серйозно бракує ресурсів для такого переструктурування. Надто це помітно попервах, коли Патологічна Субособистість активно намагається легітимізуватися – раціоналізувати свою появу, у чому беруть участь Ситуативне Я-ПС (відмова від спонтанності і показ себе в якості легітимної жертви), Імітоване Я-ПС (пошук нових авторитетів для наслідування), Досвідне Я-ПС (накопичення доказів правильності нового особистісного міфу).

Проаналізуємо на емпіричному матеріалі відмінності у структурі особистості невротичних та психотичних індивідів. Для цього пропонуємо звернутися до зразків світової літератури, щоби можна було дати відносно об'єктивну оцінку. Зокрема, проаналізуємо роман Ф. М. Достоевського «Злочин та покарання», в якому детально виписані персонажі з яскраво відмінним психологічним змістом.

Спершу виокремимо персонажів, які *не мають сформованої Патологічної Субособистості*. Йдеться про Аркадія Івановича Свидригайлова та Петра Петровича Лужина. Їх традиційно відносять до числа так званих двійників Раскольнікова, які віддзеркалювали його особистість (Mazilina, 2012; Odnokov, 1981). На нашу думку, це хибні висновки: у своєму особистісному розвитку Раскольніков просунувся значно далі за них і сформував Патологічну Субособистість. Натомість Свидригайлов та Лужин – це типові психотичні суб'єкти з недорозвинутими субособистостями Альтер-Его й надміру актуалізованим Его.

Свидригайлов має виключене і слабо розвинуте Імітоване Я, яке могло би свідчити про його справжню соціалізованість та шляхетну вихованість. Ця субособистість не перебуває у кореспонденції з розвинутими Ситуативним Я та Досвідним Я і назагал не бере участі в обмеженні першосигнальних імпульсів Жадаючого Я (Его). Особливість характеру Свидригайлова детермінована структурною деформацією особистості, яка призводить до нездатності опиратися імпульсам Жадаючого Я. Суб'єкт не страждає від докорів сумління і не усвідомлює гостроту внутрішньої суперечності. Свидригайлов приймає своє непогамоване Жадаюче Я. Він, навіть, погоджується з Раскольніковим, що це хвороба, оскільки у своїх пристрастях переходить межу (був шулером, виявляв сексуальний інтерес до неповнолітніх дівчат). Він деякий час підтримував соціально прийнятний рівень саморегуляції за допомогою зовнішнього замісника Імітованого Я – своєї дружини Марфи Петрівни, яка обмежувала його у задоволенні імпульсів Жадаючого Я. Факт такого заміщення показується на тому, що навіть померла дружина тричі за короткий час з'являлася йому у вигляді привида. Натомість неймовірна пристрасть до Дуні, вочевидь, була продиктована саме потребою замінити старшу за нього дружину на юну і привабливу дівчину, яка, втім, виконувала би ті самі функції, що й Марфа Петрівна. Загадка самогубства Свидригайлова полягає у тому, що він сподівався в особі Дуні поєднати й об'єктивувати свою пристрасть (Жадаюче Я) і заборону до такої пристрасті (Імітоване Я). Неможливість отримати нове заміщення Імітованого Я призводить до того, що деконтамінуються Ситуативне Я та Досвідне Я. Адже Свидригайлов переконався, що ані спроба знову одружитися на юній дівчині, ані допомога дітям Мармеладова не забезпечують необхідної насолоди Жадаючого Я.

Трагедія Свидригайлова полягає у тому, що він після потужної і раптової деконтамінації деформованого Альтер-Его не був спроможний створити Патологічну Субособистість. Свидригайлов не міг стати невротичною особистістю: для цього йому бракувало достатньо розвинутого й контамінованого Імітованого Я. Вихід із глухого кута він побачив тільки у тому, щоби припинити фізичне існування.

Менш очевидною є доля Лужина. Він мав слабо розвинуте і часто виключене з кореспонденції Ситуативне Я при краще сформованому Імітованому Я. Недорозвиненість Ситуативного Я простежується у неспроможності Лужина вибудувати стосунки з Раскольніковим, Дунею, і навіть авантюра з Сонею Мармеладовою показує, що він не здатен розрахувати правильність своїх кроків. Він боявся публічного викриття і з цією метою встановив тісні стосунки з Лебезятниковим як представником модерних поглядів на життя. Разом із тим, йому подобалися компліменти від оточуючих, що свідчить про його ситуаційну невпевненість і залежність від зовнішніх оцінок. Зі Свидригайловим Лужина єднає тільки слабкість опору Жадаючому Я. Але якщо Свидригайлов не соромився це визнавати за браком стійкого і міцного Імітованого Я, то Лужин раціоналізував за допомогою розвиненого Імітованого Я. Проте автором не описано, який вихід знайшов Лужин із ситуації фрустрації (епізод невдалої дискредитації Соні Мармеладової). Адже в її результаті мала відбутися повна деконтамінація слабого Альтер-Его, що символічно представлено у втечі Лужина.

Коли літературні критики вказують на Свидригайлова та Лужина як двійників Раскольнікова, вони, певно, мають на увазі, що Раскольніков з їхньою допомогою намагався вибудувати кореспонденцію зі своїм Жадаючим Я. Ці два персонажі були двома різновидами слабкості, дефекту Альтер-Его: Свидригайлов мав виключене Імітоване Я, а Лужин – виключене Ситуативне Я. Раціоналізуючи згубний вплив власного Жадаючого Я, Раскольніков намагався викрити справжню мотивацію поведінки Свидригайлова та Лужина. Проте на цьому концепція «двійництва» закінчується. Крах Альтер-Его Раскольнікова пов'язаний не з його структурною деформацією (недорозвитком певної субособистості), а саме із втраченою кореспонденцією і наступною деконтамінацією цілком розвинених субособистостей Альтер-Его (рис. 3). Це ключова причина того, чому Раскольнікову вдається вижити і згодом відновити Альтер-Его, а Свидригайлов закінчує життя самогубством. Раскольніков мав шанс «перечекати» деконтамінацію Альтер-Его на території Патологічної Субособистості, дарма що ціною злочину, а Свидригайлов потрапив у безвихідь (як і Лужин). Раскольніков за допомогою Свидригайлова та Лужина вирішував свою особистісну проблему, що виражалось у відновленні повноцінної системи Альтер-Его, тоді як ці суб'єкти переживали соціально-психологічний дискомфорт унаслідок недорозвитку окремої субособистості. Цікаво, що Раскольніков дивом вислизає після вчиненого злочину і потенційно міг би не зізнаватися у ньому, а Свидригайлов і Лужин потрапляють у пастку та безвихідь без шансу на порятунок. Якщо проблема Раскольнікова стає психологічною, то проблема Свидригайлова та Лужина лишається суто педагогічною. Це основна причина, чому існує така увага до постаті Раскольнікова. Він намагається відновити внутрішню інтеграцію, тобто вирішує задачу, яка стоїть перед будь-якою невротичною особистістю.

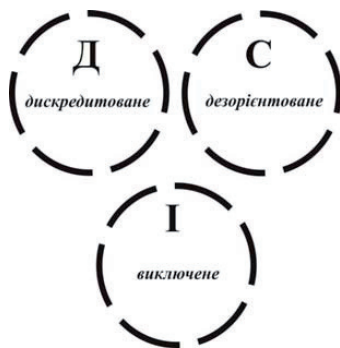

Рис. 3. Деконтамінація Альтер-Его Раскольнікова

Персонажем зі *сформованою Патологічною Субособистістю* є Раскольніков. Ми спостерігаємо яскраву деконтамінацію його Альтер-Его, що виразилося в тому, що Ситуативне Я було дезорієнтоване, розгублене, оскільки не справлялося з актуальною скрутною ситуацією (недостатньо харчувався, не мав пристойного одягу); Досвідне Я не давало ресурсів для вирішення фінансових проблем (відмовився від навчання дітей та колишніх принципів взаємодії з господаркою квартири); Імітоване Я, дарма що було достатньо сильно розвинутим (Раскольніков був схильним до благодійності навіть у ситуації браку коштів), взагалі виявилось виключеним з кореспонденції (суб'єкт суттєво обмежив своє комунікативне коло). Формування Патологічної Субособистості стало можливим тому, що всі субособистості були достатньою мірою розвиненими.

Патологічна Субособистість була сформована під впливом зараження з боку випадкових людей у трактирі, які в присутності Раскольнікова розмірковували про ймовірність та вигоди від злочину проти особи, яку він тільки що відвідував (реформоване Імітоване Я). Це, у свою чергу, було накладене на власне негативне ставлення до цієї особи, яка символічно ослабила вплив Імітованого Я та Досвідного Я Раскольнікова (він віддав Альоні Іванівні під заставу срібний годинник батька та обручку від сестри). Саме після цього виникли перші імпульси до утворення Патологічної Субособистості, які надійшли від реформованого Ситуативного Я.

Отже, миттєва і міцна кореспонденція Ситуативного Я-ПС та Імітованого Я-ПС, їх несподіваний збіг у попередньому плані заклали підґрунтя для потужної нав'язливої ідеї: «Але чому саме тепер довелося вислухати йому саме таку розмову і такі думки, коли у власній голові його тільки що зародилися... такі ж самі думки? І чому саме зараз, як тільки він виніс зародок своєї думки від старої, саме потрапляє на розмову про стару?.. Дивним завжди здавався йому цей збіг» (Dostoevskiy, 1974: 100–101).

Формування й укріплення Патологічної Субособистості, її конкуренція з деконтамінованими субособистостями Альтер-Его тривали достатньо довго і виснажували Раскольнікова. Це видно хоча би з написаної ним статті до газети (про яку він встиг забути), в якій представив розгорнуту раціоналізацію своєї нової патологічної ідеї. Остаточна контамінація субособистостей патологічної формації відбулася після яскравої зустрічі з Мармеладовим, який ніби з позицій Імітованого Я «дозволив» Раскольнікову здійснити цей злочин: обидва опинилися у безвиході, у чому перший міг переконатися, відвідавши родину іншого; обидвом, зрештою, немає куди йти зі своєю проблемою. Крім того, після отримання листа від матері Раскольніковим на рівні Досвідного Я була проведена паралель у долі Соні Мармеладової та його сестри Дуні, що додало аргументів на користь позицій Патологічної Субособистості: «Раптом він здригнувся: одна, теж вчорашня думка знову промайнула в його голові. Але здригнувся він не тому, що промайнула ця думка. Адже він знав, він передчував, що вона неодмінно «пронесеться», і вже чекав на неї; так і думка ця була зовсім не вчорашня. Але відмінність була в тому, що місяць тому, і навіть вчора ще, вона була лише мрією, а тепер... тепер з'явилася раптом не мрією, а в якомусь новому, грізному і зовсім незнайомому йому вигляді, і він раптом сам усвідомив це... Йому стукнуло в голову, і потемніло в очах» (Dostoevskiy, 1974: 81).

Змальовані письменником сумніви і лихоманка Раскольнікова до і після вчинення злочину є проявом деконтамінованого Альтер-Его, що намагалося чинити опір активності Патологічної Субособистості. Раскольніков багато рефлексує, намагається відмовитися від злочину, але Ситуативне Я-ПС хапається за випадковості, щоби тільки виконати план Патологічної Субособистості (зокрема, це показано в епізоді, коли Раскольніков випадково дізнається про відсутність сестри Альони Іванівни у певний час). Проте відмінність Патологічної Субособистості

полягає у тому, що її субособистості є штучними феноменами і назагал нездатними виконувати свої функції належним чином. Наприклад, бачимо, що Раскольников нібито приготувався до злочину, проте мало не проспав його, і майже одразу з'ясувалося, що саме знаряддя вбивства (сокиру) він не здатен дістати. Відтак план було зірвано ще не виходячи з будинку. Внаслідок цього він прибув на місце злочину із запізненням, що мало трагічні наслідки: здійснення другого вбивства. Іншими словами, Досвідне Я-ПС та Ситуативне Я-ПС виявилися некомпетентними, і суб'єкту просто пощастило, що він не був затриманий на місці виконання злочину. Власне таку саму некомпетентність виявило й Імітоване Я-ПС, адже воно так і не змогло належним чином інтегруватися у Патологічну Субособистість (за влучним висловом слідчого Порфирія Петровича, Раскольников не розраховував свою натуру).

Трагедія Раскольнікова полягає у тому, що й Патологічна Субособистість фактично не справилася зі своєю функцією. Ми отримали ситуацію, за якої почергово Альтер-Его та Патологічна Субособистість були повністю деконтамінованими. Деконтамінацію останньої ми фіксуємо у драматичному епізоді із дзвониками: «Він смикнув другий, третій раз, він вслухався і пригадував. Колишнє, болісно-страшне, жахливе відчуття починало все яскравіше і жвавіше пригадуватися йому, він здригався з кожним ударом, і йому все приємніше і приємніше ставало» (Dostoevskiy, 1974: 200). Саморегуляція Раскольнікова відбувалася спорадичним втручанням окремих субособистостей, що не мали певної системності та цілісності. Разом із тим, відмічаємо окремі спалахи контамінації витіснених субособистостей Альтер-Его. Йдеться про епізод спілкування з Полечкою, що надміру надихнув та окрилив Раскольнікова. Це був початок радикально нового світосприйняття після скоєного злочину. Ситуативне Я отримало нібито безумовне прийняття від Ситуативного Я іншої привабливої для нього особи, що надто сильно контрастувало із тим станом, який він переживав ще годину тому. Саме тому Раскольников раптом відчув потребу зустрітися з Разуміхіним, з яким напередодні посперечався, тобто відчув потребу у спілкуванні, а значить й у відновленні внутрішньої комунікації.

Психотерапія у відповідності з субособистісним аналізом на макрорівні полягає у тому, щоби допомогти суб'єкту усвідомити наявність власної Патологічної Субособистості, причини та мету її існування, здійснити рефлексію досвіду Патологічної Субособистості і допомогти у відновленні Альтер-Его. На мікрорівні ми шукаємо епізоди розриву у кореспонденції її субособистостей і намагаємося їх усунути. На прикладі Раскольнікова спостерігаємо цей процес детально і послідовно.

Висновки. Запропонований субособистісний аналіз поведінки дозволяє виокремлювати особистісну проблематику, яка є предметом уваги психотерапії, і не змішувати це зі структурними дефектами, які утворилися внаслідок прогалин у соціалізації і повинні стати предметом уваги фахівців із педагогіки та кримінального права. Безумовно, структурні дефекти особистості можуть потрапляти і в поле зору психіатрії, оскільки ми здебільшого маємо справу з психотизмом. Проте невротичну особистість вирізняє саме те, що вона не втрачає зв'язок з об'єктивною дійсністю і фактично є результатом не ранньої деформації структурних елементів особистості, а є їх невдалим заміщенням новою особистістю – Патологічною Субособистістю. Ця квазіособистість є малоефективною, призначення якої полягає у тимчасовому збереженні та підтримці внутрішньої цілісності суб'єкта. Деякий час таке завдання вдається виконувати без помітної шкоди для соціальної інтеграції суб'єкта, проте з часом неадекватність Патологічної Субособистості тільки наростає, набуває більш відчутної форми і виникає необхідність її замінити повноцінно функціонуючим Альтер-Его.

Перспективи нашого дослідження полягають у тому, щоби розробити детальну схему психотерапевтичного процесу, який враховуватиме структурні зміни

особистості клієнта, а тому відбуватиметься послідовно і контролювано з боку фахівця.

Бібліографічні посилання

- Adler, A. (1925), *The practice and theory of individual psychology*, P. Radin (Transl.), Routledge & Kegan Paul, London.
- Assangioli, R. (2000), *Psychosynthesis: a collection of basic writings*, Synthesis Center, Amherst, MA.
- Berne, E. (2001), *Transactional analysis in psychotherapy*, Souvenir Press Ltd., London.
- Brill, A. (1955), *Lectures on psychoanalytic psychiatry*, Vintage Books, London.
- Dostoevskiy, F. (1974), *Crime and punishment [Prestuplenie i nakazanie]*, Khudozhestvennaya literatura, Leningrad.
- Freud, S. (1989), *An outline of psychoanalysis*, W. W. Norton & Company, New York, London.
- Freud, S. & Hall, G. S. (2016), *A general introduction to psychoanalysis*, CreateSpace Independent Publishing Platform, Charleston.
- Herbart, J. F. (1887), *Lehrbuch der Psychologie*, Hertenstein, Leipzig.
- Jung, C. G. (2003), *The psychology of the unconscious*, Dover Publications Mineola, New York.
- Mazilina, D. A. (2012), "The role of "double-gangers" in revealing the author's statement in the novel by F. M. Dostoevskiy «Crime and punishment» ["Rol' "dvoynikov" pri vyyavlenii avtorskoi pozitsii v romane F. M. Dostoevskogo «Prestuplenie i nakazanie»"]], *The thesis of the international youth scientific forum*, Part 1, Uliyanovsk, June 14–15th, p. 363–368.
- Mazyar, O. V. (2016), "The ontogenesis of a personality: sub-personal approach" ["Ontogenez lichnosti: subpersonal'niy podhod"]. *GESJ: Education Science and Psychology*, No. 5 (42), p. 83–90.
- Odinokov, V. G. (1981), *The typology of images in the artistic system of F. M. Dostoevskiy [Tipologiya obrazov v khudozhestvennoi sisteme F. M. Dostoevskogo]*, Nauka, Novosibirsk.
- Rogers, C. R. (1961), *On becoming a person: a therapist's view on psychotherapy*, Mariner Books, New York.
- Rueffler, M. (1995), *Our Inner Actors*, Psychopolitical Peace Institute Inc., New York.
- Spencer, H. (1890), *The principles of psychology*, Longmans, London.
- Thoma, H. & Kachele, H. (1987), *Psychoanalytic practice. I – Principles*, Springer-Verlag, New York.
- Yatsenko, T. S. (1996), *Psychological basics of group psychocorrection [Psykhologichni osnovy gruppovoi psikhokorreksii]*, Lybid, Kyiv.

Надійшла до редколегії 22.03.2017

УДК 159.923.2

У. Б. Михайлишин

Ужгородський національний університет

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ У СТУДЕНТСЬКІЙ ГРУПІ

Анотація. Розглянуто й обґрунтовано актуальність проблеми вивчення психологічних основ виникнення та збереження цінностей в студентських групах в умовах освітньої взаємодії. Наведено результати емпіричного дослідження ціннісного впливу більшості та меншості в студентській групі. З'ясовано, що об'єднання впливу більшості й впливу меншості може виступити основою динамічної системи функціонування цінностей в студентській групі та самої групи як єдиного цілого. Визначено, що механізмами стабілізації системи цінностей в групі виступають конформність, сумісність, спрацьованість, згуртованість її членів.

Ключові слова: система цінностей, виникнення цінностей, збереження цінностей, група, студентська молодь.

Аннотация. Рассмотрены результаты исследования функционирования ценностей в студенческой группе. Показана содержательная специфика групповых ценностей, внимание акцентируется на основных тенденциях и социально-психологических факторах группового влияния и на этой основе выясняются и анализируются отличия относительно личностных представлений членов группы о групповых ценностях. Рассмотрена совокупность показателей полифункциональности групповых ценностей. В частности, групповые ценности: дисциплинируют членов группы, повышают уровень групповой продуктивности и сплочённости, определяют правила поведения и отношений с социальным окружением, с другими группами и их членами; содействуют адаптации к условиям жизни в группе, урегулированию конфликтов. В ходе исследования выделены социально-психологические условия, при которых осуществляется ценностное влияние большинства и меньшинства в студенческой группе. Определены механизмы стабилизации ценностей в студенческой группе: конформность, совместимость, сплоченность ее членов. Выявлены корреляции между факторами, способствующими оптимальной динамичной системе функционирования групповых ценностей студентов.

Ключевые слова: система ценностей, возникновение ценностей, сохранение ценностей, группа, студенческая молодежь.

Постановка проблеми. Трансформаційні зміни, що відбуваються в країні за останні десятиріччя, породжують нові реалії, які потребують наукового осмислення, якісно інших підходів до їх вивчення і практичного врахування. Оновлення соціокультурної ситуації максимально актуалізує роль і значення цінностей особистості, які впливають на її становлення та поведінку у малій групі. Мовиться, передусім, про групи, котрі здійснюють безпосередній вплив на людину та її розвиток, про виявлення соціально-психологічної специфіки функціонування цінностей в студентській групі, яка покликана забезпечувати поступальний процес соціалізації особистості, її інтенсивне зростання як майбутнього фахівця, професіонала.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідеї становлення й розвитку особистості в групі та групових відносин широко висвітлюються в дослідженнях провідних учених (Berezovin, 2009; Brushlinkij, 1991; Koshyrets, 2013; Leea et al., 2005; Cheyne & Tarulli, 2005 та ін.). У численних працях психологів (Nartova-Bochaver, 2002, Ohromiy & Kasuga, 2014; Sokolova & Burlakova, 1997; Sychov, 2008 та ін.) група представлена основними параметрами, які характеризують її як ціле (групові процеси, композиція, структура) і людину як члена групи (групові очікування, групові санкції) (Akimov, 2012; D'jakonov, 2006; Drapaka, 2012; Kuznetsov et al., 2015; Shemyakina, 2012). Накопичений певний досвід у розумінні проблем студентської групи, нормативної поведінки в ній, ролі студентської групи у вирішенні завдань професіоналізації майбутніх спеціалістів (Birukova, 2007 та ін.).

Водночас події, що відбуваються в українському суспільстві, породжують досить складні явища, і саме ціннісні переконання студентства, яке завжди було на гостроті всіх соціальних процесів, стають актуальними аспектами подальшого розвитку країни. З огляду на це особливої ваги набуває проблема вивчення особливостей функціонування цінностей в студентських групах, яка потребує переосмислення як на рівні індивідуального пізнання, так і в системі «індивід-група-суспільство», де її вирішення видається конче необхідним, зважаючи на потребу наукового обґрунтування функціонального навантаження групових цінностей, які можуть як координувати діяльність групи, так і виступати чинником ригідності групи та особистості, заважати процесам групового та особистісного розвитку. Проте, якщо процес входження особистості у світ людських цінностей, формування системи її ціннісних орієнтацій ретельно розглядалися в сучасній психологічній науці (Leontiev, 1999; Leontiev, 1983 та ін.), то особливості функціонування цінностей в студентських групах висвітлюються фрагментарно і розрізнено, не вивчаються як самостійний феномен, а аналізуються у контексті інших проблем.

Йдеться про визначення специфічних параметрів групової згуртованості членів студентської групи, групової діяльності, групових норм тощо (Valedinskaya & Nartova-Bochaver, 2002; Shower et al., 2008 та ін.). При цьому цілісний погляд на означену тему залишається поза увагою дослідників.

Мета даної статті є теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження особливостей функціонування (виникнення і збереження цінностей) у студентських групах.

Викладення основного матеріалу дослідження. Одним із перших дослідження впливу більшості на формування системи цінностей в групі в умовах лабораторного експерименту розпочав М. Шериф. Сутність його наукових розвідок полягала у такому: як правило, людині здається, що точка зміщується на деяку відстань, яка є різною в кожному окремому випадку. Спостерігаючи за нею, досліджувані через декілька експозицій встановлювали можливу відстань зміщення (кінетичний ефект). На наступному етапі респондентам повідомляли результати, які були отримані іншими учасниками експерименту. В результаті експерименту виявилось, що перша оцінка суттєво змінювалася на користь середнього значення. Дослідник зробив висновок, що в умовах, коли ситуація не визначена, індивід схильний погоджуватися з думкою більшості.

Модель формування цінностей більшістю групи представлена і в роботах С. Аша. Суть його експериментів полягала в тому, що вони проводилися з «підставною» групою, яка давала весь час неправильну відповідь, тим самим плутаючи та збиваючи з толку «наївних» суб'єктів, 37 % яких давали неправильні відповіді й, тим самим, підтримували думку «підставної» групи, тобто думку більшості групи. У такий спосіб, експеримент С. Аша став ще одним емпіричним підтвердженням неоднозначного впливу більшості групи, яка може стимулювати виникнення поступливого ставлення членів групи до групових цінностей, виникнення різних конформних реакцій членів групи, котрі залежать від різних соціально-психологічних змінних. Отже, більшість групи може впливати на ступінь конформності меншості групи та детермінувати розвиток групових цінностей. Зауважимо, що саме роботи С. Аша і М. Шерифа поклали початок вивчення в соціальній психології явищ, які пов'язані з конформізмом.

У західноєвропейській соціальній психології виокремилася абсолютно протилежна модель формування системи цінностей в групі, так звана теорія активної меншості С. Московічі, Е. Лажа, М. Нафршу, в якій першість залишається за меншістю групи. На відміну від функціоналістської моделі, дана модель постулювалася на тому, що в групі під впливом зовнішніх соціальних змін співвідношення сил постійно змінюється, і меншість у групі може виступати провідником цих зовнішніх соціальних впливів, відповідно, меншість формує цінності групи. Конформність може бути формою переговорів між утягненими у конфлікт людьми щодо певної реальності меншістю і більшістю. Крім того, вчені розглядали більшість як джерело соціального тиску, яка викликає поступливість, а меншість при цьому здійснює когнітивний та інформаційний вплив, який приводить до особистісних змін. Суттєва відмінність між моделями впливу більшості та меншості полягає в тому, що перша вказує на незмінність групових цінностей, а друга – навпаки допускає інноваційність та зміни щодо цінностей групи.

Теорія активної меншості зустрічається в соціальній психології як «генетична теорія» або модель. Термін «генетична» був запропонований С. Московічі. З позиції генетичної теорії, соціальний конфлікт і зміни, які відбуваються в групі в силу того, що меншість протистоїть більшості, розглядається як рушійна сила, двигун процесу впливу. Пізніше С. Московічі змінив свої твердження та судження щодо нормативного впливу меншості, з'явилася конверсійна теорія меншості (С. Московічі, В. Персонас), яка передбачала, що меншості легше здійснювати непрямий вплив, ніж прямий, а також індивідуальний, приватний вплив, який переважає над публічним.

Дуалістична модель формування групових цінностей позиціонується в соціальній психології через праці К. Немет, Дж. Тернера та ін., в яких наголошується на тому, що меншість і більшість нав'язують своїм членам використання різних когнітивних процесів. Основна відмінність дуалістичної моделі формування групових норм полягає в тому, що приналежність до меншості спонукає індивіда серйозно обдумувати відповідні проблеми і здійснювати систематичну обробку інформації, яку він отримує.

Крім названих моделей існує теорія дискримінативної валідності конструкту, яка стала результатом масштабного теоретичного аналізу теорій формування групових цінностей, здійсненого А. Кругланські і Д. Мекай, в якій йдеться про те, що в основі впливу більшості і меншості лежать однакові процеси. Застосовуючи цей підхід до вивчення проблеми формування норм більшістю і меншістю разом, або окремо, можна дослідити повний список всіх змінних, які здійснюють вплив на процес формування групових цінностей, що дозволило б дослідникам дати об'єктивну та повну характеристику досліджуваного явища з урахуванням впливу більшості та меншості на формування цінностей, враховуючи, звичайно, конкретну ситуацію, склад групи, владу і соціальний статус членів групи, ціннісні орієнтації членів групи тощо. Разом із тим дискримінативна валідність конструкту вказує на те, що важко експериментально показати, які максимальні критерії будуть свідчити про те, що саме ці групові норми формувала більшість і, навпаки. Вчені прийшли до висновку, що існує не багато переконуючих теоретичних причин розраховувати на підтвердження думки, які саме критерії потрібно аналізувати, щоб зрозуміти, чим відрізняється вплив більшості від впливу меншості, чи варто абсолютизувати яку-небудь із цих моделей. Вони піддають сумніву висловлювання ряду вчених про те, що вплив меншості на групу є унікальним, і що саме меншість формує групові норми, пояснюючи це тим, що висунені меншістю певні норми приводять до того, що члени групи починають розмірковувати над ними і змінюють свою думку відносно неї. Але існує і доказ того, що цінності, які висуває більшість, також можуть привести до критичного перегляду членами групи існуючих норм.

Відповідно до розуміння проблеми нормативної поведінки в студентській групі нами була розроблена програма дослідження, що містила два блоки методик. Перший методичний блок передбачав вивчення чинників виникнення цінностей у студентській групі, а другий – виявлення чинників, що забезпечують їх збереження у членів студентської групи. Методика «Q-сортування: діагностика основних тенденцій поведінки у реальній групі» (В. Стефансон) дала змогу визначити основні тенденції поведінки особистості в студентській групі за допомогою таких шкал: залежність, незалежність, комунікабельність, некомунікабельність, прийняття «боротьби» та уникання «боротьби». Методика «Дослідження сприйняття індивідом групи» (Є. Залюбовська), дозволила виявити три основні типи спрямованості (колективістську, прагматичну, індивідуалістську) студента у сприйманні ним своєї групи. Методика оцінки психологічної атмосфери в групі (А. Фідлер) мала на меті оцінити психологічну атмосферу в групі. Вивчення феноменів конформізму, згуртованості, сумісності, особливостей впливу меншості й більшості у студентській групі, потреби в допомозі, симпатії здійснювалося за допомогою опитувальника «Дослідження нормативного впливу у групі» (Л. Орбан-Лембрик) та анкетування (Л. Бенько). Вибірку дослідження склали 54 студентські групи різних курсів заочної та денної форм навчання (гуманітарного та технічного профілю підготовки) вищих навчальних закладів Західного та Центрального регіонів України. Проведений факторний аналіз дозволив виділити сукупність внутрішніх взаємозв'язків та причинно-наслідкових залежностей в емпіричному матеріалі, був спрямований на виявлення основних соціально-психологічних чинників виникнення і збереження цінностей у студентській групі. Підсумкове

психологічне діагностування забезпечило можливість простежити динаміку групових процесів та змін, які відбуваються у групі. У результаті проведеного дослідження було встановлено, що у студентів, незалежно від курсу навчання, переважає колективістська спрямованість у взаємодії з товаришами (77,8 %). Тобто, студенти прагнуть до тісного спілкування, у них є потреба набуття групового комунікативного досвіду, потреба в допомозі, в інформації, що є свідченням їхнього бажання бути прийнятими групою, бути задіяними у спільну групову діяльність. У рамках нашого дослідження ціннісного впливу у студентських групах в умовах освітньої взаємодії також були виявлені чинники збереження групових цінностей: загальний успіх членів групи, дружельюбний тон спілкування, згуртованість групи, задоволеність кожного членством у групі, професійний досвід колег тощо. Загальна тенденція полягає в тому, що студенти готові дотримуватися норм, якщо вони спрямовані на налагодження сприятливого соціально-психологічного клімату в групі, якого можна досягнути толерантним, доброзичливим ставленням один до одного. При такому стилі члени групи є не просто виконавцями чужих рішень, а мають можливість враховувати власні цінності та інтереси, виявляти ініціативу, активність. Студенти прагнуть прозорості та відкритості у міжособистісних стосунках, поінформованості щодо завдань, способів їх виконання, досягнення цілей, які стоять перед групою. Виявлена кореляційна залежність вказує на певну універсальність демократичного стилю спілкування у групі, який виступає як чинником збереження, так і розвитку групових норм ($r=0,52$; $p\leq 0,01$). Виявлена кореляція ($r=0,57$; $p\leq 0,01$) між чинниками, які сприяють розвитку групових норм – «схильність окремих членів групи піддаватися тиску більшості» і «авторитет меншості у групі як чинник розвитку групових норм», підтверджує думку про те, що на молодих людей впливають як більшість групи, так і її меншість. Цей вплив може бути опосередкований, наприклад, завданнями, які стоять перед групою, а також пропозицій та альтернатив щодо вирішення, які пропонує або більшість, або меншість. Механізмами стабілізації якраз і виступають конформність, сумісність, спрацьованість, згуртованість членів групи.

Аналіз динамічних основ функціонування цінностей у студентській групі показав, що члени групи підпадають під вплив більшості, оскільки групові норми допомагають адаптуватися до групи ($r=0,75$; $p\leq 0,01$), тому що групові норми дисциплінують членів групи ($r=0,63$; $p\leq 0,01$); це сприяє груповій продуктивності й досліджувані готові піддаватися під вплив більшості (0,658); це сприяє груповій згуртованості й вони піддаються під вплив більшості (0,712); це сприяє визначенню правил поведінки і відносин із соціальним оточенням, з іншими групами та її членами ($r=0,56$; $p\leq 0,01$); думка більшості є важлива, тому що вона сприяє розв'язанню конфліктів ($r=0,54$; $p\leq 0,01$).

Аналіз отриманих даних допоміг з'ясувати за яких умов досліджувані підпадають під вплив більшості. У результаті виявилось, що 72,4 % піддаються впливові більшості, коли відчувають довіру до інформації, яка надходить від цієї більшості. При цьому даний показник переважає у всіх опитаних і стосується студентських груп вищих навчальних закладів країни. Відповідно виявлено, що студенти довіряють більшості, коли бачать, що групові норми, які висуває більшість, сприяють груповій продуктивності ($r=0,74$; $p\leq 0,01$); груповій згуртованості ($r=0,67$; $p\leq 0,01$); дисциплінують членів групи ($r=0,64$; $p\leq 0,01$); допомагають групі створити і підтримувати загальну систему координат і зв'язків у соціумі (0,633), визначають правила поведінки й відносин із соціальним оточенням, з іншими групами та її членами ($r=0,59$; $p\leq 0,01$). Показово, що на ступінь довіри до більшості групи можуть вплинути і такі показники, як симпатія-антипатія. Студенти можуть довіряти більшості групи, якщо відчувають симпатію з боку більшості по відношенню до себе ($r=0,56$; $p\leq 0,01$); і навпаки, коли сам студент безпосередньо симпатизує керівнику більшості ($r=0,67$; $p\leq 0,01$). Наступним показником, який активізує

вплив більшості, є невизначеність ситуації, в якій опиняються члени групи (коефіцієнт кореляції становить $r=0,74$ при $p \leq 0,01$). Тобто студенти готові підкорятися більшості за умови невизначеності, неясності становища, яке склалося у групі. Значна частина опитаних виокремили, що позиція більшості є значущою, коли вони не впевнені у власних можливостях; коли довіряють і симпатизують керівнику більшості; коли не впевнені у власних судженнях. Щодо твердження «підпадаю під вплив більшості, якщо відчуваю довіру і симпатизую керівнику більшості», то серед позитивних відповідей переважають жінки (44,5 %), а серед чоловіків спостерігається менший відсоток (30,9 %). Очевидно, що зовнішня привабливість керівника більшості є важливою та вагомою умовою для жіночої статі.

Крім того, було виявлено, що члени студентських груп не завжди погоджуються з думкою більшості. У дослідженні виявлені конкретні умови, за яких вони не підтримають більшість. Зокрема, 83,9 % студентів вищих навчальних закладів будуть проявляти нонконформність, якщо вважатимуть, що вони праві. Наступними умовами, за яких респонденти не підтримають більшість студентської групи, виявились такі: 67,5 % досліджуваних зауважили, що це може трапитися, якщо вони втратили довіру до думки більшості; 57,4 % відмітили, що за умови, коли більшість часто змінює свою думку чи позицію; 54,8 % – коли вважатимуть, що меншість має рацію; 53,9 % – коли поруч є люди, які підтримують мою позицію. Більше того, дещо розбіжними були відповіді респондентів на запитання, хто встановлює норми поведінки у їхній групі: 39,17 % зауважили, що всі члени групи; 25,9% вважають, що самі встановлюють норми; 15,7 % респондентів стверджують, що це роблять активісти групи і 6,65 % зафіксували, що це – лідери групи.

У контексті впливу групових цінностей логічним продовженням було виявлення умов впливу меншості групи. Так, на запитання «за яких умов думка меншості стає для вас актуальною» 86,9 % респондентів відзначили, що прислухатимуться до їхньої думки, якщо будуть переконані у правильності суджень меншості. Безсумнівно, що ефективність переконань меншості залежить від уміння меншості логічно, послідовно, аргументовано донести інформацію до членів групи. Крім того, кореляційні зв'язки, виявлені в результаті емпіричного дослідження, вказують, що: судження меншості можуть бути переконливими, якщо їхні цінності роблять усіх членів групи однаковими ($r=0,64$; $p \leq 0,01$); цінності, що висуває меншість, допомагають членам групи досягти своїх цілей ($r=0,59$; $p \leq 0,01$); цінності будуть сприяти адаптації студентів до своєї групи ($r=0,67$; $p \leq 0,01$); сприяють прийнятним відносинам у групі ($r=0,61$; $p \leq 0,01$); цінності меншості будуть дисциплінувати членів групи ($r=0,81$; $p \leq 0,01$); меншість має запропонувати норми, які б сприяли підвищенню рівня групової продуктивності ($r=0,75$; $p \leq 0,01$); підвищували рівень групової згуртованості ($r=0,76$; $p \leq 0,01$); допомагали б групі створити й підтримувати загальну систему координат і зв'язків у соціумі ($r=0,68$; $p \leq 0,01$); визначали правила поведінки й відносин із соціальним оточенням, з іншими групами та їхніми членами ($r=0,67$; $p \leq 0,01$); сприяли розв'язанню конфліктів ($r=0,69$; $p \leq 0,01$).

Привертає увагу кореляційний зв'язок з приводу того, що члени групи прислухаються до думки меншості, якщо норми, які вона пропонує, будуть сприяти тому, що всі члени групи будуть однакові. Тобто, меншість повинна бути готова до того, що будь-які нововведення, інновації, зміни, як правило, лякають членів групи. Відповідно, завдання, яке стоїть перед меншістю, це аналіз засобів впливу, ресурсів меншості, які можна залучити для того, щоб її норми, правила, пропозиції були прийнятні й прийняті. Також спостерігається високий коефіцієнт кореляції ($r=0,81$; $p \leq 0,01$), який вказує на те, що члени групи прислухаються до думки меншості, якщо цінності, які вони пропонують, будуть дисциплінувати членів групи. Можливо, спрацьовує існуючий стереотип, що будь-яке нововведен-

ня спричинить хаос, непорозуміння, напруження, порушення стабільності. Творчість, ініціативність, підприємливість розцінюється багатьма як відхилення від цінностей, а не як ознака високо розвинутої діяльності. При цьому не береться до уваги те, що творчість може виступити як механізм реалізації цінностей більш високого рівня. Також серед умов, які можуть посприяти тому, що члени групи прислухаються до думки меншості, є ситуації, коли більшість групи постійно виявляє невпевненість, змінює свою позицію. Студентам до вподоби такий стиль поведінки меншості, як впевненість у собі, наполегливість, постійність. Досить великий відсоток опитаних зауважили, що вони самі активно формують думку меншості. Наступний параметр манери поведінки меншості, який приваблює студентську молодь – послідовність дій і вчинків меншості.

Кореляційні зв'язки виявлені також між тим, що студенти полюбують зміни, інновації, і тим, що ці інновації повинні сприяти розвитку групової продуктивності ($r=0,53$; $p\leq 0,01$); групової згуртованості ($r=0,55$; $p\leq 0,01$); адаптації ($r=0,54$; $p\leq 0,01$); досягненню цілей ($r=0,52$; $p\leq 0,01$). Послідовність дій і вчинків меншості сприяє прийнятним відносинам у групі ($r=0,57$; $p\leq 0,01$). Норми, які послідовно висуває меншість, дисциплінують членів групи ($r=0,63$; $p\leq 0,01$); сприяють розвитку групової продуктивності ($r=0,59$; $p\leq 0,01$); групової згуртованості ($r=0,56$; $p\leq 0,01$); допомагають створити і підтримати загальну систему координат і зв'язків у соціумі ($r=0,52$; $p\leq 0,01$). Послідовність меншості допомагає визначити правила поведінки і специфіку відносин із соціальним оточенням, з іншими групами та їхніми членами ($r=0,51$; $p\leq 0,01$);

Виявлені кореляції між відповідями про те, що студенти погодяться з думкою меншості, якщо переконані в їхніх судженнях, але крім того це залежить від власних суджень ($r=0,82$; $p\leq 0,01$). При цьому береться до уваги інформація, яка надходить від оточення ($r=0,65$; $p\leq 0,01$); реальні факти ($r=0,85$; $p\leq 0,01$); власний досвід ($r=0,83$; $p\leq 0,01$) тощо.

Показово, що офіційні нормативні вимоги, закони, статут майже не впливають на студентів – кореляційний зв'язок відсутній. Механізмами впливу на позицію членів групи можуть виступити послідовність поведінки меншості, демонструючи яку меншість неодноразово підкреслює, що думка більшості не є єдиною і остаточною. Також студентам до вподоби такий стиль меншості, як впевненість у собі, наполегливість, постійність.

Слід зауважити, що в ситуації, коли члени групи переконані в судженнях меншості, їм імпонує її стиль поведінки, але відсутність у неї відповідних ресурсів гальмує процес прийняття членами групи інновацій меншості й вони надають перевагу більшості, на що вказує і високий коефіцієнт кореляції $r=0,81$ за $p\leq 0,01$.

Ступінь впливовості переконань меншості залежить від таких умов: більшість часто змінює свою думку чи позицію ($r=0,71$; $p\leq 0,01$); втрачається довіра до більшості ($r=0,78$; $p\leq 0,01$); члени групи вважають, що меншість має рацію ($r=0,70$; $p\leq 0,01$); окремі члени групи переконані у своїй правоті (0,878); поруч є надійний партнер, на якого можна покластися ($r=0,52$; $p\leq 0,01$); поруч є люди, які підтримують мою позицію ($r=0,68$; $p\leq 0,01$); ситуація, коли за будь-яких умов члени групи відстоюють свою точку зору ($r=0,69$; $p\leq 0,01$).

Висновки. У результаті проведеного дослідження виявлено, що впливовість меншості можлива за таких умов: більшість часто змінює свою думку чи позицію; втрачається довіра до більшості; за ситуації, коли члени вважають, що меншість має рацію; окремі члени групи переконані у своїй правоті; поруч є надійний партнер, на якого можна покластися; поруч є люди, які підтримують мою позицію; ситуація, коли за будь-яких умов члени групи хочуть відстояти свою точку зору. Судження меншості групи можуть бути переконливими, якщо норми, які пропонує меншість, допомагають: досягнути цілей; адаптуватися до групи; прийнятним стосункам у групі; дисциплінувати членів групи; поліпшити рівень групової про-

дуктивності; поліпшити рівень групової згуртованості; створити й підтримувати загальну систему координат і зв'язків у соціумі; визначити правила поведінки і специфіку відносин із соціальним оточенням, з іншими групами та їхніми членами; розв'язанню конфліктів. Обов'язковою умовою є послідовність, постійність дій і вчинків меншості. Звідси можна зробити висновок, що члени студентської групи готові підтримати як норми більшості, так і норми меншості. Відповідно, можна говорити про те, що в основі динамічного функціонування групи як єдиного цілого лежить нормативний вплив як більшості, так і меншості. Дослідження не поглинає всіх аспектів розглянутої проблеми. Подальше дослідження означеного кола питань видається перспективним у напрямі соціокультурного аналізу процесу формування групових цінностей з урахуванням й тих процесів групового впливу, які відбуватимуться у різних соціальних системах та спільнотах.

Перспективи подальшого дослідження можуть полягати у площині інтегративних досліджень динаміки формування ціннісно-сислової сфери української молоді в умовах суспільних трансформацій.

Бібліографічні посилання

- Akimov, M. (2012), "The correlation of speed and accuracy of response and choice with the basic properties of the nervous system" ["Spivvidnoshennya shvydkosti i tochnosti reaktsiy i vyboru z osnovnymy vlastyvostyamy nervovoyi systemy"]. *Novye issledovaniya v psykologii i vozrastnoy fyzyolohyy – New research in psychology and age physiology*, Vol. 1, p. 102–114.
- Berezovin, N. (2009), "Adaptation of students to university life: psychological and pedagogical aspects" ["Adaptatsiya studentiv do zhyttyediyalnosti vuzu: psykhologo-pedahohichni aspekty"]. In N. Berezovin (Ed.). *Selected scientific works [Izbrannyye nauchnyye trudy]*, Moscow State University, Moscow, p. 11 – 25.
- Birukova, L. A. (2007), "Specifics of development of subjectivity in early youth" ["Osobennosti razvitiya sub'yektnosti v ranney yunosti"]. *Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A. I. Hertseny – The issues of Russian Herzen State Pedagogical University*, No. 44, p. 322–329.
- Brushlinskij, A. V. (1991), "The problem of the subject in the psychological science (the 1st paper)" ["Problema sub'yekta v psihologicheskoy nauke (stat'ya pervaya)"]. *Psihologicheskij zhurnal – Psychological journal*, Vol. 12 No. 6, p. 3–11.
- Cheyne, J. A. & Tarulli D. (2005), "Dialogue, difference, and voice in the zone of proximal development". In Daniels, H. (Ed.), *An introduction to Vygotsky*, Routledge, New York, p. 125 – 147.
- D'jakonov, H. V. (2006), *The psychology of dialogue. Theoretical and methodological research [Psikhologiya dialoga: teoretiko-metodologicheskoye issledovaniye]*, The Kirovohrad Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University, Kirovohrad.
- Drapaka, A. V. (2012), "Violence as a form of violating psychological borders of a personality" ["Nasyly'stvo yak forma porushennya psykhologichnykh mezh osobystosti"]. *Problemy suchasnoyi psykologii – The problems of the modern psychology*, No. 16, p. 294–303.
- Exline, J. J., Worthington, E. L., Jr., Hill, P. C. & McCullough, M. E. (2003), "Forgiveness and justice: A research agenda for social and personality psychology". *Personality and Social Psychology Review*, No. 7, p. 337–348.
- Koshyrets, V. V. (2013), "Personal space of student youth: conceptual and empirical aspects of the phenomenon" ["Osobystisnyi prostir studentskoyi molodi: kontseptualno-empyrychni aspekty vyvchennya fenomenu"]. *Visnyk natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoyi sluzhby Ukrainy – The bulletin of Academy of State Border Guard Service of Ukraine*, No. 4, p. 24–38.
- Kuznetsov, M. A., Fomenko, K. I. & Kuznetsov O. I. (2015), *The mental states of students in the process of educational and cognitive activity [Psikhichni stany studentiv u protsesi navchal'no-piznaval'noi diyal'nosti]*, The Publishing House of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogic University, Kharkiv.
- Leea, C., Chengb, C., Raia, S. & Depickerea, A. (2005), "What affect student cognitive style in the development of hypermedia learning system?", *Computers & Education*, Vol. 45 No. 1, p. 1–19.

- Leontiev, D. A. (1999), *The psychology of the sense: the nature, structure and dynamics of the sense reality [Psihologija smysla: priroda, stroenie i dinamika smyslovoj real'nosti]*, Smysl, Moscow.
- Leontiev, A. N. (1983), "Psychological issues of studying awareness" ["Psihologicheskie voprosy soznatel'nosti uchenija"]. In Davydov, V. V., Vinchenko, V. P., Leontiev, A. A., Petrovskiy, A. V. (Eds.). *Selected psychological works, Vol. I*, Pedagogika, Moscow, p. 348–380.
- Nartova-Bochaver, S. K. (2002), "The concept of "psychological space of a personality" and its euristic possibilities" ["Ponyatiye "psikhologicheskoye prostranstvo lichnosti" i yego evristicheskiye vozmozhnosti"]. *Psikhologicheskaya nauka i obrazovaniye – Psychological science and education*, No. 1, p. 35–42.
- Ohromiy, G. & Kasuga, O. (2014), "Criteria for determining the exercise tolerance", *Universitatea de Stat din Moldova – National Institute of Physical Education and Sport*, Chisinau, Moldova, Vol. 16, p. 82–90.
- Shawer, S., Gilmore, D. & Banks-Joseph, S. (2008), "Student cognitive and affective development in the context of classroom-level curriculum development". *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning*, Vol. 8 No. 1, p. 1–28.
- Shemyakina, O. O. (2012), "The research of intrapersonal conflicts of the youth period of development" ["Issledovaniye vnutrilichnostnykh konfliktov yunosheskogo etapa razvitiya"]. *Psikhologicheskaya nauka i obrazovaniye – Psychological science and education*, No. 2, p. 53–61.
- Sokolova, E. T., & Burlakova, N. S. (1997), "To the study of dialogue analysis method of a case" ["K obosnovaniyu metoda dialogicheskogo analiza sluchaja"]. *Voprosy psikhologii – Issues of psychology*, No. 2, p. 61–76.
- Sychov, O.A. (2008), *The psychology of optimism [Psikhologiya optimizma]*, Biysk Vasilii Shukshyn Pedagogic State University, Biysk.
- Valedinskaya, O. R. & Nartova-Bochaver, S. K. (2002), "Personal space and possibilities of its "measuring" ["Lichnoye prostranstvo cheloveka i vozmozhnosti yego "izmereniya"]". In S. V. Maltsev (Ed.). *Psikhologiya zrelosti i stareniya [The psychology of maturity and aging]*, Leto, Moscow, p. 60–77.

Надійшла до редколегії 31.03.2017

УДК 159.923

Н. М. Савелюк

Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА РЕЛІГІЙНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. Здійснено теоретичний аналіз поняття «релігійна активність» у його співвіднесенні з іншими базовими категоріями психологічної науки. Обґрунтовано чотиривимірну природу релігійної активності як складного інтегративного феномена з його афективною (релігійні переживання), когнітивною (релігійний світогляд), мотиваційною (співвідношення внутрішньої та зовнішньої релігійної мотивації) і конативною (релігійні дії) складовими. Розглянуто результати емпіричного дослідження, за якими констатовано більшою мірою екзальтовано-афективний, аніж ритуально-конативний характер релігійної активності українців.

Ключові слова: релігійна активність, релігійні переживання, внутрішня та зовнішня релігійна мотивація, релігійний світогляд, релігійні дії.

Аннотация. Рассматриваются результаты теоретического анализа и эмпирического исследования проблемы психологических измерений религиозной активности личности. В качестве основного инструмента эмпирического исследования использовано «Методику измерения религиозной активности» Д. О. Смирно-

ва, структура и содержание которой в целом соответствуют нашей научной позиции. Выборка репрезентативна в существенном для интересующей нас проблемы контексте – своей конфессиональной структуры. На основе результатов исследования выделено четыре основных уровня религиозной активности: низкий, ниже среднего, выше среднего и высокий, а также описано специфические психологические особенности основных измерений данной активности для представителей каждого из этих уровней.

Ключевые слова: религиозная активность, религиозные переживания, внутренние и внешняя религиозная мотивация, религиозное мировоззрение, религиозные действия.

Постановка проблеми дослідження. Віра, релігія (як втілення віри в Бога) завжди викликали та продовжують викликати помітний особистісний і соціальний, моральний і правовий, політичний та економічний резонанс. І це цілком закономірно, адже релігійні цінності дуже часто виступають потужним джерелом впливу як на окрему людину, так і на суспільство в цілому, що подеколи, попри увесь духовний потенціал релігійної віри, несе у собі й істотні загрози та виклики. Так, у сучасній Україні – в умовах численних криз і неоголошеної війни – останнє стало актуальним як ніколи. Адже так зв. «релігійні діячі», окремі політики та «ньюсмейкери» нерідко маніпулюють суспільною свідомістю, зокрема релігійною, що провокує ще більшу ескалацію різноманітних внутрішньо- та міждержавних конфліктів.

У такій ситуації важливо вивчати саме психологічні аспекти релігійної віри, що у психологічному своєму вимірі втілюється в різних складових релігійної активності особистості. Інакше кажучи, виникає необхідність поглянути на релігійність зсередини, з точки зору самих людей, котрі реально почувають, мислять, бажають і діють. А тоді вже, на основі аналізу результатів науково-психологічного вивчення особистісної релігійності, інтерпретувати та прогнозувати відповідну сферу поведінки спільнот.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Насамперед, варто наголосити, що сучасні психологи продовжують визначатися й дискутувати щодо того, яка ж категорія у психології є більш адекватною, фундаментальною, системотвірною: «активність» (Person. Subject. Action, 2006), «діяльність» (Leontyev, 2004), «вчинок» (Romenets, 2011), «поведінка» (Furnham, 2006), «нужда» (Maksymenko, 2006), «переживання» (Vasyliuk, 2005) чи ще якась? Не беручись ставити остаточну крапку в цьому вагомому теоретико-методологічному питанні (що принципово неможливо), зосередимось саме на першій категорії, яка, на нашу думку, є цілком співвідносною із багатовимірними, свідомими й несвідомими, проявами релігійності людини.

«Активність» – специфічна категорія, у першу чергу, пострадянського наукового простору (адже в англomовній літературі «активність» і «діяльність» переважно не розмежовуються, паралельно позначаючись як «activity» або «activities») і пов'язується вона тут, зокрема, з ім'ям В. Д. Небиліцина. На думку В. П. Зінченка, поєднання саме цього поняття з категорією діяльності допомагає здолати «безхарактерність» та «безособистісність» останньої. Обґрунтовуючи таку свою позицію, відомий російський психолог посиляється на тезу В. Д. Небиліцина про те, що поняття загальної активності поєднує у собі групу «особистісних якостей, які зумовлюють внутрішню потребу, тенденцію індивіда до ефективного освоєння зовнішньої дійсності, до самовираження щодо зовнішнього світу». При цьому напрям, якість і рівень реалізації цих тенденцій визначаються іншими («змістовними») особливостями особистості – інтелектуальними, характерологічними тощо, а також її мотивами та відношеннями (Big Psychological Dictionary, 2003).

У сучасній українській психології аналізуються: «життєва активність» (С. Руденко), «вчинкова активність» (О. Лукасевич), «поведінкова активність» (Ю. Дзвінчук), «творча активність» (Л. Гончарова), «пізнавальна активність»

(О. Портяна), «професійна активність» (О. Мирошник), «рефлексивна активність» (І. Галян), «емоційна активність» (М. Саврасов) та ін. Активність як така взагалі розглядається у контексті психологічної культури (С. Кузікова), процесів становлення професійно-ціннісних орієнтацій (О. Ямницький), навчання (О. Додонова), рівня домагань особистості (Н. Лебідь), а також як особистісна якість (Т. Кочубей).

У західній зарубіжній психології категорія активності пов'язується, у першу чергу, з поняттями самореалізації (Ш. Бюлер) та самоактуалізації (А. Маслоу) і трактується як прояв внутрішньої рушійної сили розвитку особистості. Загалом у тематичних статтях, монографіях, дисертаціях з відповідної проблематики можна віднайти ґрунтовний аналіз даної категорії.

Значно складніше навіть у спеціальній літературі побачити достатньо чітку наукову дефініцію і характеристику власне поняття релігійної активності, особливо психологічну таку характеристику. Так, ми знаходимо описи й обґрунтування відповідної сфери активності з точки зору релігієзнавства (Religious Ukrainian: The Collective Monograph, 2008), соціології (Parashchevin, 2013), політології (Drinova, 2010) тощо, проте лише в контексті опису інших системних явищ соціуму.

Натомість психологи, зокрема українські, при розгляді психологічних аспектів релігійності послуговуються дещо відмінними базовими категоріями: такими як «духовна практика» (Karpenko, 2008), «духовний потенціал» (Savchyn, 2010), «психічний базис» (Moskalets, 2015), «релігійна віра» (Klimyshyn, 2010), «релігійна спрямованість» (Yesyp, 2012) та ін. Використання власне поняття релігійної активності знаходимо, наприклад, в О. Предко, але при характеристиці не стільки нормативних, скільки значною мірою патологічних релігійних явищ – закономірностей поширення так зв. «релігійних епідемій» (Predko, 2005).

Ґрунтовне психологічне дослідження категорії релігійної активності у структурі інтегральної індивідуальності здійснив російський психолог Д. О. Смірнов. Згідно з його дефініцією, релігійна активність – це «складне, багатокомпонентне психологічне утворення, що характеризується як міра реалізації суб'єктом у навколишній дійсності трансцендентних – теїстичних інтенцій, спрямованих на здійснення зв'язку суб'єкта з Теосом і виражених вірою у надприродне, а також у специфічних нумінозних переживаннях, культових діях, вчинках і поведінці в цілому». Інакше кажучи, релігійна активність – це цілісне психологічне утворення, структуру якого формує єдність чотирьох компонентів: мотиваційного, світоглядного, атрибутивно-дієвого та афективно-результативного (Smirnov, 2001).

Ще в одній із країн «близького зарубіжжя» – Білорусі, релігійну активність досліджують Л. Н. Кривцун-Левшина, З. І. Макаревич. Вони зазначають, що тільки в активності як людській самодіяльності соціально належне перетворюється на суб'єктивну спрямованість, прояв фізичних та духовних сил, здібностей індивіда. Крім того, справжня релігійність як творчий стан індивідуальної свідомості не є просто якась «точка зору» або «світосприйняття», або «догматично слухняне мислення та пізнання», а це – ціла нова реальність, що відбулася в більш глобальному людському світі, де мають зустрітися особистість із Богом у цій «особисто людській позиції». У такому контексті категорія «релігійна активність» розглядається як міра участі соціального суб'єкта в релігійній діяльності, що базується на його релігійній вірі та проявляється у конкретних діях із перетворення власної духовної природи засобами цієї діяльності згідно зі своїми потребами, почуттями та релігійним світосприйняттям (Krivtsun-Levshyna & Makarevich, 2010).

Поняття міри участі та суб'єктності є вельми доречними при характеристиці релігійної активності особистості, адже вони вказують на необхідність врахування класичної дилеми діяльнісного підходу – проблеми співвідношення мотиву та мети будь-якої діяльності, що, врешті-решт, передбачає пізнання певного смислу

того чи іншого прояву активності людини. Так, вона може періодично відвідувати храмові богослужіння, але залишатиметься вагомим питання про те, який справжній сенс особисто вкладатиме в кожний такий релігійний акт? Буде відповідна її мотивація, якщо послуговуватися відомою термінологією Г. Олпорта, внутрішньою чи зовнішньою, релігійна віра – афективно самодостатньою або все ж таки з певними когнітивними застереженнями, а релігійна поведінка – колективно-ритуальною чи одноосібно-екзальтованою і т. д.? Вважаємо, що при пошуку відповідей на ці й подібні питання потрібно послуговуватися саме психологічним інструментарієм (термінологією, методами, апаратом інтерпретації даних), а не тільки оперувати ідеалами теологічного гатунку чи просто фактажем соціологічних даних. На жаль, ґрунтовних і достатньо репрезентативних наукових розвідок щодо власне психологічних особливостей релігійної активності українців на сьогодні майже немає.

Отже, **мета статті** – описати теоретичні засади, емпіричний інструментарій та результати дослідження психологічної структури релігійної активності осіб із різними її рівнями (на прикладі вибірки респондентів західноукраїнського населення).

Виклад основного матеріалу дослідження. На першому етапі емпіричного дослідження важливим завданням став підбір достатньою мірою валідного психодіагностичного інструментарію. Очевидно, що сфера релігійності особистості належить до таких, які важко піддаються будь-якому об'єктивному вимірюванню й оцінюванню. Причина цього факту – слабка база традицій психологічного вивчення релігійної активності в Україні та, як наслідок, нестача відповідних психодіагностичних методик, що аж ніяк не полегшує і так беззаперечну складність даного предмета дослідження.

Зауважимо, що надалі ми будемо опиратися на робочу дефініцію релігійної активності як інтегративної форми активності людини, котра періодично переживає певні сакральні, не завжди раціонально пояснювані почуття та стани (афективний аспект), визнає за істинні типові релігійні уявлення та поняття (когнітивний аспект), усвідомлює та приймає релігійно релевантні потреби, мотиви, інтенції (мотиваційний аспект), а також здійснює відповідні усім цим почуттям, уявленням, інтенціям дії (конативний аспект). Такому формулюванню відповідає за своєю структурою та змістом методика Д. О. Смірнова, що стала основним інструментом нашого емпіричного дослідження. Крім того, дефініція в цілому вписується у теоретичну чотиривимірну модель творення та розуміння релігійного дискурсу, запропоновану й обґрунтовану автором статті (Saveliuk, 2016).

Наступним завданням стало формування репрезентативної вибірки. Проблема ускладнювалася значною особистісною інтимністю віри в Бога, тому засадничою підставою залучення у дослідження став принцип добровільності участі у ньому. Так, заповнити відповідні бланки пропонувалося студентам I-V курсів Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка, Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки та Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, а також їхнім батькам (в окремих випадках – бабусям і дідусям). Загалом взяти участь у дослідженні погодились 754 респонденти, але надалі шляхом аналізу отриманих робіт з них було відібрано тільки 568 достатньою мірою якісних (де були відповіді на всі передбачені методикою запитання). Крім того, 25 осіб із цієї загальної кількості самовизначилися як «атеїсти», відповідно, їх релігійна активність може розглядатися як практично «нульова».

Отже, у кінцевому підсумку вибірка склала 543 особи різного віку, соціального статусу та з різних регіонів Західної України (Тернопільської, Рівненської, Волинської, Івано-Франківської, Закарпатської областей). Соціально-демографічна характеристика вибірки: осіб жіночої статі – 415 (76,43 %), чоловічої статі –

128 (23,57 %); проживаючих у містах і селищах міського типу – 332 (61,14 %) та сільській місцевості – 211 (38,86 %); з вищою та неповною вищою освітою – 160 (29,47 %), із середньою та середньою спеціальною – 383 (70,53 %); самоідентифікованих як «православні» – 403 (74,22 %), «греко-католики» – 57 (10,50 %), «католики» – 12 (2,21 %), «протестанти» (баптисти і т. д.) – 22 (4,05 %), «християни» – 48 (8,84 %) та 1 – «позаконфесійний» (0,18 %).

Зауважимо, що певний гендерний перебік вибірки зумовлений значно більшою частотою відмов взяти участь у дослідженні саме від представників чоловічої статі. А от щодо конфесійної структури сучасного українського суспільства (християнської його частини), то сформована вибірка може розглядатися як доволі репрезентативна – виходячи, наприклад, з останнього соціологічного опитування, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у травні 2016 року (Bohdan, 2016). Репрезентативною вона є також і в контексті співвідношення міського та сільського населення, осіб із різними ступенями освіти.

Детальний опис нашого основного емпіричного інструментарію – методики Д. О. Смірнова – можна віднайти у спеціальних публікаціях (Smirnov, 1999). Тут зазначимо лише, що вона складається із чотирьох субтестів (відповідно до основних аспектів релігійної активності). Кожне із запитань передбачає теж чотири варіанти відповідей (від «ніколи» до «дуже часто»), які надалі піддаються переведенню у чотирибальну систему (від 1 до 4 балів – від найнижчої до найвищої активності за кожним таким пунктом). Перший субтест («Шкала релігійних переживань») містить 36 запитань, отже, максимум за ним можна набрати 144 бали, другий («Шкала внутрішньої – зовнішньої релігійної мотивації») та третій («Шкала релігійного – природничо-наукового світогляду») субтести – по 11 пунктів (максимум – по 44 бали), а четвертий («Шкала релігійних дій») – 10 запитань (максимум – 40 балів). Загалом, таким чином, за усіма шкалами потенційно можна набрати максимум 272 бали (за умови найвищого рівня релігійної активності).

Шляхом обчислення кватилів – трьох значень узагальненого бала рівня релігійної активності респондентів – усю вибірку було поділено на чотири підгрупи: 1) особи з низьким рівнем релігійної активності (загальний бал 187 і менше); 2) особи з рівнем релігійної активності, нижчим за середній (188 – 210); 3) особи з рівнем релігійної активності, вищим за середній (211 – 225) та 4) особи з високим рівнем релігійної активності (226 і більше балів).

Далі було використано непараметричний критерій Н Краскела-Уоллеса (однофакторний дисперсійний аналіз Краскела-Уоллеса), що дає змогу перевіряти гіпотези про відмінність більш ніж двох незалежних вибірок за рівнем вираженості тієї чи іншої ознаки. Встановлено, що за даним критерієм для показників інтенсивності релігійних переживань $H = 412,3$, що при $df = 3$ ($\chi^2 = 16,27$ при $p \leq 0,001$) дає змогу прийняти альтернативну гіпотезу про наявність статистично значущих відмінностей між відповідними узагальненими показниками, визначеними у чотирьох підгрупах. Для показників релігійної мотивації – $H = 316,33$, що при $df = 3$ ($\chi^2 = 16,27$ при $p \leq 0,001$) теж дає змогу прийняти альтернативну гіпотезу про наявність статистично значущих відмінностей між відповідними узагальненими показниками, визначеними у чотирьох підгрупах. Для показників спрямованості пізнання – $H = 203,08$, що при $df = 3$ ($\chi^2 = 16,27$ при $p \leq 0,001$) дає змогу прийняти альтернативну гіпотезу про наявність статистично значущих відмінностей між відповідними узагальненими показниками, визначеними у чотирьох підгрупах. Для показників релігійних дій – $H = 281,70$, що при $df = 3$ ($\chi^2 = 16,27$ при $p \leq 0,001$), аналогічно, дає змогу прийняти альтернативну гіпотезу про наявність статистично значущих відмінностей між відповідними узагальненими показниками, визначеними у чотирьох підгрупах.

Отже, переходимо тепер до опису психологічних особливостей релігійної активності респондентів із різними її рівнями та за різними її аспектами (у дужках

будуть наводитися усереднені для кожної підгрупи кількісні показники певної активності, визначені за 4-бальною шкалою).

I. Особи з низьким рівнем релігійної активності:

1) *«Дуже рідко» переживають* – радість від участі у релігійних церемоніях, ритуалах (2,38), тривогу, страх у зв'язку з усвідомленням можливості «потрапити в Пекло» (2,22), «вічність» (2,17) і пов'язані з нею складні почуття (1,96), незадоволення та душевний біль у зв'язку з усвідомленням власної гріховності (2,36), почуття недосконалості або нікчемності перед Богом (2,27), приплив сил та ентузіазму в спілкуванні з віруючими людьми (1,92), сором та докори у зв'язку з випадковими, сторонніми думками (2,31) та роздратування через неможливість зосередитися під час молитви (2,04), потужний духовний заряд від перебування у храмі (2,09) та бажання знову його відвідати (2,42), гостру потребу віднайти сенс життя (2,24), гостру самотність (2,21), присутність Божественної сутності у своєму житті (2,42), відчуття перебування Бога у серці (2,20) та в усьому, що оточує (2,38), відчуття «спостереження за собою збоку» (2,33), розчулення, сльози під час молитви (1,75), стан «інсайту» (2,19), досвід того, що бажання, згадане у звертанні до Бога, виконується (2,42), сприймання усіх людей довкола рідними та близькими (2,11), «засміченість» своєї свідомості непотрібним (2,38); також такі особи *не згодні* з тим, що віра в Бога приносить щастя у їхнє життя (2,28); *«іноді, час від часу» переживають* – «душевний підйом» під час молитви (2,64), почуття провини перед Богом (2,96), розкаяння за зроблені вчинки (2,73) та вдячності Богові (3,23), незвичний стан гармонії з навколишнім світом (2,64), втіху після звертання до Бога у хвилини страждань (2,76), спокій після відвідання храму (2,83), почуття любові до Бога (2,55), дивні збіги обставин, які неможливо пояснити з точки зору науки (2,57), відчуття «дежавю» (2,62), стан безпорадності та нікчемності, що стимулював звернутися до Бога (2,59), відчуття двох «Я» – «грішного» та «праведного» (2,50), а також реальність милості Господа (2,52). І жодне з описаних у методиці почуттів респонденти з відповідної підгрупи *не переживали «часто»*.

2) *Зовнішня мотивація* – більшою мірою прагнуть, щоб їхні релігійні міркування не впливали на повсякденне життя (2,10), згадують про Бога швидше тоді, коли мають проблеми (2,33), у пошуках відповіді на питання про сенс життя шукають різні, а не тільки релігійні, відповіді (1,65), мають у своєму житті цінніші, аніж релігія, речі (2,18), звертаються до Бога лише у крайніх, особливих випадках (2,13), моляться, насамперед, не заради спілкування з Богом, а для досягнення стану душевної рівноваги (2,36), вважають, що в цілому релігія все ж обмежує свободу людини (2,41);

внутрішня мотивація – якщо і беруть участь у релігійних діях, то швидше за світоглядними переконаннями, аніж з цікавості (2,76), а при відвідуванні храму, насамперед, мають свідоме бажання звернутися до Бога (2,92), нерідко подумки спонтанно звертаються до Нього (3,06) і мають певну кількість аргументів для визнання Його існування (2,64).

3) *Природничо-науковий світогляд* – вважають, що «Рай та Пекло» існують в уяві людини (2,36), а також що священні писання (зокрема, Біблія) були створені людьми, а не дані «Згори, Богом» (2,17); *«дещо сумніваються»* у тому, що релігія – це «шлях єднання зі Всевишнім» (3,28), що релігійна віра дає змогу бачити істинний світ (2,80), що Бог справді присутній у храмі (2,81), а ікона – це зображення образу самого Бога (2,71), що релігійні ритуали існують для того, щоб людина змогла відчути реальність божественного (3,09), що Бог чує людину під час молитви (3,28) і допомагає їй, коли вона щиро вірить у Нього (3,19), а також що свята вода справді володіє певними «лікувальними властивостями» (3,06);

релігійний світогляд – переважна більшість таких респондентів цілком згодні тільки з одним – з тим, що Бог існує (3,67).

4) *Релігійні дії* – «*дуже рідко*» беруть участь у розмовах на релігійні теми (2,03) та в релігійних ритуалах, церемоніях, богослужіннях (2,41), лише епізодично пробували дотримуватися релігійних постів (2,04), «*один чи два рази*» читали релігійну літературу (1,91), зверталися до віруючих людей для з'ясування життєво важливих питань (1,59), слухали проповіді релігійної спрямованості (1,83) та релігійну (духовну) музику, піснеспіви (1,88), відстоювали свої релігійні переконання у суперечці (1,79); також більшість «*ніколи*» не розповідали іншим людям про Бога (1,23) та не дотримувалися певної дієти з релігійних міркувань (1,46).

II. Особи з рівнем релігійної активності, нижчим за середній:

1) Так само, як і особи з низьким рівнем, «*дуже рідко*» *переживають* гостру самотність (2,43), почуття, пов'язані зі співвіднесенням життя із «вічністю» (2,39), розчулення до сліз під час молитви (2,25), сприймання усіх людей довкола рідними та близькими (2,42). Більшість же із відображених у відповідному блоці методики станів, почуттів чи відчуттів респонденти цієї підгрупи переживають лише «*іноді, час від часу*», і тільки почуття вдячності Богові (3,72) та спокій після відвідування храму (3,50) – «*часто*».

2) *Зовнішня релігійна мотивація* – так само, як і особи з низьким рівнем, мотивовані у пошуках відповіді на питання про сенс життя шукати різноспрямовані відповіді, а не тільки релігійного характеру (2,10); «*сумніваються*» щодо прагнення того, щоб релігія проникала в усі повсякденні справи (3,01) та не зовсім упевнені, що брали участь у релігійних діях швидше за світоглядними переконаннями, аніж із цікавості (3,37), а також, що постійно пам'ятають про Бога (2,87) і завжди до Нього звертаються (2,93), що релігія – сутнісна частина їхнього життя (3,04), що мають достатньо переконливих аргументів на користь існування Бога (3,20), що моляться заради спілкування з Богом, а не просто для досягнення душевної рівноваги (2,98) і що в цілому релігія все ж звільнює людину (3,18);

внутрішня релігійна мотивація – водночас, *переважно «впевнені»*, що часто подумки спонтанно звертаються до Бога (3,67) та що відвідують храм, маючи свідоме бажання звернутися до Нього (3,72).

3) *Природничо-науковий світогляд* – «*сумніваються*», що «Рай та Пекло» існують реально (3,09), що священні писання були дані людині «Згори, Богом» (3,05) і що ікона – це зображення образу самого Бога (3,11);

релігійний світогляд – водночас, *переважно «впевнені»* у факті існування Бога (3,94), сприймають релігію як «*шлях єднання зі Всевишнім*» (3,81), впевнені, що релігійна віра дає змогу бачити істинний світ (3,55), що Бог присутній у храмі (3,59) і що релігійні ритуали існують для відтворення реальності божественного (3,61), що Бог чує людину, котра молиться (3,86), і допомагає тим, хто в Нього щиро вірить (3,82), а також, що свята вода має певні «лікувальні властивості» (3,57).

4) *Релігійні дії* – так само, як і особи з низьким рівнем релігійної активності, в основному «*ніколи*» не розповідали іншим людям про Бога (1,49); також «*дуже рідко*» здійснювали більшість із відображених у методиці релігійних актів, за винятком дещо активнішої участі у релігійних ритуалах (2,83) та дотримання постів із релігійних міркувань (2,55).

III. Особи з рівнем релігійної активності, вищим за середній:

1) «*Час від часу*» або «*дуже часто*» *переживають* усі відображені в методиці стани та почуття, крім гострої самотності (2,37 – тобто переважно «*дуже рідко*»). Зауважимо, що «*дуже часто*» вони переживають почуття провини перед Богом (3,61) та почуття вдячності до Нього (3,9), втіху після звертання до Бога у хвилини страждань (3,76), спокій після відвідування храму (3,75), почуття любові до Бога (3,64), реальність вислову «*милість Господа*» (3,71), бажання знову і знову відвідувати храм (3,60), усвідомлення присутності Бога у своєму житті (3,59), досвіду реалізації бажань, згаданих у звертанні до Бога (3,53), а також розкаяння перед Ним за вчинене (3,58).

2) *Релігійна мотивація* – однозначно *«впевнені»* тільки в тому, що часто подумки спонтанно звертаються до Бога (3,71) та відвідують храм, маючи свідоме бажання такого звертання (3,90). Щодо усіх інших складових своєї внутрішньої релігійної мотивації, респонденти все ще мають сумніви.

3) *Релігійний світогляд* – також *«сумніваються»* в реальності існування «Раю та Пекла» (3,27), «небесного» походження священного писання (3,21) та втіленні образу самого Бога в іконописі (3,19); водночас, вони безумовно *приймають* решту аспектів когнітивного виміру релігійної активності.

4) *Релігійні дії* – теж *«рідко»*, як і респонденти з нижчими рівнями, беруть участь у розмовах на релігійні теми (2,49), відстоюють свої релігійні переконання (2,17), розповідають іншим людям про Бога (1,96) та переважно не дотримуються «релігійної дієти» (1,91). Щодо всіх інших складових релігійної поведінки констатовано характеристики типу *«нерегулярно»*.

IV. Особи з високим рівнем релігійної активності:

1) *«Дуже часто» переживають* більшість з описаних у методиці почуттів і станів, *крім*: незвичного стану гармонії з навколишнім світом (3,21), почуття, пов'язаного з «вічністю» (3,30) та її співвіднесення з реальним життям (3,18), прилив сил та ентузіазму після спілкування з віруючими людьми (3,46), сором і докори від сторонніх думок під час молитви (3,39) та роздратування від неможливості достатньо на ній зосередитися (2,81), потребу віднайти сенс життя (3,26), гостру самотність (2,51), відчуття «дежаво» (3,14), відчуття двох «Я» усередині – «грішного» та «праведного» (3,31), відчуття «спостереження за собою збоку» (3,21), розчулення і сльози під час молитви (3,00), стан «інсайту» (3,22), сприймання усіх людей довкола близькими та рідними (3,26), а також «засміченість» власної свідомості непотрібним (3,18). Усі ці стани навіть особами з найвищим рівнем релігійної активності переживаються лише *«іноді»*.

2) *Релігійна мотивація* – однозначно *впевнені у прийнятті* майже усіх складових внутрішньої релігійної мотивації, *крім* пошуку відповіді на питання про сенс життя лише в релігійній літературі (3,07).

3) *Релігійний світогляд* – *упевнені* в усіх його аспектах, *крім* твердження про те, що ікона – це зображення образу самого Бога (3,31).

4) *Релігійні дії* – такі респонденти здійснюють більшість видів релігійної активності, відображених у пунктах відповідного блока методики, *«часто, хоч і нерегулярно»*. А от відстоювання власних релігійних переконань у суперечці (2,46) та дотримання певної «дієти» з релігійних міркувань (2,38) навіть в осіб із високим рівнем релігійної активності відбуваються *«рідко»*. Найближчою ж до позначки «дуже часто» виявилася тільки одна релігійна дія – участь у релігійних ритуалах та церемоніях (3,42).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, релігійна активність – це складна інтегративна структура, яка характеризується не тільки певними зовнішніми своїми проявами, а і внутрішніми, специфічними психологічними особливостями. Основними її психологічними компонентами (або вимірами) виступають: афективний – релігійні переживання різної міри інтенсивності, когнітивний – міра прийняття типових релігійних постулатів та уявлень, мотиваційний – міра співвідношення внутрішньої та зовнішньої релігійної мотивації, конативний – прояви релігійності особистості у відповідних реальних релігійних діях.

Як продемонстрували результати емпіричного дослідження, зростання релігійної активності особистості при переході з нижчих на вищі її рівні супроводжується істотним посиленням, насамперед, її афективної складової (більшість релігійних переживань від показників «дуже рідко» та «час від часу» поступово набувають суб'єктивної міри інтенсивності «дуже часто»), майже повним зникненням зовнішньої на користь внутрішньої релігійної мотивації та набуттям домінантного статусу релігійними аспектами світогляду. Водночас, жоден із показників

конативного аспекту релігійності так і не набуває свого усередненого значення «дуже часто». А тому на усіх рівнях релігійної активності існує помітна перевага на користь афективно-мотиваційної та когнітивної її підструктур при одночасному відставанні релігійного самовираження особистості в реальному соціальному просторі. Інакше кажучи, досліджені респонденти навіть з високим рівнем релігійної активності, приймаючи більшість із релігійних постулатів та будучи схильними до релігійних екзальтацій, відносно рідше вдаються до реальних релігійних дій, особливо ритуально-колективного характеру.

На основі отриманих результатів також можна стверджувати, що істотним психологічним ресурсом для підняття рівня релігійної активності й наповнення її справжньою особистісною значущістю могла би виступати актуалізація, усвідомлення й осмислення глобальної проблеми пошуку істинного, людиновимірного сенсу життя з його сакральньо-трансперсональним підґрунтям. Отже, **перспективи** подальших наукових розвідок у даному напрямі вбачаємо в герменевтичній парадигмі досліджень.

Бібліографічні посилання

- Big Psychological Dictionary [Bolshoi psikhologicheskii slovar] (2003), B. H. Meshcheryakov, V. P. Zinchenko (Eds.), Praym-Yevroznak, SPb.
- Bohdan, O. (2016), "Religious Identity and Prayer in Ukrainian" ["Relihiina identychnist i molytva v Ukraini"]. Kiev International Institute of Sociology. Press Releases and Reports, available at: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=638&page=1> (accessed Feb. 21, 2017).
- Drinova, Y. M. (2010), *Confessional Geopolitics: The Political Processes in Religion: The Monograph* [Konfessionalnaya heopolitika: politicheskiye protsessy v relihiyi: monohrafiya], Volhohrad State University, Volhohrad.
- Karpenko, Z. S. (2008), "Personality as a Subject of a Prayer Doing" ["Osobystist yak subyeckt molytvotvorenniya"], *Problems of Global and Educational Psychology: Collection of the Scientific Works of The Institute of Psychology named after H. S. Kostyuk, APS of Ukrainian, S. D. Maksymenko (Ed.)* [Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostyuka APN Ukrainy, za zahal'noyu redaktsieyu S. D. Maksymenka], Vol. X, part 4, HNOZIS, Kyiv, p. 220–226.
- Klimyshyn, O. I. (2010), *Psychology of Personality's Spirituality: The Christian-Oriented Approach* [Psykhohliya dukhovnosti osobystosti: khrystyiansko-oriyentovanyi pidkhyd], Hostynets, Ivano-Frankivsk.
- Krivtsun-Levshyna, L. N. & Makarevich, Z. Y. (2010), "Religious Activity of Student Youths (on the example of the Vitebsk State University named after P. M. Masharov)" ["Relihioznaya aktivnost studencheskoi molodezhy (na primere Vitebskoho hosudarstvennoho universiteta im. P. M. Masherova)"], *Spiritual and Moral Education on the Ground of Cultural and Historical and Religious Traditions and Values: Proceed. of the Sciences and Practical Conference, (Zhyrovichi, May 27, 2010)*, M.V. Myasnikovich et al. (Eds.) [Dukhovno-nravstvennoye vospitaniye na osnove otechestvennykh kulturno-istorycheskikh i relihioznykh traditsyi i tsennostei: mater. Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (Zhirovichi, 27 maya 2010)], National Academy of Sciences of Belarus, Institute of Philosophy, Bel. navuka, Minsk, p. 123–127.
- Leontyev, A. N. (2004), *Activity. Consciousness. Personality* [Deyatelnost. Soznaniye. Lichnost], Smysl, Moscow.
- Maksymenko, S. D. (2006), *Genesis of Personality's Implementation: The Science Monograph* [Geneza zdiisnennia osobystosti: Naukova monohrafiya], TOV «KMM», Kyiv.
- Moskalets, V. P. (2015), "Believe in God as Psychic Ground of the State of Personality's Global Wellbeing" ["Vira v Boha yak psykhiichniy bazys stanu zahalnoho blahopoluchchya osobystosti"], *Psykhohliya i suspilstvo. Ukrainskiy teoretyko-metodolohichniy sotsio-humanitarniy chasopys –Psychology and Society. The Ukrainian Theoretical and Methodological Socio and Humanitarian Journal*, No 1 (59), p. 55–64.
- Parashchevin, M. (2013), "Religious Activity in Modern Informational Space as an Indicator of the Social Meaning of Religion" ["Relihiina aktyvnist v suchasnomu informatsiinomu

- prostri yak pokaznyk sotsialnoi znachushchosti religii”]. *Ukrainskyi informatsiynyi prostir: Naukovyi zhurnal – Ukrainian Information Space: The Science Journal*, No 1, part 2, KNUKIM, Kyiv, p. 159–162.
- Person. *Subject. Action. The Philosophical and Psychological Studies* [Lyudyna. Subyekt. Vchynok: filosofsko-psykholohichni studii] (2006), V. O. Tatenko (Ed.), Lybid, Kyiv.
- Predko, O. I. (2005), “Religious Epidemics: Historical Manifestations and Essence” [“Relihiini epidemii: yikh istorychni vyjavy ta sutnist”]. *Multyversum. Filosofskyi almanakh – Multiverse. The Philosophical Almanac*, The Centre of Spiritual Culture, No 46, available at: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_46/Predko.htm (accessed Feb. 19, 2017).
- Religious Ukrainian: The Collective Monograph, Book 1: The State of Religious Life in Ukrainian* [Ukraina relihiyna: kolektyvna monohrafiya. Knyha persha: Stan relihiynoho zhyttya v Ukraini] (2008), A. Kolodnyi (Ed.), Institute of Philosophy named after H. S. Skovoroda, NAS of Ukraine [Instytut filosofii imeni H.S. Skovorody NAN Ukrainy], Kyiv.
- Romenets, V. A. (2011), “Action and Problem of Determinism in Native Psychology” [“Vchynok i problema determinizmu u vitchyzniani psykholohii”]. *Psykhologhiia i suspilstvo. Ukrainskyi teoretyko-metodolohichniy sotsiohumanitarnyi chasopys – Psychology and Society. The Ukrainian Theoretical and Methodological Socio and Humanitarian Journal*, No 2(44), p. 15–21.
- Savchyn, M. V. (2010), *Human’s Spiritual Potential: The Monograph* [Dukhovnyi potentsial lyudyny: monohrafiia], 2-d rework ed., Misto NV, Ivano-Frankivsk.
- Saveliuk, N. M. (2016), “Psychological Modeling of Comprehending Religious Discourse” [“Psykhologichne modelyuvannia rozuminnia relihiinoho dyskursu”], *Psycholinguistics in a Modern World – 2016: Theses of the International Scientific and Practical Conference (October 20-21, 2016)* [Psykholinhvistyka v suchasnomu sviti – 2016: Tezy XI Mizhnarodnoii naukovo-praktychnoi konferentsii (20-21 zhovtnya 2016)], Pereyaslav-Khmelnitskyi, p. 125–127.
- Smirnov, D. O. (1999), “Description of Procedure of the Psychometric Methodic’s «The Questionnaire of Religious Activity» Standardization” [“Opisaniye protsedury standartizatsii psikhometricheskoi metodiki «Oprosnik relihioznoi aktivnosti»”]. *Nauchnyi psikhologicheskii zhurnal – The Scientific Psychological Journal*, No 1–2, p. 159–172.
- Smirnov, D. O. (2001), *Religious Activity in Structure of the Integral Individuality* [Relihioznaya aktivnost v strukture intehralnoi individualnosti], Author’s abstract in candidacy for a degree of Ph. D. in psychology: 19.00.01 – General Psychology, Psychology of Personality, History of Psychology, Perm.
- Vasyliuk, F. E. (2005), *Feeling and Prayer (an Experience of the Global Psychological Research)* [Perezhivaniye i molitva (opyt obshchepsikhologicheskoho issledovaniya)], Smysl, Moscow.
- Yesyp, M. Z. (2012), *Religious Perceptions of Believers with Different Copying-Strategies* [Relihiyni uyavlennya viruyuchykh z riznymy kopinh-stratehiyamy], Author’s abstract in candidacy for a degree of Ph. D. in psychology: 19.00.01 – General Psychology, History of Psychology, Kyiv.

Надійшла до редколегії 27.02.2017

УДК 159.923.2

О. В. Савченко, О. Г. Александрова, Н. О. Олійник

Херсонський державний університет

МЕТАКОГНІТИВНИЙ РІВЕНЬ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕФЛЕКСИВНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. Розглянуто теоретичні підходи до визначення онтологічного статусу рефлексії, виокремлено форми її існування як механізму, процесу, стану та здатності. Запропоновано модель рефлексивного досвіду особистості, що поєднує рефлекс-

сивну компетентність, рефлексивний потенціал та процесуальні форми, злагоджене функціонування яких забезпечує реалізацію рефлексивності як загальної здатності особистості в умовах реальної діяльності. Визначено основні рефлексивні дії, які актуалізуються на метакогнітивному рівні функціонування, у процесі розв'язання проблеми. Наведено емпіричні дані, що свідчать про вплив елементів рефлексивної компетентності на характер організації форм рефлексивної активності.

Ключові слова: рефлексивність, рефлексія, рефлексивний досвід, рефлексивна компетентність.

Аннотация. Проанализированы теоретические подходы к определению онтологического статуса рефлексии, выделены такие формы ее существования: рефлексивный механизм, рефлексия как процесс, рефлексирование как состояние, рефлексивность как общая способность личности. Предложена структурная модель рефлексивного опыта, которая объединяет рефлексивную компетентность, рефлексивный потенциал, процессуальные формы, совместное функционирование которых обеспечивает реализацию рефлексивности. Идентифицированы основные рефлексивные действия (моделирование, рефлексивный анализ, антиципация, планирование, произвольное управление, эмоциональный контроль, мониторинг, осознание, оценка), которые актуализируются на метакогнитивном уровне организации рефлексивного опыта, во время поиска способа разрешения проблемы. Приведены эмпирические данные, которые доказывают влияние элементов рефлексивной компетентности на характер организации рефлексивной активности.

Ключевые слова: рефлексивность, рефлексия, рефлексивный опыт, рефлексивная компетентность.

Постановка проблеми дослідження. На кожному переломному етапі соціального розвитку актуалізуються ідеали вдосконалення суспільства шляхом гуманізації, конструювання реальних умов для розкриття та зростання особистісного потенціалу людини. Важливою внутрішньою умовою підтримки психічного і фізичного здоров'я особистості, її стресостійкості та конкурентоспроможності є розвиток рефлексивності як здатності набути позицію «спостерігача» (М. Браун, Ф. Є. Василюк, Я. Л. Коломинський, Д. Хартман), «контролера» (У. Брюер, Ю. М. Кулюткін) та «конструктора» (В. О. Лефевр, І. М. Семенов, М. П. Туровцев) по відношенню до своєї діяльності, свого внутрішнього світу. Важливим мотивом розвитку рефлексивності стає переосмислення здобутого досвіду, реінтерпретація минулих подій, формування настанов на майбутнє.

Дослідження рефлексивності та її феноменів є складною задачею внаслідок недостатності методичного інструментарію, придатного для відображення як рівневих ознак, так і якісних параметрів рефлексивної активності. Складність дослідження рефлексивності визначається ще й тим, що вона має високу невизначеність свого онтологічного статусу, існує в декількох формах: механізм «розщеплення», «роздвоєння» психіки (рефлексивний механізм), процес (рефлексія), стан (рефлексування), особистісна здатність (рефлексивність), розглядається в межах різних, іноді неузгоджених між собою наукових підходах (діяльнісний, мислєдіяльнісний, метакогнітивний, акмеологічний та ін.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Функціонуючи як механізм, рефлексія забезпечує відображення, регулювання та реалізацію намірів стосовно компонентів власного «Я». Рефлексивний механізм реалізує «переосмислення і перебудову суб'єктом змістів своєї свідомості» (Leontiev et al., 2011), «відновлює та підтримує здатність до розмірковування» (Doyle, 2013: 248), пов'язує події життєдіяльності особистості (Klementeva, 2011), «забезпечує мобілізацію особистісно-інтелектуальних ресурсів у проблемно-конфліктних ситуаціях і породжує дієво-перетворювальне ставлення особистості, як цілісного «Я» людини, до її власної поведінки, а також до її соціокультурного та рече-екологічного оточення» (Stepanov, 2006).

У статусі процесу рефлексія здійснює критичне переосмислення та оцінювання поточної діяльності, співвідносить дії суб'єкта з вимогами та умовами ситуації, визначає підстави активності тощо. Так, К. Поппер запропонував розглядати рефлексію як складне поліпроцесуальне явище, що атрибутивно пов'язане з організацією, адаптацією та розвитком складних систем (Nurgaleeva, 2014). Рефлексія виникає там, де утворюється конфлікт між зовнішніми та внутрішніми середовищами. Через розв'язування суперечливостей складні системи адаптуються до різноманітних факторів середовища, розкриваючи при цьому власний еволюційний потенціал і в часі, і в просторі.

У традиціях американської психології розглядати рефлексивність як аутоноетичний (рекурсивний) стан свідомості, спрямований на самопізнання, що поєднує «самовизнання, самодослідження та самосприйняття» (Peters, 2013: 350). У процесі функціонування рефлексії, на думку Д. Деннета, Р. Дженара, П. Карузерса, Т. Натсоуласа, Ф. Пітерса, Д. Розенталя, В. Фазінга та ін., надбудовується стан свідомості, який робить об'єктом пізнання зміст первинних станів, пов'язаних із відображенням поточної інформації, що надходить ззовні. У суб'єкта виникають «додаткові думки» та враження відносно плину первинних станів. Результатом вторинного відображення стають сформульовані судження та умовисновки, емоційні переживання або дії, спрямовані на врегулювання перебігу власних психічних процесів. Р. Дженара припустив, що рефлексивність є цілісним станом («two-parts-within-one-state») свідомості, який забезпечує такий режим обробки інформації, при якому суб'єкт пізнання стає здатним робити «посилання на самого себе» («self-referential») (Gennaro, 2006: 222).

Найбільш перспективним ми вважаємо підхід до рефлексивності як до загальної здатності особистості, що забезпечує можливість «переривати цей безперервний процес життя і виводити людину подумами за його межі» (Rubinshteyn, 2003: 366). Завдяки появі цієї здатності у людини з'являється «внутрішнє життя», яке, на думку В. І. Слободчикова та Є. І. Ісаєва, дозволяє їй вивільнитися від впливу власних потягів, зайняти по відношенню до оточуючого світу позицію «над», відчувати себе «суб'єктом (господарем, керівником, автором) свого життя» (Savchenko, 2016: 104). М. Уоделл вважала, що рефлексивність слід вивчати як здатність, яка організує певний усвідомлений стан розуму людини, який дозволяє їй «приймати речі такими, якими вони є насправді, використовувати їх для розробки адекватної картини «Я-у-світі»» (Waddell, 2002: 118). Українські дослідники О. І. Зімовін та Є. В. Заїка визначають рефлексивність як таку особистісну здатність, що «забезпечує ... можливість самоконструювання, саморозвитку, самодетермінації...» (Zymovin et al., 2014: 71).

Отже, ми пропонуємо розглядати рефлексивність як загальну здатність особистості ставати в різні позиції по відношенню до подій власної життєдіяльності, власного внутрішнього світу, що формується у процесі набуття рефлексивного досвіду та виражається в готовності особистості аналізувати, регулювати та перетворювати перебіг власної психічної діяльності. Необхідною умовою формування, розвитку та реалізації цієї здатності ми вважаємо набуття особистістю досвіду рефлексування, у процесі якого формується система рефлексивного досвіду як складний інтегративний феномен. Рефлексивний досвід як система забезпечує розгортання ментального простору, в межах якого відбувається розв'язання визначеної рефлексивної задачі за рахунок мобілізації рефлексивного потенціалу особистості, реалізації різних форм рефлексивної активності, актуалізації елементів рефлексивної компетентності (Savchenko, 2016).

Нами була розроблена модель рефлексивного досвіду особистості, що поєднала три структурні компоненти, кожен з яких виконує свою специфічну функцію, необхідну для підтримання цілісності всієї системи, а саме: а) рефлексивна компетентність (система специфічних ментальних структур, релевантних реф-

лексивній активності) здійснює управління процесами функціонування та розвитку досвіду; б) рефлексивний потенціал (система неспецифічних індивідуально-психологічних властивостей особистості, які забезпечують підтримання стабільності рефлексивної активності) виконує ресурсне та інформаційне забезпечення активності; в) процесуальні складові досвіду (форми внутрішньої активності суб'єкта) забезпечують реалізацію функціональних ефектів. У залежності від рівня складності проблемної ситуації, яку долає суб'єкт у процесі виконання своєї основної діяльності, та специфіки рефлексивної задачі, яку він ставить перед собою та розв'язує, рефлексивний досвід може функціонувати на трьох рівнях (когнітивному, метакогнітивному, особистісному).

Відповідно до запропонованої нами моделі організації рефлексивного досвіду особистості, рефлексивна компетентність виконує регулятивні функції по відношенню до інших складових досвіду (рефлексивного потенціалу та процесуальних форм), вона мобілізує систему рефлексивних ресурсів особистості, контролює організацію та реалізацію форм рефлексивної активності. Дане припущення було перевірено на емпіричному рівні та встановлено, що саме на метакогнітивному рівні організації рефлексивного досвіду складові рефлексивної компетентності суттєво впливають на реалізацію процесуальних аспектів рефлексивної активності, на можливості суб'єкта вирішувати суперечності, що виникають у реальних умовах його розумової діяльності (Savchenko, 2016).

Метою нашого дослідження є визначення особливостей організації форм рефлексивної активності на метакогнітивному рівні функціонування рефлексивного досвіду, тих внутрішніх факторів, що обумовлюють продуктивність вирішення проблем, пов'язаних з об'єктивними суперечностями. Досягнення даної мети потребує розв'язання таких задач: 1) виокремлення основних процесуальних складових досвіду на метакогнітивному рівні; 2) операціоналізації їх (підбір показників, що відображають кількісні аспекти їх сформованості); 3) визначення міри впливу складових рефлексивної компетентності на організацію різних форм рефлексивної активності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Метакогнітивний рівень рефлексивного досвіду активізується тоді, коли суб'єкт стикається з проблемою, усвідомлює об'єктивну суперечність, пов'язану з невідповідністю умов та вимог задачі (висока невизначеність умов, багатозначність можливих рішень, складність перетворень та ін.) власним внутрішнім ресурсам (нестача часу, бажання, невпевненість у здатності знайти рішення, відсутність у досвіді відповідного засобу визначення шуканого та ін.). Це змушує його відшукувати таке розв'язання проблеми, яке задовольняє як зовнішнім вимогам, так і внутрішнім стандартам. За характером функціонування система рефлексивного досвіду на метакогнітивному рівні знаходиться на евристичному рівні організації активності (за класифікацією Д. Б. Богоявленської), оскільки суб'єкт здійснює трансформації існуючих схематизмів, із метою забезпечення більш продуктивного регулювання розумової активності у процесі розв'язання проблем. Знайти адекватне розв'язання проблеми суб'єкт може через розв'язання таких рефлексивних задач: 1) перетворення моделі «процесу розв'язання проблеми»; 2) аналіз власного пошукового процесу; 3) регуляцію пошукового процесу; 4) саморегуляцію рефлексивної активності.

На підставі проведеного аналізу праць Дж. Дьюї (Terno, 2013), А. В. Карпова (Кагров, 2004), С. Ю. Степанова та І. М. Семенова (Semenov et al., 1983a), Б. Й. Хасана та П. А. Сергоманова (Hasan et al., 2001) нами були визначені основні рефлексивні дії, які актуалізуються у проблемних ситуаціях задля знаходження засобу розв'язання проблеми у внутрішньому плані. Усвідомлення поразок власних спроб розв'язати задачу стимулює суб'єкта до призупинення їх, перенесення активності до метаплану, який з'являється внаслідок роздвоєння, формування двох планів діяльності: плану «Я-діяча» та «Я-рефлексуючого». Було визначено такі рефлексивні дії:

- моделювання – рефлексивна дія, спрямована на створення моделі проблемної ситуації, що відображає основне протиріччя між об'єктивними характеристиками задачі та суб'єктивними умовами (наявними та потенційними ресурсами суб'єкта);

- рефлексивний аналіз – рефлексивна дія, спрямована на усвідомлення окремих складових моделі проблемної ситуації, характеру співвідношення елементів, на підставі чого суб'єкт формує припущення щодо причин низької ефективності власних дій, позначає зони найбільш вірогідних помилок;

- антиципація – рефлексивна дія, метою якої є формування уявлень про результати майбутньої рефлексивної активності, які враховують як об'єктивні характеристики проблеми, так і актуальні властивості суб'єкта, визначають «зону пошуку» засобу розв'язання проблеми;

- планування – рефлексивна дія, метою якої є визначення проміжних задач, необхідних для розв'язання основної рефлексивної задачі, упорядкування послідовності інтелектуальних дій, встановлення критеріїв для обрання засобів реалізації цілей та контроль за дотриманням визначених вимог при перегляді можливих варіантів;

- довільне управління – рефлексивна дія, метою якої є утримання суб'єктом себе в метаплані рефлексивного аналізу, організація процесу досягнення мети за рахунок актуалізації вольових зусиль, керування ресурсами з позиції оптимальності та доцільності;

- емоційний контроль – рефлексивна дія, спрямована на формування та підтримання оптимального емоційного стану, необхідного для ефективної реалізації рефлексивної активності, усвідомлення емоційних переживань як важливих індикаторів успішності дій;

- моніторинг – рефлексивна дія, що забезпечує інтроспективне відстеження власних актуальних рефлексивних дій для забезпечення постійного поточного контролю за їх перебігом, застосування заходів корекції при відхиленні від визначених стандартів;

- усвідомлення – рефлексивна дія, що забезпечує виокремлення досягнутих результатів рефлексивної активності, означення їх у мовно-символічній формі, на підставі чого суб'єкт може здійснювати оцінювання та приймати рішення щодо застосування певного засобу;

- оцінка – рефлексивна дія, спрямована на встановлення відповідності та ефективності результатів, отриманих у процесі рефлексивної активності, порівняння результатів зі стандартами за визначеними об'єктивними та суб'єктивними критеріями, експлікацію підстав власних оцінок.

З метою визначення особливостей організації форм рефлексивної активності на метакогнітивному рівні організації досвіду ми використали метод аналізу функцій мовленнєвих висловлювань у процесі дискурсивного розв'язання задач за інструкцією «розмірковування вголос» (Zaretskiy et al., 1980). Досліджуваному пропонувалась за 10 хвилин розв'язати задачу на кмітливість. Інструкція була спрямована на те, щоб сформувати у суб'єкта установку проговорювати вголос усі свої думки, переживання та наміри, які виникають у нього в процесі розв'язання задачі. Мовленнєва продукція фіксувалась на диктофон. Подібні завдання, на думку І. М. Семенова та С. Ю. Степанова, «дозволяють моделювати особливі, унікальні по відношенню до суб'єкта умови експериментальної ситуації, в яких його особистісний та інтелектуальний досвід не тільки виявляється недостатнім, але й служить своєрідною перешкодою (а не лише засобом) досягнення поставленої мети. При цьому проблемність творчого завдання розкривається як інтелектуальне протиріччя, що актуалізується у вигляді зіткнення відомих досліджуваному знань і умінь із тими особливими умовами предметної ситуації (описаної у формі завдання), в якій суб'єкт здійснює доступні йому способи дії» (Semenov et al., 1983b: 36-37).

У подальшому проводився аналіз індивідуальних протоколів досліджуваних. Нами виокремлювалися два основні плани аналізу: змістовий та смисловий, які визначалися за «типом спрямованості мислення як механізму рефлексивного продуктивного процесу» (Naydonov, 2008: 57). Змістовий план аналізу активності оцінює характер перетворення, що виконує суб'єкт з об'єктами, якими виступають почуттєві уявлення. Смисловий план аналізу відображає характер інтелектуально-значеннєвого забезпечення перетворення умов, зазначених у задачі (з метою констатації, спонукання чи пропонування варіанта розв'язання). При аналізі індивідуальних протоколів досліджуваних використовувалися вісім показників, що відображають змістові аспекти рефлексивної активності (текст, уявлення, інтенція, модель, розв'язання, операція, схема, засіб), а також шість показників, що дозволяють кількісно оцінити специфіку смислового аспекту рефлексивної активності на даному рівні організації (мотивування, феноменологізація, проблематизація, самооцінка, кваліфікація, самовизначення). Нами були використані категорії аналізу, детально описані в роботі М. І. Найдьонова (Naydonov, 2008).

Обчислювалася відносна частота представленості кожної категорії аналізу. При визначенні загального показника представленості форм рефлексивної активності на метакогнітивному рівні враховувався також і рівень цілісності, який відображає спосіб проникнення в проблему. Рівні відрізняються за характером перетворень, які здійснює суб'єкт з об'єктом своєї активності. М. І. Найдьонов визначив відображувально-виділяючий, відображувально-усвідомлюючий (розуміючий) та відображувально-перетворюючий способи зняття проблемності у процесі розв'язання задачі (Naydonov, 2008). Запропонований нами загальний показник складності рефлексивної активності на метакогнітивному рівні враховує п'ять аспектів мовленнєвої активності суб'єкта, такі категорії як: «текст», «інтенція», «схема», «модель» та «проблематизація». Зовнішнім фактором відбору параметрів активності виступив показник рівня сформованості здібності до ситуативної рефлексії, що діагностувався за «Методикою визначення рівня рефлексивності» (А. В. Карпов, В. В. Пономарьова). Отже, до складу загального показника рефлексивної активності на метакогнітивному рівні увійшли ті параметри мовленнєвої активності, що відображають рівень представленості рефлексивних дій, пов'язаних із побудовою та перетворенням моделі «процесу вирішення проблеми», на підставі якої формується і модель майбутнього результату, і здійснюється планування дій.

У табл. 1 ми співвіднесли визначені нами рефлексивні дії з показниками за методом змістово-смислового аналізу висловлювань у процесі дискурсивного розв'язання задач.

Таблиця 1

Показники рефлексивної активності на метакогнітивному рівні

Рефлексивна дія	Зміст активності	Показник за змістовим планом	Показник за смисловим планом аналізу
Моделювання	Формування моделі проблемної ситуації	Текст, модель	Проблематизація
Рефлексивний аналіз	Усвідомлення окремих складових моделі проблеми	Уявлення	Феноменологізація
Антиципація	Формування уявлень про майбутні результати активності	Інтенція	-
Планування	Визначення проміжних задач, упорядкування дій	Схема	-
Довільне управління	Організація процесу досягнення мети, керування ресурсами	Засіб	-

Рефлексивна дія	Зміст активності	Показник за змістовим планом	Показник за смисловим планом аналізу
Емоційний контроль	Формування та підтримка оптимального емоційного стану	-	Мотивування
Моніторинг	Інтроспективне відстеження власних дій, корекція відхилень	Операція	Самооцінка
Усвідомлення	Означення отриманих результатів, їх репрезентація	Розв'язання	Самовизначення
Оцінка	Встановлення відповідності та ефективності досягнутих результатів	-	Кваліфікація

Ми припустили, що внутрішнім чинником, який обумовлює рефлексивну активність суб'єкта, визначає рівень її складності, є сформованість складових рефлексивної компетентності. Рефлексивна компетентність розглядається нами як системне особистісне утворення, що поєднує специфічні інформаційні, операційні, ціннісно-мотиваційні та поведінкові ментальні структури, релевантні рефлексивній активності, які забезпечують управління процесами функціонування і розвитку системи досвіду особистості, визначають високу продуктивність форм рефлексивної активності у процесі її розумової та практичної діяльності (Savchenko, 2016). Для перевірки припущення була сформована вибірка осіб юнацького віку, до складу якої увійшли студенти Херсонського державного університету (91 особа), що навчалися на першому (33 особи), другому (33 особи) та четвертому (25 осіб) курсах. Середній вік учасників – 21,5 років. Складові рефлексивної компетентності, що активізуються на метакогнітивному рівні, визначалися за стандартизованими методиками і процедурами з авторської програми дослідження. Так, рівень сформованості метакогнітивної поінформованості суб'єкта стосовно власної рефлексивної активності фіксувався за шкалами анкети «Рефлексія, рефлексивні здібності особистості» та факторними оцінками, визначеними шляхом застосування процедури «Спеціального семантичного диференціала», рівень розвитку метакогнітивних рефлексивних умінь – за методикою «Рефлексивні вміння (метакогнітивний рівень)», система здібностей суб'єкта до прогнозування подій власної життєдіяльності – за методикою «Прогностична задача» (Л. О. Регущ, Н. Л. Сомова, у модифікації О. В. Савченко), рефлексивність як когнітивно-стильова властивість особистості – за тестом «Порівняння схожих малюнків» (MFFT) (Дж. Каган, у модифікації В. Овертона). Однофакторний дисперсійний аналіз був обраний як математичний засіб, який дозволяє проаналізувати характер мінливості певної ознаки під впливом контрольованих факторів. Саме дана процедура забезпечує встановлення причинно-наслідкових відносин між змінними, розглядаючи одні з них в якості факторів, а інші як результативні ознаки.

Результати однофакторного дисперсійного аналізу дозволили встановити, що рівень сформованості рефлексивної компетентності є тим фактором, який визначає рівень представленості різних форм рефлексивної активності ($F_{\text{емп.}} = 3,15$; $\alpha \geq 0,95$). Уточнити характер впливу рефлексивної компетентності на процесуальні складові рефлексивного досвіду допоміг множинний регресійний аналіз даних (STATISTICA 10.0). Дана математична процедура дозволяє відобразити кількісну міру незалежного впливу кожної складової на загальний рівень вторинної ознаки. У табл. 2 наведені результати застосування множинного регресійного аналізу.

Було встановлено, що високий рівень організації рефлексивної компетентності сприяє організації більш складних форм рефлексивної активності за раху-

нок реалізації вміння створювати ймовірні моделі розв'язання проблеми, здійснювати самоаналіз власних дій ($\beta=0,39$; $p\leq 0,02$), активізації здібностей до розуміння наслідків подій власної життєдіяльності ($\beta=0,23$; $p\leq 0,04$), застосування більшого часу для прийняття рішень у ситуаціях множинного вибору ($\beta=0,25$; $p\leq 0,03$) та контролю вміння критично оцінювати свої інтелектуальні здібності ($\beta=-0,27$; $p\leq 0,03$).

Таблиця 2

Результати апроксимації рівня представленості рефлексивної активності за показниками сформованості рефлексивної компетентності

Показник	Коефіцієнт регресії	Значення ($t_{\text{емп}}$)	Рівень похибки
Уміння створювати ймовірнісні моделі розв'язання проблеми, проводити самоаналіз своїх дій, особливостей своєї поведінки	0,39	3,18	0,02
Уміння критично оцінювати свої інтелектуальні здібності, можливості та обмеження	-0,27	2,16	0,03
Рівень сформованості здібності до розуміння наслідків подій життєдіяльності	0,23	2,08	0,04
Середній латентний час першої відповіді	0,25	2,18	0,03

Найбільш суттєво на рівень рефлексивної активності впливає рівень розвитку вміння створювати ймовірнісні моделі проблемної ситуації, що забезпечує аналіз декількох варіантів розвитку подій. Домінування установки на правильність активізує стратегії перевірки висунутих припущень, які суб'єкт застосовує, використовуючи додатковий час. Окрім того, час може бути використаний на аналіз сформованої моделі проблеми, на більш усвідомлене обрання засобів поведінки, на програвання декількох варіантів дій подумки. Чим більше часу залучає суб'єкт на прийняття рішень, тим частіше в його мовленнєвій продукції зустрічаються категорії «інтенція» ($r=0,23$; $\alpha\geq 0,95$) та «проблематизація» ($r=0,25$; $\alpha\geq 0,95$), що свідчить про активізацію рефлексивних дій антиципації та моделювання. Обидві дії пов'язані з побудовою ментальних моделей. За рахунок дій антиципації суб'єкт формує очікування щодо кінцевого результату, який би задовольняв умовам і вимогам задачі, відповідав би об'єктивним та суб'єктивним критеріям успішності. Даний образ співвідноситься з актуальною моделлю проблеми, контролюючи тим самим відповідність проміжних результатів кінцевому. Образ очікуваного результату також постійно змінюється, уточнюється під впливом інформації, що надходить у процесі розв'язання задачі. Використання мовленнєвих маркерів, що відносяться до категорії «проблематизація», свідчать про те, що суб'єкт активно перетворює своє бачення проблеми, змінюючи певні репрезентації, переглядає своє ставлення до проблемних аспектів задачі. Суб'єкт, формуючи модель, усвідомлює недостатність наявної інформації, визначає основні напрями пошуку, розглядає ймовірнісні варіанти розвитку подій у мисленнєвих експериментах. За даними Р. Стернберга, що більш ретельно людина формує ментальні репрезентації, витрачаючи більше часу на кодування інформації, тим більш високі показники успішності вона демонструє при розв'язанні задач на аналогію. Окрім того, якісні моделі дозволяють таким особам більш швидко здійснювати операції порівняння (Atkinson et al., 2009).

Контроль вміння критично ставитися до своїх можливостей та здібностей запобігає розвитку станів в'язкого «зосередження» на власних недоліках, які підвищують ригідність поведінкових проявів. Надмірна концентрація уваги та низький рівень оцінки своєї здатності контролювати перебіг подій формує ригідний когнітивний стиль, який виявляється у висуванні жорстких вимог до засобів вирішення проблеми, у нездатності змінювати свої дії під впливом вимог ситуації (Zalevskiy, 2004). Прийняття рішень, особливо в невизначених ситуаціях, також

вимагає від суб'єкта прогнозування можливих наслідків своїх дій, програвання подумки різних варіантів розвитку подій. У ситуаціях ймовірного прогнозування перед суб'єктом постає проблема співвідношення закономірності та випадковості, оцінки ймовірності настання певного результату. Низькі регуляторні можливості особистості негативно впливають на визначення наслідків своєї поведінки. Суб'єкт або формує прогнози на майбутнє в залежності від актуального стану, або ж навпаки не враховує актуальний реальний стан у разі надмірної привабливості подій майбутнього. Це порушує адекватність оцінки як майбутнього, так і теперішнього. В. Г. Асеев бачив умову високої адекватності прогнозування в здатності суб'єкта свідомо «актуалізувати слабкі значущості майбутнього, долаючи стихійно виникаючі значущості теперішнього та минулого» (Regush, 2003: 33). У процесі моделювання людина узагальнює минулий досвід через формування певних інтерпретаційних схем, які є «посібником для майбутніх дій». Побудова адекватних моделей подій, які активізують відповідні інтерпретаційні механізми, – важлива умова формування передбачень на майбутнє, програмування власної поведінки.

Отже, через активізацію установки на повільність та правильність дій, умінь створювати ймовірнісні моделі проблеми, здібності передбачати майбутні наслідки подій життєдіяльності та засобів контролю проявів самокритики суб'єкт організує рефлексивні дії, пов'язані з побудовою та гнучким реструктуруванням моделей очікуваного результату та процесу розв'язання проблеми. Саме завдяки усвідомленню ймовірнісного характеру перебігу подій та відносної ефективності опрацьованих алгоритмів, адекватному співвідношенню закономірності та випадковості суб'єкт формує установку на активне перетворення інформації, наданої в задачі.

Висновки. З метою вирішення об'єктивних суперечностей, обумовлених відсутністю відповідності між вимогами і умовами проблемної ситуації та можливостями суб'єкта, особистість активізує рефлексивні дії (моделювання, рефлексивний аналіз, антиципація, планування, довільне управління, емоційний контроль, моніторинг, усвідомлення та оцінка). Рівень сформованості елементів рефлексивної компетентності особистості – важливий внутрішній чинник організації складних форм рефлексивної активності на метакогнітивному рівні функціонування системи досвіду. Функціонування таких елементів рефлексивної компетентності, як вміння враховувати закономірності та випадковості під час створення ймовірних моделей проблеми, здібності прогнозувати наслідки власних дій, вміння здійснювати контроль за надмірним застосуванням самокритики, установки на повільне прийняття рішень у ситуаціях множинного вибору сприяє активізації рефлексивних дій, які забезпечують конструювання та реконструювання ментальних моделей. У перспективі ми плануємо дослідити вплив компетентності на організацію рефлексивних форм активності на особистісному рівні функціонування системи рефлексивного досвіду, виокремити засоби стимулювання системи рефлексивних ресурсів під час долаття особистістю проблемних ситуацій різного рівня складності (задач, проблем, проблемно-конфліктних ситуацій).

Бібліографічні посилання

- Atkinson, R. L., Atkinson, R. S., Smit, E. E., Bem D. Jh. et al. (2009), *Atkinson & Hilgard's Introduction to Psychology*, Cengage Learning, Hampshire, United Kingdom.
- Doyle, S. (2013), "Reflexivity and the capacity to think". *Qualitative Health Research*, No 23 (2), p. 248–255.
- Gennaro, R. J. (2006), "Between pure self-referentialism and the (extrinsic) HOT theory of consciousness". In U. Kriegel & K. Williford (Eds.). *Self-representational approaches to consciousness*, MIT Press, Cambridge, MA, p. 221–248.
- Hasan, B. Y. & Sergomanov, P. A. (2001), *Conflict resolution and negotiation [Razreshenie konfliktov i vedenie peregovorov]*, Institut psihologii i pedagogiki razvitiya SO RAO, Krasnoyarsk–Moscow.

- Karpov, A. V. (2004), *The psychology of reflexive mechanisms of activity [Psikhologiya refleksivnykh mekhanizmov deyatel'nosti]*, Institut psikhologii RAN, Moscow.
- Klementeva, M. V. (2011), "The reflective resources of development of the personality's life way" ["Refleksivnyye resursy razvitiya zhiznennogo puti lichnosti"]. *Akmeologiya: Nauchno-prakticheskiy zhurnal – Akmeology: Practical Scientific journal*, No 3 (Spetsialnyi vypusk – Special issue), p. 571–574.
- Leontiev, D. A. & Averina, A. Zh. (2011), "The phenomenon of reflection in the context of self-regulation problems" ["Fenomen refleksii v kontekste problemy samoregulyatsii"]. *Psikhologicheskie issledovaniya – Psychological research*, No 2 (16), available at: <http://psystudy.ru/index.php/num/2011n2-16/463-leontiev-averina16.html>.
- Naydonov, M. I. (2008), *Formation of reflective management in the organizations [Formuvannia systemy refleksivnoho upravlinnia v orhanizatsiyakh]*, Milenium, Kiev.
- Nurgaleeva, L. V. (2014), "The interpretation of Karl Popper's theory of the three worlds in the context of the level organization of the reflective coordination" ["Interpretatsiya teorii trekh mirov Karla Poppera v kontekste urovnevoy organizatsii refleksivnoy koordinatsii"]. *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem : elektronnyy nauchnyy zhurnal – Modern research of social problems : electronic scientific journal*, No 12 (44), p. 239–261, available at: www.sisp.nkras.ru.
- Peters, F. (2013), "Theories of consciousness as reflexivity". *The Philosophical Forum*, No. 44, p. 341–372.
- Regush, L. A. (2003), *Psychology of predicting: advances in knowledge of the future [Psikhologiya prognozirovaniya: uspehi v poznanii buduschego]*, Rech, St. Petersburg.
- Rubinshteyn, S. L. (2003), *Being and consciousness. Man and World [Bytie i soznanie. Chelovek i mir]*, Piter, St. Petersburg.
- Savchenko, O. V. (2016), *The personality's reflective competence : Monograph [Refleksivna kompetentnist osobystosti : Monografiya]*, PP Vyshemyrskyi V. S., Kherson.
- Semenov, I. N. & Stepanov, S. Yu. (1983a), "The problem of the subject and method of the psychological study of reflection" ["Problema predmeta i metoda psikhologicheskogo izucheniya refleksii"]. In Y. A. Ponomarev (Ed.). *The study of the problems of psychology of creativity [Issledovanie problem psikhologii tvorchestva]*, Nauka, Moscow, p. 154–182.
- Semenov, I. N. & Stepanov, S. Yu. (1983b), "The reflection in the organization of creative thinking and self-development" ["Refleksiya v organizatsii tvorcheskogo myshleniya i samorazvitiya lichnosti"]. *Voprosy psikhologii – The questions of psychology*, No 2, p. 35–42.
- Stepanov, S. Yu. (2006), "Psychology of creativity and reflection in contemporary social practice" ["Psikhologiya tvorchestva i refleksii v sovremennykh sotsialnykh praktikakh"]. In D. V. Ushakov (Ed.) *Psychology of Creativity: Y. A. Ponomarev's school [Psikhologiya tvorchestva: Shkola Ya. A. Ponomareva]*, Institut psikhologii RAN, Moscow, p. 482–511.
- Terno, S. A. (2013), "The evolution of ideas: reflexive thinking – critical thinking – metacognitive development" ["Evolutsiya idei: refleksivnoe myshlenie – kriticheskoe myshlenie – metakognitivnoe razvitiye"]. *Gumanitarnyye nauchnyye issledovaniya – Humanities research*, No 10, October, available at: <http://human.snauka.ru/2013/10/3900>.
- Waddell, M. (2002), *Inside lives: Psychoanalysis & the growth of the personality*, Karnac Books, London.
- Zalevskiy, G. V. (2004), *The fixed forms of individual and group behavior systems (in the culture, education, science, normal and pathological) [Fiksirovannyye formy povedeniya individualnykh i gruppovykh sistem (v kulture, obrazovanii, nauke, norme i patologii)]*, Tomskiy gosudarstvennyi universitet, Moscow–Tomsk.
- Zaretskiy, V. K., Semenov, I. N. & Stepanov, S. Yu. (1980), "The reflective-personal aspect of formation of solving creative problems" ["Refleksivno-lichnostnyy aspekt formirovaniya resheniya tvorcheskikh zadach"]. *Voprosy psikhologii – The questions of psychology*, No 1, p. 112–117.
- Zymovin, O. I. & Zayika, Ye. V. (2014), "Reflexivity and reflection: the relation of concepts" ["Refleksivnitsya ta refleksiya: spivvidnoshennia poniat"]. *Visnyk HNPu imeni G. S. Skovorody. Psykholohiya – The Bulletin of G. S. Scovoroda National pedagogical university of Kharkov. Psychology*, No. 47, p. 65–71.

Надійшла до редколегії 28.02.2016

SUMMARY

Albina Agarkova**Psychological features of suicidal behavior in adolescence**

Background. The problem of suicide emerges full blown in Ukraine, when social, financial as well as ideological and axiological challenges became strained in contemporary Ukrainian society. The statistical material on recessional trends in contemporary society (from top to bottom of the system) gives evidence of committed suicides growth as well as tendency to demonstration of suicidal behavior (especially among youth and middle-aged people).

Objectives. Determination of psychological features and factors of suicidal behavior manifestation among people of adolescence stage of development (according to the results of psychodiagnostic survey).

Method. For the signification of psychological features of suicidal behavior at adolescence stage of development, the following methods were applied: Personal and Situational Anxiety Inventory of Ch. Spielberger and Ju. Hanin, Beck Depression Inventory of A. T. Beck, Dembo-Rubinshtejn Self-Esteem Evaluation Method, "Non-existing Animal" Project Method, Social and Psychological Adaptation Inventory of C. Rogers and R. Diamond. The sample included 88 respondents aged 16–19 (48 females and 40 males).

Results. The medium level of personal and situational anxiety appears to be dominant. Thus there is a tendency for the increase of anxiety level (situational as well as personal). Anxiety as a personal quality can be identified among 40% of the respondents. In general, it exemplifies emotional instability manifestation in youth environment.

Conclusions. Individuals of juvenile age inclined to suicidal behavior are characterized by the following features: the low level of social and psychological adaptation, dependency, escape from problem solving, emotional discomfort, and high levels of anxiety.

Keywords: self-oriented aggression, suicide, suicide performance, suicidal behavior, suicider.

Iryna Arshava, Yana Huz**The impact of ethnic identity on the formation of basic values of personality**

Background. Ethnic identity is an interdisciplinary phenomenon deeply connected with process of socialization was studied from different perspectives. The values are the important component of personal consciousness and can be described as the main feature of the culture.

Objective. The objective of this research was to study the impact of ethnic identity and its features on the formation of the basic personality values. It is assumed that there is a correlation between the type of ethnic identity and basic personality values.

Method. The sample of 60 participants (40 women and 20 men) ranging from 22 to 28 years old were assessed on the types of ethnic identity ("Types of ethnic identity" by G. U. Soldatova & S. V. Ryzhova), the components of ethnic identity (MEIM by J. Phinney, adapted by S. Stefanenko & A. Arbytailo), the basic values of personality ("Values in Action" by C. Peterson & M. Seligman, adapted by E. Nosenko & L. Baysara), the tendencies of achievement (A. Mehrabian's Achieving Tendency Scale, adapted by M. Magomed-Eminov), and five dispositional traits ("The Big Five" by P. Costa & R. McCrae, adapted by A. Khromov).

Results. We found a statistically significant relationship between ethnic identity and the most important values. Differences between Ukrainians and Kazakhs were found using the U-Mann-Whitney criterion. Ukrainians demonstrate a positive attitude towards their own identity ($p < 0,01^{**}$) and a tendency to isolation ($p < 0,05^{*}$), while Kazakhs stay indifferent ($p < 0,01^{**}$). Ukrainians prefer such value as "Open-minded-

ness”, while Kazakhs – “Humor”. Statistically significant relationship between values and the type of ethnic identity was found using p -Pearson criterion.

Conclusions. Our findings show that ethnic identity has a real influence on the formation of basic values. The research enables us to plan a further study of the features of this influence.

Keywords: ethnos, ethnic identity, components of ethnic identity, personality, basic values of personality

Yulia Holovko, Oxana Bayer

The relation between the manifestations of driver behavior and adolescents' psychological well-being

Background. The concept of driver behavior as a reflection of a life scenario taken by a child from her parents leaves much perspective for empirical research. Driver behavior is more likely to manifest itself in a stressful situation. There are five drivers described in the literature now: “be the best”, “make others happy”, “try”, “never”, and “hurry”. Meanwhile, the period of adolescence is the time of exceptional psychological turbulence and feeling “I am not OK”.

The objective of the present study is to learn the relationship between the manifestations of driver behavior and adolescents' psychological well-being. We also viewed the relation of the level of adolescents' self-actualization and the extent to which they tend to follow particular drivers as an indirect sign of the phenomenon under study.

Method. M. Cox's Driver Behavior Questionnaire, the Ryff Scales of Psychological Well-being, (adapted by M. M. Lepeshynskiy), *VIA-IS* “Values in Action” by K. Peterson and M. Seligman, Personal Orientation Inventory by E. Shostrom (adapted by Alyoshina Yu. Ye.). A quasi-experimental plan for non-equivalent groups was chosen.

The sample included 60 subjects (30 females and 30 males), aged from 18 to 25, students of Dnipro State Agrarian and Economic University.

The results of the empirical research were processed with the help of Kolmogorov–Smirnov test for data distribution check, non-parametric ρ -Spearman criterion for the correlation detection, and U-Mann–Whitney test for groups comparison.

Results. The youngsters characterized by the high level of manifestation of driver behavior for all the five drivers feel much psychologically better than those whose driver behavior is expressed less. There are significant differences between the subgroups of the subjects with the high and low levels of psychological well-being on all the five drivers. There are no meaningful correlations between the drivers “be strong”, “try”, “hurry”, and “be the best” and such virtues as “humor”, “spirituality”, “appreciation of beauty and excellence”, and “transcendence”. The youngsters with the high level of the driver “be strong” manifestation possess the high level of self-actualization as well.

Conclusions. The results give the idea of the existence of different types of psychological well-being. The one which is accompanied by the manifestation of the drivers seems to be a conditioned one. Meanwhile, we hypothesize there is an unconditional psychological well-being, which is more or less independent of any external regulations and scenarios.

Keywords: driver, driver behavior, life scenario, adolescents, psychological well-being, character strengths, self-actualization.

Hanna Hul'ko

The role of achievement motivation in the process of socialization of a gifted adolescent

Background. The motive of achievement was included in his list of needs by H. A. Murray in 1938. He described this need in the following way: “To cope with something complicated, to do it as soon as independently as it is possible”. Two independent motivational tendencies were discovered: a strive for success and a strive to avoid a mischief

(D. McClelland, Kh. Kheckhausen). Two forms of motivation were described: individually oriented and socially oriented (D. Matsumoto). As I. Kon believes, socialization is a complex of all social and psychological processes with the help of which a subject gets the system of knowledge, norms and values that allow her to function as a member of society.

Objectives. The research aims at revealing the relationship between structural elements of socialization of a personality and particular types of motives.

Method. The sample included 179 13–17 year old youngsters, students of the liceum. “The test of diagnostics of students’ socialization” by M. I. Rozhkova and “The structure of learning motivation of a schoolchild test” by N. V. Matyukhina were used.

Results. Most gifted students possess a moderate level of socialization and are guided by the motives of self-development, achievement, and obtainment of knowledge in their learning. There was no considerable difference between the levels of socialization and dominant learning motive for each age group within 13–17 years.

Conclusions. The high level of students’ socialization is related to the motive of achievement as a child motivated to success is more successfully socialized as she is more socially active and autonomous. Such children usually set a particular positive goal, actively gets to its accomplishment, and chooses means in order to achieve it.

Keywords: motivation of achievement, socialization, adolescence, educational space, the structure of learning motivation, the structure of socialization, giftedness.

Olga Litvinova, Daria Kolomoichuk

Psychological differences in relation of ancestors to their children and grandchildren

Background. There is a need to actualize research on the interaction of ancestors, their children and grandchildren as a factor in the formation of the continuity of generations and the harmonization of intra-family relations.

The **objective** of this article is to substantiate theoretically and study empirically the characteristics of the relations of ancestors to their children and grandchildren regarding the factor of living (joint or divided).

Method. The questionnaire “My role as an ancestor” (the authors’ invention), “Methodology of revealing the dominant style of behavior in the conflict” by K. Tomas, “The methods of diagnosis of the parental relationship” by A. Warga and V. Stolin were chosen as psychodiagnostic tools.

Sample. 30 female respondents, aged 60–74, all students belong to the Kremenchug University of the Third Age.

Results. Most respondents consider their relationship with their grandchildren more complex than with children, and they want to improve the quality of these relations. The people of the elder generation consider it necessary to use punishment towards their children, while towards grandchildren – clarification and persuasion. The style of behavior in the conflict between grandparents and grandchildren is more influenced by the factor of the place of residence. In conflicts with their children, elderly people use the strategy of compromise and adjustment, and with grandchildren – adaptation and care. There is a higher level of cooperation and a lower level of control of children with whom grandparents live together. Meanwhile, there is a lower level of attitude towards failures of the children who live separately. In relation to grandchildren who live separately, the ancestors manifest a high level of cooperation, symbiosis and control.

Conclusions. The people of the elderly generation are more focused on their children than on grandchildren and have closer relations with them. The quality of relations is influenced by the factor of living (joint or separate).

Key words: ancestor, intergenerational relations in the family, conflict, succession of generations, acceptance, control.

Oleh Mazyar

The subject of psychotherapy in the subpersonal analysis

Background. Psychotherapy has the least connection with the academic psychology. This is manifested in the insufficient development of the personality structure, and therefore in the absence of sufficient theoretical justification for some part of psychotherapeutic practice. There is a need to create such a dynamic personality structure, which will allow explaining its individual specificity and track changes in the development. The subpersonal analysis is an instrument of in-depth studying of the problem personality.

Objectives. Demonstration the specificity of the subpersonal analysis method in the personal problems explanation, structural and functional differences of the neurotic personality.

Method. The article presents a subpersonal analysis of the behavior of three heroes of the novel "Crime and Punishment" by F. M. Dostoevsky, illustrates the differences in the behavior of the neurotic and psychotic types of personality.

Results. The neurotic personality is formed as a result of strong internal disintegration and the formation of a new personal quasi-structure, on which the functions of a full-fledged personality are entrusted. This is a temporary protective restructuring that requires a psychotherapeutic intervention. The psychotic personality, on the contrary, is unable to create a quasi-structure, and therefore is more socially disadapted.

Conclusions. The neurotic personality type is formed as a result of unsuccessful structural doubling of the personality. The psychotic personality type is formed as a result of serious structural defects of the personality, which makes impossible the protective doubling of the personality.

Keywords: subpersonal analysis, personality problem, self-regulation, psychotherapy.

Ulyana Mykhaylyshyn

Psychological foundations of the emergence and preservation of values in the student group

Background. There is a pressing problem of the dynamic basis for the functioning of values in groups. The article focuses on trust as a basic condition for a group member to accept values dictated by the majority of a group. It was established that the association of the impact of the majority and that of the minority in a student group may become the grounds of a dynamic system of the group's values functioning as well as the basis of the group itself as a united whole.

The **objective** of the paper is to investigate the psychological foundations of the emergence and preservation of values in the student group.

Method. "Q-sorting" by V. Stefanson, "The Study of the Individual's Perception of the Group" by E. Zalyubovskaya, Assessing the Psychological Atmosphere in the Group by A. Fidler, the Study of Regulatory Influence in the Group" by L. Orban-Lembric), and the original questionnaire by L. Benko as psychodiagnostic tools and the method of quasi-experiment for non-equivalent groups were chosen.

Sample. The study involved 54 students of various courses and forms of study (humanitarian and technical profile of training) of higher education institutions. Total number of subjects is 54, with 26 male and 28 female.

Results. The correlational analysis revealed that a group member trusts in the majority of the group provided her group norms promote group cohesion.

Conclusions. The study shows that regardless of whether the minority or the majority dictate values, group expectations include the ideas of group norms established first of all to protect human dignity and to promote group cohesion.

Keywords: the system of values, the emergence of values, the preservation of values, a group, student youth.

Eleonora Nosenko, Dina Nosenko

Routes to happiness as the personality resources of the quality of life

Background. Most of the contemporary researchers, who investigate the phenomenon “quality of life”, use the interpretation of its core meaning, suggested by the World Health Organization (1995) in terms of the individual’s position in life in the context of the culture, value systems and the individual’s expectations, goals, concepts. Beside the health-related approach to studying the quality of life with reference to the bio-medical indicators, there have also been attempts to view the phenomenon through the lens of the diversity of the so called ‘life themes’ in the experience of the individuals and their satisfaction with the fulfillment of the life tasks, corresponding to those themes.

Objectives. This study is aimed at the realization of the new/old idea, traced back to Aristotle, that the individual’s quality of life can be most adequately assessed in terms of happiness, “dissolved” into the routes, leading to its experiencing, – meaning, engagement and pleasure. With reference to the latter, as it is hypothesized, one can identify both: the personality precursors of happiness and its psychological consequences.

Method. To test the possibility of assessing the quality of life on the individual’s level in terms of happiness, we have performed the procedure of “dissolving” the meaning of happiness into the “routes” leading to it, suggested by the researchers in the field of positive psychology (Seligman, Steen, Park, Peterson, 2005), when they studied the role of the so called “positive interventions” in the enhancement of happiness. This has allowed to overcome the precaution as to the “atheoretical” status of the concept “happiness” and retain its general meaning reflected in the scientifically accepted collocations “meaningful life”, “engaged life” and “pleasant life”. On several samples of the university undergraduates (120 participants of both sexes altogether) we have studied differences in the personality precursors and consequential outcomes of their quality of life, using the psycho-diagnostic techniques for assessing emotional intelligence, satisfaction with life, the ratio of the positive and negative emotions, self-efficacy beliefs and three types of well-being: psychological, social, and subjective.

Results. The research has shown that the individuals, who differed in the levels of their quality of life, reflected in the affective dispositions, beliefs, performance characteristics (GPA scores, participation in the volunteering movement and the like), appeared to differ on the levels of their emotional intelligence, self-efficacy beliefs, as well as on the psychological, social and subjective well-being as the lasting states. The findings suggest that the quality of life is modifiable, since most of its personality precursors are dynamic contextualized personality traits, which, like beliefs, can be purposefully developed and acquired. Further investigations are required to define the role of education in helping the learners to realize the value of the meaningful and engaged life in enhancing the quality of life, i. e. happiness.

Conclusion. The revival of interest to the study of the phenomenon “quality of life” and the approach to its operationalization, described in this paper as the “new/old” open up new vistas in enriching the repertoire of the psychological means of helping the people to be lastingly happy despite the changes in their life, no matter how unpredictable and severe they might be.

Keywords: the quality of life, goal, involvement, emotional intelligence, psychological well-being.

Kateryna Sabanska Melillo

Abuse. Incest. – Hope for recovery...

Background. A framework is proposed for a more systematic understanding of the effects of child sexual abuse, incest. Social modes, religious interpretations, and Freudian cover-ups are all practices which illustrate the pervasiveness of the problem in human history. Numerous examples, often told by the victims, illustrate these points. Adult women with a history of incest exhibit a clinical syndrome that includes low self-

esteem, difficulty in intimate relationships, and repeated victimization. The controversy over the ways of treatment of sexual abuse is discussed.

The objective of the paper is to access the knowledge regarding consequences, feelings, and effects of incest, sexual abuse; to evaluate common victims' behavior of sexual abuse.

Method. Review of literature and case studies – interviews with 32 subjects who are victims of incest, sexual assault, molestation.

Results. *Victims of sexual abuse may encounter a range of short- and long-term effects. It extends far into adulthood, where it affects both physical and mental health. Adult survivors of child sexual abuse may have some of the following concerns that are specific to their experience: low self-esteems, intimacy might be a struggle, painful memories while engaging in sexual activity, endeavors to set boundaries that help them to feel safe in relationships. All study participants report feeling a number of different emotions: fear, guilt, shame, blame, and anger.*

Conclusions. *Measures that improve the general status of victims, therapeutic treatment of rape and sexual trauma, step-by-step instruction for psychotherapists are proposed. Therapy can help survivors of abuse express and process difficult emotions associated with the abuse, develop self-compassion and self-care strategies for managing moments of emotional overwhelm, and learn to trust again. There is no "typical" response to abuse, incest thereby mental health counselor, social worker, psychotherapist should help to go through the whole range of emotions to ease trauma. The presence of a loving, parental figure (either a real one or using the concept of transference) can provide protection to the abused victim.*

Keywords: *incest, abuse, trauma, treatment for survivors of abuse.*

Olena Savchenko, Olha Aleksandrova, Narmina Oleynyk

The metacognitive level of organization of the personality's reflective activity

Background. The perspective direction of a scientific study of reflection is an investigation of integrative reflective phenomenon (a reflective experience, a reflective competence et al.), which defines the implementation of reflectivity as the personality's general ability to reflect, regulate and transform his own mental activity.

Objectives. This paper investigates the forms of a reflective activity at the metacognitive level of the functioning, the inner factors which determine the productivity of solution of the problems.

Method. The method of the content-sense analysis of the features of verbal utterances in the discourse of solving problems (I. Semenov et al., in modification of M. Naydonov) was used on a sample of 91 students to assess the level of the representation of the reflective activity's forms: a modeling («text», «model», «problematization»), a reflective analysis («representation», «fenomenologization»), an anticipation («intention»), a planning («scheme»), a voluntary guidance («means»), an emotional control («motivation»), a monitoring («operation», «self-assessment»), an awareness («solutions», «self-determination»), an assessment («qualification»).

Results. The subject activates the reflective actions that associate with the construction and flexible restructuration of the mental models by strengthening the setting on the slowness and correctness of the actions, activating the skills to create the probabilistic models of the solving problems, to predict the future consequences of the life events and using the means of the control of self-criticism.

Conclusions. The developmental level of the elements of the personality's reflective competence is an important factor of the organization of the complex forms of the reflective activity at the metacognitive level.

Keywords: reflection, reflectivity, reflective experience, reflective competence.

Nataliia Saveliuk

Psychological structure of personality's religious activity

Background. The problem of religious activity of a personality is insufficiently researched in Ukrainian psychology. In our study the following definition is used: religious activity is an integrative form of human activity, that sporadically experiences some sacred, not entirely and rationally explicable feelings and states (affective aspect), acknowledges some common religious ideas and concepts (cognitive aspect), comprehends and accepts religiously relevant needs, motives, intentions (motivational aspect) and carries out actions which are appropriate to all these feelings, perceptions and intentions (conative aspect).

Objectives. The research results of the psychological structure of religious activity of people on different levels are described and interpreted (samples of respondents from the Western Ukraine).

Method. The main empirical tool "The measuring technique of religious activity" by D.O. Smirnov contains 4 subscales in accordance with the main aspects of religious activity. The sample includes 543 people of different ages, social status and from various regions of Western Ukraine. All respondents are Christians.

Results. The study singles out four subgroups of respondents and summarizes indicators of religious activity which differ on a statistically significant level, namely people with a low level of religious activity; those with the level of religious activity that is below average; people with the level of religious activity that is higher than the average and those with a high level of religious activity. The differences in psychological structure of religious activity of the representatives of each group are characterized.

Conclusions. The research states the dominance of affective-motivational and cognitive substructures of religious activity of the Ukrainians along with the lack of its conative component.

Keywords: religious activity, religious experiences, internal and external religious motivation, religious outlook, religious actions.

НАШІ АВТОРИ

Агаркова Альбіна Ігорівна, аспірант кафедри практичної психології Класичного приватного університету м. Запоріжжя; aisutkina@gmail.com

Александрова Ольга Григорівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету; msfuria.ks@gmail.com

Аршава Ірина Федорівна, доктор психологічних наук, професор; завідувач кафедри загальної та медичної психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; iarshava@mail.ru

Байєр Оксана Олександрівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; bayer.oxana@gmail.com

Головко Юлія Олександрівна, спеціаліст кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; susy.golovko@yandex.ru

Гузь Яна Володимирівна, магістр кафедри загальної та медичної психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; janehuzy@yahoo.com

Гулько Ганна Олександрівна, аспірант кафедри психодіагностики та клінічної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; ganna.gulko@ukr.net

Коломойчук Дар'я Володимирівна, магістр кафедри психології, педагогіки та філософії Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського; kolomoychuk@mail.ru

Літвінова Ольга Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, педагогіки та філософії Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського; litvinova1992@gmail.com

Мазяр Олег Васильович, кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та психотерапії Житомирського державного університету імені Івана Франка; mazyar.oleg2010@yandex.ua

Михайлишин Уляна Богданівна, кандидат психологічних наук, завідувач кафедри психології Ужгородського національного університету; zavadski65@mail.ru

Носенко Діна Володимирівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології та психології управління Дніпропетровського національного університету; dina.nosenko@gmail.com

Носенко Елеонора Львівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; enosenko2001@gmail.com

Одішарія Леван Гівієвич, Асоціація клінічних психологів та психотерапевтів Грузії, м. Тбілісі; levanodisharia292@gmail.com

Олейник Нарміна Оруджівна, кандидат психологічних наук, викладач кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету; narmina88@gmail.com

Сабанська Мелілло Катерина Миколаївна, студентка магістерської програми Терапії подружжя та сімейної терапії Південного державного університету Коннектикута, м. Нью-Хейвен, США; katty.sabanska@gmail.com

Савелюк Наталія Михайлівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки та психології Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка; nsavelyuk@ukr.net

Савченко Олена Вячеславівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету; savchenko.elena@gmail.com

AUTHORS

Agarkova Albina, Ph. D. student of the Department of Practical Psychology, Classical Private University, Zaporizhzhya; aisutkina@gmail.com

Aleksandrova Olha, Ph. D., Assistant professor at the Department of General and Social Psychology, Kherson State University; msfuria.ks@gmail.com

Arshava Iryna, Doctor of Psychology, Professor; the Head of Department of General and Medical Psychology, Dnipropetrovsk Oles Honchar National University; iarshava@mail.ru

Bayer Oxana, Ph. D., Assistant professor at the Department of Pedagogic and Developmental Psychology, Dnipropetrovsk Oles Honchar National University; bayer.oxana@gmail.com

Holovko Yulia, specialist of Department of Pedagogic and Developmental Psychology, Dnipropetrovsk Oles Honchar National University; susy.golovko@yandex.ru

Hul'ko Hanna, Ph. D. student of Department of Psychodiagnostics and Clinical Psychology at Kyiv Taras Shevchenko National University; ganna.gulko@ukr.net

Huz Yana, graduate student of the Department of General and Medical Psychology, Dnipropetrovsk Oles Honchar National University; janehuzy@yahoo.com

Kolomoichuk Daria, graduate student of the Department of Psychology, Pedagogy and Philosophy, Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University; kolomoichuk@mail.ru

Litvinova Olga, Ph. D., Assistant professor at the Department of Psychology, Pedagogy and Philosophy, Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University; litvinova1992@gmail.com

Mazyar Oleh, Ph. D., Assistant professor at the Department of Practical Psychology and Psychotherapy, Zhytomyr Ivan Franko State University; mazyar.oleg2010@yandex.ua

Mykhaylyshyn Ulyana, Ph. D., the Head of the Department of Psychology at Uzhhorod National University; zavadski65@mail.ru

Nosenko Dina, Ph. D., Assistant professor at the Department of Social Psychology and Psychology of Management, Dnipropetrovsk Oles Honchar National University; dina.nosenko@gmail.com

Nosenko Eleonora, Doctor of Psychology, Professor, the Head of Department of Educational and Developmental Psychology, Dnipropetrovsk Oles Honchar National University; enosenko2001@gmail.com

Odisharia Levan, Association of Georgian Psychotherapists and Clinical Psychologists, Tbilisi; levanodisharia292@gmail.com

Oleynyk Narmina, Ph. D., Teacher at the Department of General and Social Psychology, Kherson State University; narmina88@gmail.com

Sabanska Melillo Kateryna, Graduate Student of Marriage and Family Therapy Program, Southern State Connecticut University, New Haven, USA; katya.sabanska@gmail.com

Savchenko Olena, Ph. D., Assistant professor at the Department of General and Social Psychology, Kherson State University; savchenko.elena@gmail.com

Saveliuk Nataliia, Ph. D., Assistant professor at the Department of Pedagogy and Psychology at Kremenetska Taras Shevchenko Regional Humanitarian Pedagogical Academy; nsavelyuk@ukr.net

ЗМІСТ

Holovko Yu., Bayer O. THE RELATION BETWEEN THE MANIFESTATIONS OF DRIVER BEHAVIOR AND ADOLESCENTS' PSYCHOLOGICAL WELL-BEING	3
Nosenko E., Nosenko D. ROUTES TO HAPPINESS AS THE PERSONALITY RESOURCES OF THE QUALITY OF LIFE	11
Sabanska Melillo K. ABUSE. INCEST. – HOPE FOR RECOVERY.....	18
Одишария Л. СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД НА ОБЩЕПСИХОЛОГИЧЕСКУЮ ТЕОРИЮ УСТАНОВКИ.....	24
Агаркова А. І. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	40
Аршава І. Ф., Гузь Я. В. ВПЛИВ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НА ФОРМУВАННЯ БАЗОВИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ	49
Гулько Г. РОЛЬ МОТИВАЦІЇ ДОСЯГНЕННЯ У ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОБДАРОВАНОГО ПІДЛІТКА	58
Літвінова О. В., Коломойчук Д. В. ПСИХОЛОГІЧНІ ВІДМІННОСТІ У ВІДНОШЕННІ ПРАБАТЬКІВ ДО СВОЇХ ДІТЕЙ ТА ВНУКІВ.....	66
Мазяр О. В. ПРЕДМЕТ ПСИХОТЕРАПІЇ В СУБОСОБИСТІСНОМУ АНАЛІЗІ	74
Михайлишин У. Б. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ У СТУДЕНТСЬКІЙ ГРУПІ	82
Савелюк Н. М. ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА РЕЛІГІЙНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	90
Савченко О. В., Александрова О. Г., Олійник Н. О. МЕТАКОГНІТИВНИЙ РІВЕНЬ ОРГАНІЗАЦІЇ РЕФЛЕКСИВНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	99
Summary	109
Наші автори	116
Authors	118

CONTENTS

Holovko Yu., Bayer O. THE RELATION BETWEEN THE MANIFESTATIONS OF DRIVER BEHAVIOR AND ADOLESCENTS' PSYCHOLOGICAL WELL-BEING.....	3
Nosenko E., Nosenko D. ROUTES TO HAPPINESS AS THE PERSONALITY RESOURCES OF THE QUALITY OF LIFE	11
Sabanska Melillo K. ABUSE. INCEST. – HOPE FOR RECOVERY.....	18
Odisharia L. THE MODERN VIEW OF THE PSYCHOLOGICAL THEORY OF THE SET.....	24
Agarkova A. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SUICIDAL BEHAVIOR IN ADOLESCENCE	40
Arshava I., Huz Y. THE IMPACT OF ETHNIC IDENTITY ON THE FORMATION OF BASIC VALUES OF PERSONALITY	49
Hul'ko H. THE ROLE OF ACHIEVEMENT MOTIVATION IN THE PROCESS OF SOCIALIZATION OF A GIFTED ADOLESCENT	58
Litvinova O., Kolomoichuk D. PSYCHOLOGICAL DIFFERENCES IN RELATION OF ANCESTORS TO THEIR CHILDREN AND GRANDCHILDREN	66
Mazyar O. THE SUBJECT OF PSYCHOTHERAPY IN THE SUBPERSONAL ANALYSIS	74
Mykhaylyshyn U. PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE EMERGENCE AND PRESERVATION OF VALUES IN THE STUDENT GROUP	82
Saveliuk N. PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF PERSONAL RELIGIOUS ACTIVITY.....	90
Savchenko O., Aleksandrova O., Oliynyk N. THE METACOGNITIVE LEVEL OF ORGANIZATION OF THE PERSONALITY'S REFLECTIVE ACTIVITY	99
Summary	109
Authors	118

**Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара
здійснює підготовку в аспірантурі за спеціальностями:**

01.00.00 – Фізико-математичні науки

- 01.01.01 «Математичний аналіз»
- 01.01.02 «Диференціальні рівняння»
- 01.01.06 «Алгебра і теорія чисел»
- 01.02.04 «Механіка деформівного твердого тіла»
- 01.02.05 «Механіка рідини, газу та плазми»
- 01.04.02 «Теоретична фізика»
- 01.04.03 «Радіофізика»
- 01.04.05 «Оптика, лазерна фізика»
- 01.04.07 «Фізика твердого тіла»
- 01.04.10 «Фізика напівпровідників та діелектриків»
- 01.05.01 «Теоретичні основи інформатики та кібернетики»
- 01.05.02 «Математичне моделювання та обчислювальні методи»
- 01.06.01 «Історія фізико-математичних наук»

02.00.00 – Хімічні науки

- 02.00.01 «Неорганічна хімія»
- 02.00.02 «Аналітична хімія»
- 02.00.03 «Органічна хімія»
- 02.00.05 «Електрохімія»

03.00.00 – Біологічні науки

- 03.00.01 «Радіобіологія»
- 03.00.02 «Біофізика»
- 03.00.04 «Біохімія»
- 03.00.07 «Мікробіологія»
- 03.00.12 «Фізіологія рослин»
- 03.00.13 «Фізіологія людини і тварин»
- 03.00.16 «Екологія»

04.00.00 – Геолого-мінералогічні науки

- 04.00.06 «Гідрогеологія»
- 04.00.07 «Інженерна геологія»
- 04.00.09 «Палеонтологія і стратиграфія»

05.00.00 – Технічні науки

- 05.01.01 «Прикладна геометрія, інженерна графіка»
- 05.02.01 «Матеріалознавство»
- 05.02.08 «Технологія машинобудування»
- 05.02.09 «Динаміка та міцність машин»
- 05.05.03 «Двигуни та енергетичні установки»
- 05.07.02 «Проектування, виробництво та випробування літальних апаратів»
- 05.13.03 «Системи та процеси керування»
- 05.13.06 «Інформаційні технології»
- 05.13.07 «Автоматизація технологічних процесів»
- 05.23.17 «Будівельна механіка»

07.00.00 – Історичні науки

- 07.00.01 «Історія України»
- 07.00.02 «Всесвітня історія»
- 07.00.04 «Археологія»
- 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»
- 07.00.07 «Історія науки і техніки»

08.00.00 – Економічні науки

- 08.00.02 «Світове господарство та міжнародні економічні відносини»
- 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством»
- 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами»
- 08.00.08 «Гроші, фінанси і кредит»
- 08.00.11 «Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці»

09.00.00 – Філософські науки

09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»

09.00.05 «Історія філософії»

09.00.09 «Філософія науки»

10.00.00 – Філологічні науки

10.01.01 «Українська література»

10.01.02 «Російська література»

10.01.04 «Література зарубіжних країн»

10.01.05 «Порівняльне літературознавство»

10.02.01 «Українська мова»

10.02.02 «Російська мова»

10.02.04 «Германські мови»

11.00.00 – Географічні науки

11.00.11 «Конструктивна географія»

12.00.00 – Юридичні науки

12.00.07 – «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право»

12.00.08 – «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право»

13.00.00 – Педагогічні науки

13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки»

14.00.00 – Медичні науки

14.02.03 «Соціальна медицина»

19.00.00 – Психологічні науки

19.00.01 «Загальна психологія, історія психології»

19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія»

21.00.00 – Національна безпека

21.03.03 «Геополітика»

21.06.01 «Екологічна безпека»

22.00.00 – Соціологічні науки

22.00.01 «Теорія та історія соціології»

22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології»

23.00.00 – Політичні науки

23.00.01 «Теорія та історія політичної науки»

23.00.02 «Політичні інститути та процеси»

23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»

27.00.00 – Соціальні комунікації

27.00.01 «Теорія та історія соціальних комунікацій»

27.00.04 «Теорія та історія журналістики»

Аспірантуру в університеті відкрито в 1939 р. Сьогодні аспіранти ДНУ імені Олеся Гончара мають можливість здобути навчально-науковий ступінь PhD в одному з 78 університетів Європи, Америки й Азії, з якими наш університет має двосторонні угоди про академічну співпрацю. Зокрема, аспіранти ДНУ успішно захистили дисертації в Університеті Бордо-3 та Університеті прогресивної механіки м. Клермон-Ферран (Франція), Джексонському державному університеті (США) та ін. Нещодавно відкрито міждисциплінарну аспірантуру разом із Познанським державним економічним університетом (Польща). Протягом останніх років аспірантуру ДНУ успішно закінчили громадяни Бразилії, Буркіна-Фасо, Йорданії, Камеруну, Китаю, Конго, Швеції.

Підготовку в докторантурі ДНУ імені Олеся Гончара здійснюють за такими спеціальностями:

01.00.00 – Фізико-математичні науки

01.02.04 «Механіка деформівного твердого тіла»

01.02.05 «Механіка рідини, газу та плазми»

01.04.02 «Теоретична фізика»

01.04.03 «Радіофізика»

01.04.07 «Фізика твердого тіла»

02.00.00 – Хімічні науки

02.00.02 «Аналітична хімія»

02.00.03 «Органічна хімія»

03.00.00 – Біологічні науки

03.00.02 «Біофізика»

03.00.04 «Біохімія»

03.00.13 «Фізіологія рослин»

03.00.16 «Екологія»

05.00.00 – Технічні науки

05.01.01 «Прикладна геометрія, інженерна графіка»

05.05.03 «Двигуни та енергетичні установки»

05.07.02 «Проектування, виробництво та випробування літальних апаратів»

05.13.06 «Інформаційні технології»

07.00.00 – Історичні науки

07.00.01 «Історія України»

07.00.02 «Всесвітня історія»

07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни»

08.00.00 – Економічні науки

08.00.02 «Світове господарство та міжнародні економічні відносини»

08.00.03 «Економіка та управління національним господарством»

08.00.04 «Економіка та управління підприємствами»

09.00.00 – Філософські науки

09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»

09.00.05 «Історія філософії»

10.00.00 – Філологічні науки

10.01.02 «Російська література»

10.01.04 «Література зарубіжних країн»

10.02.01 «Українська мова»

10.02.02 «Російська мова»

13.00.00 – Педагогічні науки

13.00.02 «Теорія та методика навчання»

19.00.00 – Психологічні науки

19.00.01 «Загальна психологія, історія психології»

23.00.00 – Політичні науки

21.03.03 «Геополітика»

23.00.01 «Теорія та історія політичної науки»

23.00.02 «Політичні інститути та процеси»

23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»

Докладніше про аспірантуру і докторантуру ДНУ імені Олеся Гончара:

www.dnu.dp.ua/view/ndchigh

Наукове видання

ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ПСИХОЛОГІЯ

Випуск 21

Заснований у 1993 р.

Українською, російською та англійською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 21545-11445 від 21.08.2015 р.

Редактор Т. А. Ягельська
Коректор Т. А. Ягельська
Оригінал-макет Г. М. Хомич

Підписано до друку 28.08.2017. Формат 70×108^{1/16}. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 11,02. Наклад 100 прим. Зам. № 172.

Видавництво і друкарня «Ліра»
49107, м. Дніпро, вул. Наукова, 5
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК № 188 від 19.09.2000 р.